Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

На правах рукопису

БУЛАВЕНКО Світлана Дмитрівна

УДК 37.03 – 057.874

ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ТА СТАРШОЇ ШКОЛИ

\

13.00.07 – теорія і методика виховання

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
кандидат педагогічних наук,
професор
Є.І. Коваленко

Київ – 2011

З М І С Т

ВСТУП …… 3

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ОСНОВНОЇ ТА СТАРШОЇ ШКОЛИ …….. 10

1.1. Проблема економічної культури в науково-педагогічних дослідженнях……..…… **10**

1.2. Економічна культура учнів основної і старшої школи як педагогічний феномен …….. **26**

1.3. Обґрунтування критеріїв та рівнів сформованості економічної культури учнів загальноосвітньої школи …….. **47**

1.4. Стан сформованості економічної культури учнів основної та старшої школи …….. **79**

Висновки до розділу І …….. 90

РОЗДІЛ ІІ. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ТА СТАРШОЇ ШКОЛИ …….. 93

2.1. Структурно-функціональна модель формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи …….. **93**

2.2. Педагогічні умови та експериментальна технологія формування економічної культури учнів основної та старшої школи …….. **103**

2.3. Аналіз результатів впровадження експериментальної структурно-функціональної моделі, технології та педагогічних умов формування економічної культури …….... **158**

Висновки до розділу ІІ …….. 178

ВИСНОВКИ …… 181

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ……... 185

ДОДАТКИ ……... 212

ВСТУП

Актуальність теми. Докорінні соціально-економічні зміни, що відбуваються в Україні, вимагають вирішення комплексу проблем, до яких належить і перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки. Сьогодні виявлено протиріччя між динамікою економічного розвитку країни, яка висуває вимоги до системної організації процесу економічного навчання та виховання підростаючого покоління, і сформованою практикою економічної освіти; між реальним рівнем економічної культури та соціально-економічним запитом суспільства щодо соціально сформованої та економічно адаптованої особистості; між зростаючим реальним обсягом інформації економічного змісту та обмеженими можливостями особистості до її сприйняття і засвоєння.

Зазначене вище зумовило появу низки принципово нових соціально-економічних проблем, до розв'язання яких переважна більшість молодого покоління виявилась не готовою. Зокрема актуалізувалася така проблема, як формування економічної культури особистості, здатної на основі набутих економічних знань усвідомити своє місце в економічних процесах, що відбуваються в країні; опрацьовувати й аналізувати економічну інформацію та орієнтуватися в ній і в соціально-економічних програмах уряду, а також вступати в цивілізовані відносини і приймати економічно виважені рішення як для самореалізації у професійному й особистісному плані, так і в інтересах суспільства. Це передбачає формування економічної культури учнів та необхідність створення системи їх безперервної економічної підготовки, складовими якої є економічна освіта та виховання молодого покоління.

Проблемам економічного виховання та освіти учнів різних вікових груп крізь призму раціонального пізнання природних та економічних ресурсів, організацію трудового виховання та профорієнтаційної роботи присвячені праці О.Ф. Аменд, Ю.К. Васильєва, Л.П. Куракова, М.Л. Малишева, О.С.Падалки, В.Д. Попова, І.О. Сасової, І.О. Смолюка, О.І. Федорова та ін.

Низка наукових праць відображає дослідження шляхів і методів економічного виховання та освіти школярів у процесі вивчення окремих

загальноосвітніх предметів, особливо таких, як біологія (Н.А. Негруца, Б.М.Юсумбаєв та ін.), математика та фізика (О.М. Кравчук, Л. Ла, З.К. Левчук та ін.). Питання економічної освіти та виховання, зокрема підготовка учнівської молоді до діяльності в умовах ринкової економіки, почали ґрунтовно розглядатись лише в роки незалежності України такими науковцями: С.В. Кириленко, А.С. Нісімчуком, Н.А. Побірченко, І.Ф. Прокопенко, В.К. Розовим, Л.І. Чеботарьовою, О.Т. Шпаком, Н.С. Юрчуком та ін.

У дисертаційних дослідженнях В.І. Загривного, О.М. Камишанченко, Р.М. Мачулки, С.В. Мельникова, О.О. Надточієвої, Р.Ф. Пустовійта розкрито підходи до вирішення деяких проблем, пов’язаних безпосередньо з особливостями економічної освіти та економічного виховання старшокласників.

З’ясовано, що проблема формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи в умовах становлення в країні ринкових відносин розглядалась не комплексно, оскільки більшість праць присвячувалась питанню економічної освіти саме старшокласників (учнів 10-11-х класів). При цьому висвітлювалися лише окремі аспекти економічної освіти та виховання.

Тому актуальність проблеми формування економічної культури школярів як однієї із передумов їх готовності до творчої діяльності у сфері економічного життя суспільства та забезпечення максимальної власної економічної адаптованості з одного боку, недостатня теоретична і методична розробленість цілісної системи формування економічної культури учнів основної та старшої загальноосвітньої школи з другого, й обумовили вибір теми дисертаційного дослідження: ***«Формування економічної культури учнів основної та старшої школи».***

Зв'язок теми з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане згідно з планом науково-дослідних робіт кафедри педагогіки і педагогічної майстерності Ніжинського державного

університету імені Миколи Гоголя та є складовою комплексної наукової теми «Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні в XIX-XXI ст.». Тема дисертації затверджена вченою радою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (протокол № 3 від 06.11.2008 р.) та узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 9 від 25.11.2008 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити цілісну систему формування економічної культури учнів основної і старшої школи та її дію за відповідних педагогічних умов.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження:**

1. Здійснити аналіз проблеми формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи, відображеної у психолого-педагогічній літературі, та розкрити суть поняття «економічна культура учнів загальноосвітньої школи» як педагогічного феномена.

2. Обґрунтувати критерії та показники і виявити рівні сформованості економічної культури учнів основної та старшої школи.

3. Розробити, обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність структурно-функціональної моделі як ядра системи формування економічної культури учнів основної та старшої школи.

4. Обґрунтувати і впровадити педагогічні умови та технологію формування економічної культури учнів, спроектовану на базі змістової матриці економічної культури, і перевірити їх ефективність.

Об'єктом дослідження є процес формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи.

Предмет дослідження – теоретичні засади та технологічні процеси формування економічної культури учнів основної і старшої загальноосвітньої школи.

Для вирішення поставлених завдань було використано комплекс *методів дослідження: теоретичні* – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, які дозволили визначити зміст базових понять дослідження та

розкрити особливості формування економічної культури учнів основної і старшої школи; метод моделювання дав можливість розкрити основні теретичні положення та складові процесу формування економічної культури учнів основної і старшої школи; *емпіричні* – спостереження, анкетування, бесіда, інтерв'ю, які допомогли виявити стан розробки предмета дослідження; тестування, аналіз продуктів діяльності учнів, експертна оцінка дозволили діагностувати рівень сформованості економічної культури учнів основної та старшої школи; *педагогічний екперимент* – констатувальний, формувальний, контрольний – використано з метою виявлення педагогічних умов та розробки й апробацій технології формування економічної культури; *праксиметричні* – аналіз результатів навчально-виховної діяльності економічної спрямованості та результатів виявлення ефективності дії комплексу педагогічних умов і розробленої технології формування економічної культури учнів основної та старшої школи; *методи математичної статистики* з метою обробки достовірності експериментальних даних та виявлення рівнів сформованості економічної культури в учнів.

Теоретично-методологічною основою дослідження виступили: теорія наукового пізнання стосовно вимог об'єктивності й доказовості; концептуальні ідеї філософії, психології, педагогіки про людину як найвищу цінність суспільства; системний, діяльнісний, особистісно-орієнтований, акмеологічний та компетентнісний підходи до навчального процесу, що розкривають особливості формування соціально-адаптованої особистості в умовах ринкової економіки (В.І. Загривний, О.М. Камишанченко, С.В. Лукаш, Р.М. Мачулка, О.О. Надточієва, Р.Ф. Пустовійт, І.О. Смолюк, К.М. Старченко, Л.І. Чеботарьова та ін.); положення і висновки щодо організаційно-педагогічних засад економічної освіти і виховання учнів (О.Т. Шпак, О.М. Собчук та ін.); ідеї розвитку економічного мислення та розвитку в учнів особистої готовності до професійно-підприємницької діяльності (Н.А. Побірченко, В.В. Дрижак та ін.); наукові положення про

формування економічної культури студентів у перехідний до ринкової економіки період (А.І. Дзундза, Т.І. Заславська та ін.). З метою уточнення вихідних позицій економічної освіти використовувалися положення Державної національної програми «Освіта» (Україна XXI століття), Закон України «Про освіту», концепція Національної доктрини розвитку освіти в Україні у XXI столітті, в яких обстоюється ідея особистісно орієнтованого виховання.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що:

-*уперше розроблено та обґрунтовано* структурно-функціональну модель як домінуючу складову системи та передумову формування економічної культури учнів основної і старшої школи; *теоретично обґрунтовано* педагогічні умови (організація навчально-пізнавальної діяльності як взаємодії учнів з науковою інформацією, що сприяє формуванню у них економічних знань, економічного мислення, економічної свідомості; інтеграція економічних та суспільно-гуманітарних навчальних предметів у ЗОШ; включення до варіативної частини навчального плану основної школи економічних дисциплін; організація позаурочної та громадської діяльності в ЗОШ соціально-економічного спрямування; вирішення у проектах учнів у рамках МАН реальних соціально-економічних проблем); *розроблено* змістові матриці економічної культури на різних рівнях (суспільства, етносу, колективу та особистості); *виявлено* критерії, відповідні їм показники (економічний інтелект – економічне знання, мислення; наявність цінностей – загальнолюдські, комунікативні та інформаційні, культури споживання і корпоративної діяльності; володіння знаннями й уміннями вирішення економічних задач) та рівні (ідентифікаційний, репродуктивний, продуктивний, системно-творчий) сформованості економічної культури учнів загальноосвітньої школи;

-*уточнено та розширено* сутність і структуру понять «економічна культура» та «економічна культура учнів загальноосвітньої школи», а також

взаємозв'язок педагогічних умов формування економічної культури учнів основної і старшої школи;

- *подальшого розвитку* набули принципи, зміст, методи, засоби і, зокрема, технології формування економічної культури учнів основної і старшої школи.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці та впровадженні авторської програми «Цікава економіка» та друкованої основи до неї для учнів 5 - 7 класів; створенні навчально-методичного посібника для учнів «Перевір себе» та методичних посібників для вчителів економіки «Економіка. Майстер-клас: розробки уроків для 10-11-х класів», «Готуємось до олімпіади з економіки» та методичних матеріалів «Економічна ігротека», «Економічні передзвони», «Економічні письмена».

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані учителями економіки та класними керівниками, а також у процесі викладання сучасних педагогічних технологій у закладах вищої педагогічної освіти та на курсах підвищення кваліфікації вчителів тощо.

Результати дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл №№ 3, 5, 11 та 15 м. Ніжина (довідка № 01-10/599 від 21.05.2010 р.); смт. Срібне (довідка №01-15/281 від 13.05.2010 р.) та м. Варва (довідка № 01-22/394 від 19.09.2008 р.) Чернігівської області; у навчальний процес Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (акт № 9 від 20.06.2010 р.) та Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 04/173 від 24.01.11 р.).

Дослідно-експериментальна робота загалом здійснювалася на базі середніх загальноосвітніх шкіл №№ 3, 5, 11, 15 м. Ніжина, смт. Срібне і м. Варва Чернігівської обл. (1176 учнів – 42 класи). Формувальним експериментом охоплено 764 особи в експериментальних класах (456 – $ЕГ_1$, 308 – $ЕГ_2$), 412 осіб у контрольних класах, а також 24 вчителя економіки та 28 класних керівників.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати

дисертаційної роботи знайшли відображення у доповідях на наукових і науково-практичних конференціях різного рівня: *Міжнародних* – «Освіта і школа XXI століття» (Чернігів, 2004), «Інновації у вищій освіті» (Київ-Ніжин, 2005), «Українська освіта в Естонії» (Тарту, 2007), «Українська освіта у світовому часопросторі» (Київ, 2007), «Актуальні проблеми підготовки фахівців у галузі соціально-педагогічної діяльності» (Ніжин, 2009), «Студент – дослідник – фахівець» (Київ, 2010); *Всеукраїнських* – «Еколого-економічні проблеми Північного Приазов'я» (Бердянськ, 2006), «Видатні педагоги XIX ст. про виховання «нової людини» (Ніжин, 2009), «Педагогічна спадщина С. Русової в контексті сучасності» (Ніжин, 2011); *на щорічних науково-практичних конференціях* викладачів і аспірантів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (2005-2010); обласних семінарах учителів економіки Чернігівської області (2005-2010).

Публікації. Зміст та результати роботи відображено у 31 одноосібній публікації. З них: 10 навчально-методичних робіт, 17 статей (8 статей у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України), 3 тези доповідей.

Загальний обсяг особистого доробку становить 96,8 друкованих аркушів.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (357 найменувань), додатків. Загальний обсяг дисертації – 257 сторінок, основний зміст викладено на 184 сторінках. Дисертація містить 24 таблиці та 18 рисунків на 16 сторінках, 9 додатків на 45 сторінках.

РОЗДІЛ І
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ В УМОВАХ ОСНОВНОЇ ТА СТАРШОЇ ШКОЛИ

1.1. Дослідження проблеми формування економічної культури в історичному контексті

Одним із основних завдань суспільства є виховання особистості, для якої ідеалом є єдність особистих та національно-державних інтересів. У Конституції України (ст.23) зазначається: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушує права і свободи інших людей та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

Кононенко П.П. у своїй праці «Концепційні основи програми національно-державницького виховання» зазначає: «…виховання дитини (громадянина) має бути діяльним, чітко спрямованим на мету, суголосним у теорії і практиці, орієнтованим на самопізнання й пізнання світу, на його перетворення й самотворення у світлі найвищих гуманістичних та національно-державницьких ідеалів, на розвиток історичної пам'яті, почуттів і понять совісті і честі, особистої гідності й національної гордості за свій народ, за приналежність до його держави, мови, культури, традицій і діянь українських світочів-державотворців, освітян, учених, хліборобів, полководців, винахідників, письменників, художників, композиторів, архітекторів, діячів театру і кіно, творців Конституції, філософсько-гуманістичних концепцій, теорій, космологічних та землезнавчих гіпотез і відкриттів, великих аналітиків минулого і сучасного та пророків майбутнього» [148, с. 9].

Через культурні традиції, спадкоємність поколінь, майстрів здійснюється зв'язок часів, що оберігає суспільства і цивілізації від катастрофи «здичавіння». Виховання, освіта, формування культури поколінь – завдання і

обов'язок загальноосвітньої школи. Але сьогодні проблеми культури, культурної технології, культурного забезпечення соціального розвитку, ставши першорядними у вирішенні багатьох завдань, залишаються поки що маловивченими на рівні прикладного знання, тоді як виховання і освіта – важлива частина культури, а сама культура – їх головна передумова. Суперечності і деформації, їх взаємодії ще й до тепер зумовлюють складність виходу сфери культури з-під дії «залишкового» принципу соціальної політики. Саме тому освіта і сьогодні несе в собі сліди дефіциту культури, який можна ліквідовувати тільки в умовах послідовного і цілеспрямованого розвитку оновленої культури в цілому, адже, як писав Каневский Е.М., «…без культури в суспільстві немає… моральності. Без елементарної моральності не діють соціальні закони, економічні закони, не виконуються вказівки і не може існувати сучасна наука…» [178, с. 132]. Система виховання загальноосвітньої школи – своєрідний зліпок суспільних відносин. Їх взаємозв'язок і взаємозалежність – показник культурної єдності і протиріч різних сторін суспільного життя. Однак шкільна підсистема освіти є водночас відкритою, що володіє потенціалом, здатним сформувати новий тип соціально-адаптованої особистості, якщо подолає схильність до частих реформ і стане на шлях конструктивних перетворень.

На сучасному етапі розвитку суспільства пріоритетним підходом до проектування цілей та функцій освіти став культурологічний, який орієнтує систему освіти та виховання на рівноправний діалог з особистістю, яка здатна і прагне до всебічного саморозвитку. Особистісна культура формується у різних видах діяльності; повнота розвитку і самовизначення особистості зумовлені діапазоном і змістом її діяльності; якість виховання залежить від якості діяльності та спілкування. При організації виховного процесу, діяльності і самодіяльності учнів (їх самовиховання, самоорганізації, самоврядування та ін.) необхідно виходити з аналізу виховних ситуацій і визначень пріоритетних проблемних напрямів виховної роботи (тобто йти від реальності, а не тільки від ідеалу). Процеси

гуманізації виховання й освіти та завдання з формування цілісної культури особистості тісно пов’язані.

Формування культури особистості в системі освіти опосередковується всією соціокультурною ситуацією в суспільстві, що динамічно змінюється; вона може сприяти або, навпаки, перешкоджати формуванню соціально-адаптованої особистості. Сьогодні школа, створюючи культурний потенціал особистості, покликана визначати спосіб її життєдіяльності і соціального буття, суб'єктивний зміст її продуктивної діяльності. Залежність рівня сформованості і особливостей культури особистості можуть мінятися у часі, в конкретних видах і сферах соціального життя. На кожному етапі соціального розвитку культивування всіх властивостей суспільної людини, у тому числі й формування її культури, є передумовою продуктивного функціонування суспільства. Успіх перебудови соціально-економічної системи залежить перш за все від людини і її культурного потенціалу, від ступеня сформованості соціально значущих, творчих якостей особистості, від їх практичної реалізації у всіх сферах управління, виробництва, науки, мистецтва.

У сфері освіти розпочався процес реформування на засадах гуманізації і демократизації. Схоластичний відрив колишніх форм виховання від реальних процесів становлення особистості, від життєвих проблем і соціальних суперечностей, регламентація і формалізація, властива освіті 70-90-х років, призвели до втрати культурного середовища виховання. Дефіцит духовності, її відтиснення на другий план формування особистості за рахунок абсолютизації значення загальних знань – одна з причин дегуманізації освіти.

Підвищити культурний потенціал, олюднити педагогічне спілкування, орієнтувати навчально-виховну роботу на інтереси особистості – ці принципи нового педагогічного мислення є альтернативою тим деформаціям, які мали місце.

Розв’язання завдань гуманізації виховання припускає збільшення культуроємкості виховання і освіти як моменту зростання культуроємкості

всіх соціальних процесів, що відбуваються в ході перебудови.

Ставлення суспільства до культури і уявлення про неї в свідомості людей завжди конкретні. Довгий час було поширено уявлення про культуру як сукупність знеособлених цінностей: результатів праці, наукової і художньої творчості. Це уявлення супроводжувало процеси відчуження особи від культури і сприяло знеособленню культурної політики. Але культура – це творчий потенціал людей, їх духовне багатство, моральність. Це також і якість ставлення до людей, до їх праці, природи, соціальних інститутів, тобто якість, виражена в технології культури, в особистісній культурі.

У міру здійснення перебудови повинно розширюватися поле культури, йти інтенсивне нарощування культурного шару, що забезпечує якість перетворень. Якщо в освіті відтворюватимуться застійні, консервативні тенденції, то і в суспільстві їх дія може посилитися. Гуманізація і демократизація освіти і виховання – ключ до гуманізації і демократизації суспільного життя. В умовах переходу до ринкової системи господарювання економічне виховання підростаючого покоління набуває все більшого значення. Воно спрямоване на формування економічної культури.

Організації економічного виховання молоді, зокрема формуванню економічної культури, присвячені дослідження Н. Бердяєва [23], В. Васильєва [48], І. Дзундзи [92], О. Камишанченко [128], В. Лагутіна [168], А. Нісімчука [210], О. Падалки [224], І. Прокопенка [249], А. Самохіна [269], І. Сасової [267], І. Смолюка [287], О. Шпака [335], Б. Шемякіна [332] та інших.

Кожному періоду розвитку суспільно-економічних відносин властивий визначений рівень культури в усіх сферах життя країни. Для кожного періоду є характерним своє розуміння економічних цінностей, норм, особливості економічних реалій, принципи організації суспільного укладу. На думку Владимирової М.П., «економічна культура визначається такими факторами: суспільними потребами, особистими переконаннями і

моральними установками, нормами і цінностями економічної діяльності, що склалися історично» [59, с.20]. Саме тому формування економічної культури – це цілісний еволюційний процес засвоєння і збереження досягнень, норм і цінностей минулого, трансформації і збагачення їх сьогодні і передачі цих досягнень, норм і цінностей як фундаменту для побудови культури майбутніх поколінь.

На сучасному етапі культура розглядається як цілісна система, що вирізняється своїм упорядкуванням і поліфункціональністю, система історична, саморегульована, що саморозвивається, органічно пов'язана зі своїм творцем і творінням – людиною – і знаходиться в постійній взаємодії зі своїм природним і соціальним середовищем. Такий погляд на культуру дозволяє подолати і поширене в культурологічній думці XX ст. зіставлення понять «культури» і «цивілізації», засноване на зведенні першої до одних тільки духовних цінностей і зневажливе трактування другої як «нижчої», менш повноцінної сфери матеріальної, техніко-технологічної і технічно-комунікативної практики; системний погляд на культуру дозволяє бачити в ній складну взаємодію і цілісну єдність матеріальної і духовної форм діяльності, а також синкретично об'єднуючої їх художньої діяльності.

Система економічної освіти та виховання в українській школі почала поступово закладатися на початку радянського періоду. Питанями розвитку та періодизації економіної освіти і виховання у радянський час займалися такі вчені як А.Ф. Аменд [5], В.К. Розов [262], Л.Е. Епштейн [352], Б.П. Шемякін [332]. У їх працях виділено й обгруновано чотири періоди: перший – формування політехнічної і трудової шкіл 1917 - 1950 рр.; другий – закладання основ економічного виховання (виховання бережливості та раціонального ставлення до природних ресурсів) 1950 - 1970 рр.; третій – розвиток науково-педагогічної думки щодо економіного виховання 1970 - 1980 рр.; четвертий – дослідження економічного виховання 1980 - 1992 рр.

Для здійснення аналізу розвитку ідей і практики щодо формування економічної культури ми орієнтувалися на такі критерії: ступінь

економічного розвитку суспільства; завдання, зміст і принципи економічної освіти та виховання, розвиток економічних потреб. Це дозволило нам виділити п’ять періодів у розвитку педагогічної думки в Україні. Перші чотири етапи розвитку освіти і виховання відбувалися в Радянській Україні, як республіки у складі СРСР, тому є спільними з іншими пострадянськими країнами.

Перший період з 1917 р. до 1950 р. У ньому можна умовно виділити два етапи, що пов’язані із соціально-економічним розвитком України: перший – це етап створення трудової школи на засадах політехнізму (20 - 30-ті роки) та другий етап – посилення уваги до розвитку науково-методичних основ економічного виховання учнів (40 - 50-ті роки).

Першою монографічною працею з профорієнтаційного виховання цього періоду стала книга М.А. Рибникова «Психологія і вибір професії», що була випущена у 1918 р. Педагогічні основи економічного виховання були закладені Н.К. Крупською в 1916 р. у праці «Народна освіта і демократія» і розвинуті в 1920-1933 рр. на етапі становлення радянської школи. Вона у своїх статтях і наукових працях розглядала принципово новий підхід до виховної роботи, звертаючи особливу увагу на економічний та соціальний аспекти. Так у праці «Коллективная работа учительства» [158] вона накреслила контури майбутнього економічного виховання учнів, наголошуючи, що школа має навчити дітей ставити перед собою певну виробничу мету, спершу просту, поточну, а потім більш складну і перспективну. У своїх педагогічних творах Н.К. Крупська визначає одним із важливих завдань шкільної освіти політехнізацією школи, виховання покоління, що вміє планово працювати.

П.П.Блонський поділяє позиції Н.К. Крупської. У праці «Трудова школа» він зазначав, що політехнічна школа «сполучає знання з дією й освіту з умінням, є одночасно і школою волі, і школою інтелекту, виховуючи характер і утворюючи мислення на одному і тому ж матеріалі і одному й тому ж процесі», а також він вважав, що в індустріальному вихованні

найважливішим моментом є його організація [28]. У ті роки термін «економічне виховання» найчастіше замінявся терміном «індустріальне виховання».

На становлення економічного виховання у цей період значний вплив мали праці С.Т. Шацького. Він вважав, що «завдання школи полягає у раціональній організації дитячого життя і вказував на те, що вибір видів суспільно-корисної праці визначається перш за все місцевими потребами в галузі господарства, культурою, побутом та потребами дітей і колективу» [331, с.49].

У післявоєнний період велике значення для наукового обґрунтування проблем економічного виховання мала педагогічна спадщина А.С. Макаренка. У керованих ним виховних установах (колоніях під Полтавою і в Куряжі та комуні у м.Харкові) склалася система економічного виховання, викладена ним у його художніх творах «Педагогічна поема» і «Прапори над вежами», присвячених діяльності цих закладів. У них викладено погляди А.С. Макаренка на створення виховного закладу як трудової виробничої общини, що враховує всі економічні закони часу. Він навіть випередив свій час, створивши в умовах радянської планової (командно-адміністративної) економіки заклад, який існував на госпрозрахунку, практично на засадах ринкової економіки (комуна ім. Ф.Е. Дзерджинського в м.Харкові), проте в умовах соціалістичної ідеології цей досвід замовчувався і не отримав належної оцінки. Економічне виховання А.С. Макаренко називав господарським й у своїй праці «Сімейне господарство» стверджував, що кожній людині обов'язково доведеться в житті брати участь у загальнодержавному господарстві, і чим краще вона буде підготовлена до цього, тим більше користі вона принесе і державі, і самій собі. «Зробивши господарську турботу відправною точкою в процесі виховання, ми, в повному узгодженні з теорією історичного матеріалізму, всі форми нашого життя і організації вивели з господарства і господарності». [188, с.98]. У своїх працях («Книга для батьків», «Виховання в сім'ї») він

також звертає увагу на необхідність виховання таких якостей як бережливість, чіткість, оперативність, діловитість тощо.

Другий період з 1950-1970 рр., характеризувався інтенсивним розвитком трудової школи (учнівські виробничі бригади, лісничі загони, шкільні фабрики, заводи тощо). У цей час закладалися основи теорії економічного виховання учнів загальноосвітньої школи, особлива увага при цьому зверталася на бережливість та раціональне природокористування.

В.А. Сухомлинський постійно піклувався про виховання у дітей бережливого ставлення до навколишнього середовища. Він розглядав працю з різних боків. Сутність економічного виховання висловив наступними словами: «Мистецтво виховання полягає в тому, щоб виховували не лише людські відносини, не лише приклад і слово старших, не лише традиції, що бережно зберігаються в колективі, але й речі – матеріальні й духовні цінності. Виховання середовищем, обставинами, створеними самими ж учнями, речами, які збагачують духовне життя колективу, – це на наш погляд, одна із найтонших сфер педагогічного процесу» [303, с. 16].

Перші дослідження, які безпосередньо стосувались економічного виховання, були здійснені економістами Л.Н. Пономарьовим [245] та Л.Є. Епштейном (1967 р.) [352]. Економічне виховання вони розглядали як суттєвий фактор розвитку народного господарства, як необхідну умову наукової організації виробництва, як фактор формування відношення до праці та суспільної власності.

Проблеми економічного виховання були висвітлені Є.М. Каневським [132] та Г.О. Донець [95] в науково-популярній літературі з економіки. Філософи І.Б. Іткін [123], Ф.К. Кумбс [165], В.Д. Попов [247], Ю.А. Самарін [264], Б.М. Теплов [306] вивчали гносеологічний аспект економічного виховання. Вони визначили сутність економічного виховання, його місце в системі суспільної свідомості, категорії вихованості тощо. О.Н. Бондарєва виділяла економічне виховання як складову частину комуністичного виховання [34]. На важливість та необхідність економічного виховання дітей

вказував Б.Т. Лихачов [178].

Питанням економічного виховання в 1964 - 1967 роках присвячені деякі дисертаційні дослідження, зокрема В.М. Близнюка «Спільна робота школи і робочих колективів з виховання комуністичного відношення до праці в учнів старших класів» [38], І.П. Ломоносова «Педагогічні основи формування комуністичного відношення до праці в учнів старших класів» [179], Л.П. Мельникової «Деякі економічні питання у вихованні учнів середньої загальноосвітньої школи» [198]. У цих дослідженнях розглядались теоретичні та практичні аспекти економічного виховання у середній загальноосвітній школі. Дослідники прийшли до висновку, що лише під час виконання суспільно-корисної праці можливо здійснити повноцінне економічне виховання дітей. У дослідженнях А.А. Фролова «Моральне та матеріальне стимулювання праці в комуністичному вихованні учнів» [319] та Ю.Ф. Тамбовкіна «Виховання відповідального відношення до праці і суспільної власності в учнів підліткового віку» [305] розглядалися мотиви свідомого ставлення до праці, формування відповідальності у дітей за виконувану роботу, шляхи стимулювання та контролю трудової діяльності учнів.

У цей період у педагогіці зроблено наукові узагальнення теорії і практики економічного виховання, що відображено в збірниках праць науковців кафедри політекономії Челябінського державного педагогічного інституту: «Вопросы экономическго воспитания» (1967) [83], «Вопросы теории и практики экономического воспитания» (1972)[80], «Вопросы экономического воспитания и образования» (1975) [86]. У цих працях економічне виховання розглядалось як формування в учнів діалектико-матеріалістичного розуміння економічних закономірностей суспільного розвитку і передбачалось поступове формування в учнів економічного мислення як усвідомлення ними економічних закономірностей розвитку соціалістичного суспільства, переваг соціалістичних виробничих відносин, ролі праці і економії в розвитку суспільного виробництва. На цій основі

мали формуватися такі якості особистості, як господарність, діловитість, бережливість, економічна заощадливість, необхідні у виробничо-економічній діяльності і економічних відносинах поза сферою матеріального виробництва, у повсякденному житті.

Третій період розвитку економічного виховання учнів у загальноосвітній школі (1970 - 1980) характеризується розвитком науково-педагогічної думки у декількох напрямках.

1) роль суспільно-корисної і виробничої праці учнів 1-10 класів (А.А. Васильєв (1970) [47], М.А. Єгоров (1970) [98], І.Ф. Кобзарьов (1970) [138], А.Г. Лучинський (1975) [183];

2) профорієнтаційна робота як складова економічного виховання в загальноосвітній школі (А.Д. Сазонов (1978) [269], К.Б. Вербовий (1971) [51], П.А. Йовашвілі (1973) [122];

3) ставлення учнів до збереження соціальної власності, економії часу, до охорони природи та її ресурсів (Є.А Дегтярьов (1974) [86] та В.Г. Куликова (1975) [136];

4) формування економічних знань і навичок в процесі вивчення суспільно-природничих та математичних дисциплін (М.М. Винокурова (1980) [57], Лев Ла (1975) [169], Л.М. Нульман (1976) [216], Б.П. Чернишов (1973) [328].

Четвертий етап з 1980 р. по 1992 р.

Дослідженням економічного виховання у 80-90-х роках займались А.Ф. Аменд [5], Ю.К. Васильєв [48], А.С. Нисимчук [210], І.А. Сасова [267] та І.А. Смолюк [287], О.Т. Шпак [335], П.А. Шемякін [332]. Вони аналізували економічне виховання з точки зору раціонального використання ресурсів, економності, трудового виховання, профорієнтаційної роботи тощо.

Ю.К. Васильєв [48] у своїй праці «Економічна освіта і виховання учнів» (1983) зазначав, що головна мета економічного виховання полягає у формування в учнів економічних знань і вмінь, спрямованості, специфічних якостей для підготовки їх до економічної діяльності.

Оволодіння економічними знаннями і навичками, за А.Ф. Амендом, мають виражатися у набутих ділових якостях дітей. Свої дослідження він висвітлив у навчальних посібниках «Економічне виховання молодших школярів» (1982) [6] та «Економічна освіта і виховання учнів» (1988) [7].

Питання виховання бережливого ставлення до майна та природних ресурсів у школі та в сім'ї розглядали Г.А. Звєрєва (1983) [109], З.І. Калмикова [126], Л.Ф. Киян (1985) [135], О.І. Федоров (1990) [313].

Психолого-педагогічні основи економічного виховання, формування нової людини, нового ставлення до праці аналізував В.К. Розов (1985) [262]. Автор зазначав «сам процес економічного виховання має здійснюватись на основі специфічних, притаманних йому принципах, які б відображали мету економічного виховання, визначали головні його напрямки, всю його систему: зміст, методи, управління» [262, с.31].

Одним із головних завдань економічного виховання, як зазначав Б.П. Шемякін, є виховання у них готовності до економічної діяльності. При чому готовність, як він вважає, включає такі основні компоненти: економічні потреби, економічну загальноосвітню підготовку, економічно усвідомлене ставлення до праці. Крім того автор проаналізував стан економічного виховання учнів на даний період та визначив шляхи підвищення його ефективності, дослідив можливості економічного виховання при вивченні суспільно-гуманітарних дисциплін та предметів природничо-математичного циклу [332].

Процес економічної освіти та виховання учнів розглядав Л.П. Кураков у роботі «Економічна освіта і виховання учнів» (1987) [166]. Він зазначав, що одним із шляхів підвищення ефективності економічного виховання є покращення економічної компетентності керівників і вчителів шкіл, батьків. А для цього необхідно організувати систему підвищення рівня економічних знань, вмінь, організаторських навичок тощо. Як зазначав автор, економічна освіта «має привести як до засвоєння певної системи знань, так і до оволодіння вміннями і навичками економічних розрахунків, економічного

аналізу виробничої діяльності, без яких економічні знання не знайдуть практичного застосування, будуть відірвані від економічної діяльності індивіда» [166, с. 47].

М.Л. Малишев і Л.П Кураков досліджували організацію економічного виховання у позаурочний час на шкільному виробництві; зокрема М.Л. Малишев зазначав, що ефективність економічного виховання залежить від наявності в учнів економічних знань. У своїй роботі «Економічне виховання учнів 9 - 10 класів у процесі виробничої праці» [192] він виділяє форми позакласної роботи з економічного виховання, які ділить на чотири групи, перші три з яких спрямовані на підвищення рівня економічних знань, а в четвертій представлено різновиди суспільно-корисної праці.

О.Н. Федоров (1990) досить докладно розглянув питання становлення економічної свідомості учнів, фактори економічного виховання, вплив сім'ї та школи на економічне виховання [313].

Надзвичайно важливими для цього періоду є дослідження в галузі економічного виховання А.С. Нісімчук. У своїх працях «Економічне виховання у сільській школі» (1989) [211] та «Економічна освіта учнів» (1991) [212] автор докладно зупинився на сутності економічного виховання. Він дослідив формування і зміст економічного виховання у сільській школі та сім'ї учнів, виховання у школярів зацікавленості в отриманні економічних знань, формування економічної культури дітей. Автор розкриває шляхи виховання в учнів потреби в економічних знаннях, методи формування економічних умінь і навичок у дітей на уроках трудового навчання та в позаурочний час.

Усі проведені дослідження до 1991 р. свідчать, що економічне виховання рекомендувалося здійснювати у процесі вивчення різноманітних дисциплін, залученні учнів до суспільно-корисної праці, поєднанні зусиль школи та сім'ї. Можливість економічного виховання при вивченні безпосередньо економічних дисциплін в загальноосвітній школі майже не розглядалось.

П'ятий етап починається з 1991 р. і триває до сьогодні.

Докорінні соціально-економічні зміни, що сьогодні відбуваються в країні, починаючи з 1991 р. (коли Україна стала самостійною державою) потребують формування сучасної економічної культури нації.

В останні роки питання економічного виховання розглядаються вченими, дослідниками як підготовка учнівської молоді до ринкової економіки (Л.А. Побірченко [243], В.К. Розов [262], І.Ф. Прокопенко [249], О.Т. Шпак [334], Б.П. Шемякін [332]).

Дисертаційні дослідження цього періоду спрямовані на формування соціально-адаптованої особистості в умовах ринкової економіки. В цьому напрямку працювали В.І. Загривний [104], Є.Н. Камишанченко [129], С.В. Лукаш [184], Р.М. Мачулко [197], О.А. Надточієва [205], Н.А. Побірченко [243], Р.Ф. Пустовійт [256], Н.С. Солоненко [289], К.М. Старченко [297].

Останнім часом проблему організаційно-педагогічних засад економічної освіти і виховання учнів у ряді своїх робіт досліджував О.Т. Шпак [333 - 337]. Він розробив чіткі методичні рекомендації щодо викладання економіки у старших класах. Особливу увагу автор звернув на практичне застосування економічних знань і вмінь, розробивши ряд тестових, ситуаційних та ігрових завдань для старшокласників.

На особливу увагу заслуговує доробок Н.А. Побірченко, зокрема її праці: «Підготовка учнівської молоді до ринкової економіки» (1999) [242] та «Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності» (1999) [244], у яких автор дає психологічне обгрунтування сутності економічного мислення, пропонує свої програми розвитку економічного мислення, досліджує розвиток в учнів особистої готовності до професійно-підприємницької діяльності.

Формуванню економічної культури у цей період приділяли увагу також такі вчені як А. Дзундза [92], Т. Заславська [108], Я. Кузьмінов [162], В. Макеєва [190], В. Радаєв [257], Г. Соколова [292] та інші.

А.І. Дзундза визначає соціоекономічну культуру (СЕК) як систему,

що складається з сукупності узагальнених економічних і соціальних знань, якостей та стереотипів економічного мислення, які функціонально визначають складну систему цінностей, що у свою чергу проявляються в стійких переконаннях людини і нормативах її соціально-економічної поведінки [92].

Російські соціологи Т. Заславська і Р. Ривкіна зазначають, що «економічна культура – це сукупність соціальних цінностей і норм, які є регуляторами економічної поведінки і виконують роль соціальної пам'яті економічного розвитку: сприятливих чи гальмуючих трансляцію і відновлення цінностей, норм і потреб, що функціонують у сфері економіки і які орієнтують її суб'єктів на ті чи інші форми економічної активності» [108, с.10]. Білоруський соціолог Г.Соколова зазначає: «Економічна культура – це засіб взаємодії економічної свідомості (як відображення економічних відношень і пізнання функціонування і розвитку економічних законів) і економічного мислення (як відображення участі в економічній діяльності), що регулює економічну діяльність індивідів і соціальних груп і ступінь їхньої самореалізації у тих чи інших типах економічної поведінки» [292, с. 82].

Соціолог В. Приходько вважає, що на сучасному етапі формування економічної культури молоді надзвичайно великий вплив має етнічна приналежність [248]. Етнос – це культурно-духовна спільність людей, які споріднені походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, а за певних умов і державними утвореннями [164]. Сьогодні надзвичайно гостро постало питання про етнічну цілісність на інтелектуальному, духовному, економічному і політичному рівнях, у визначенні місця, ролі та значення етнічного в сучасному економічному просторі, виробленні загальнолюдських цінностей, консолідації українців як цілісного феномена, підвищилась роль особистостей і невеликих груп. На таких стрижневих ідеях базуються провідні лінії розвитку етнокультурного процесу українського народу.

Важливим чинником формування економічної культури для українців є етнічна пам'ять – здатність народів фіксувати, вивчати і передавати майбутнім поколінням кращі набутки свого минулого, а також порівнювати його із сучасним [321]. Кожному етносу притаманна етнічна традиція, яка уособлює сукупність стандартів поведінки, що передаються через соціальні механізми. Це ієрархія стереотипів, культурних канонів, політичних і господарських форм, світоглядної системи, що характерні для певного етносу. Формування економічної культури відбувається також під значним впливом зовнішніх факторів – соціально-економічної ситуації у країні, економічних пріоритетів владних структур, рівня споживання у країні, узгодженості стереотипів соціально-економічної поведінки різних прошарків суспільства тощо.

Як зазначає А. Фурман, економічна культура формувалася протягом усієї багатовікової історії України і несе на собі відбиток еволюції соціально-економічних і політичних структур, природно-географічного середовища й особливостей його освоєння, а також історичних реалій [321].

Протягом тисячоліть Україна фактично не знала правової державності. У повсякденному житті українців будь-яка влада завжди значила більше, ніж закон. Звідси народилися такі риси економічної культури, як прагнення здійснювати економічну діяльність у складі групи (колективізм), звичка до безвідплатної (дармової) допомоги, пасивність і апеляція до влади за економічних труднощів. Особливості державного врядування в Україні також помітно вплинули на формування економічної культури. Відсутність власної державності, існування у складі інших держав – Польщі, Австро-Угорщини, Росії – призвела до наявності своєрідного комплексу неповноцінності. В. Лагутін зауважує, що комплекс неповноцінності переслідує українців й у незалежній Українській державі [168]. І зараз часто проявляється безініціативність, відсутність творчого мислення, острах перед відповідальністю, самостійними економічними діями.

Проте українському суспільству притаманні неформальні і сімейно-

родові стосунки. Позитивними рисами українців, які проявилися в нових економічних умовах є підприємливість, уміння встановлювати контакти із партнерами, агентами, покупцями, навички збору і використання локальної економічної інформації (через знайомих, членів родини, через випадкові канали), взаємодопомога і взаємовиручка, вміння виживати за будь-яких умов, вміння приймати нестандартні рішеня, творчо підходити до вирішення проблем.

На жаль, сьогодні ще недостатній рівень економічного мислення, професійної етики, економічних знань тощо. Характерними рисами сучасної економічної культури в Україні є – тяжіння до входження у яку-небудь групу, структуру, корпорацію, побоювання здійснювати економічні дії самому, урівнювальні й утриманські стереотипи, орієнтація на зобов'язання держави перед кожним робітником незалежно від вкладу цього робітника у державний розвиток. Фактори розвитку економічної культури в Україні сформували систему духовних цінностей, які визначають напрям і цілі цього важливого процесу. До цієї системи належать: працелюбність, любов до землі, ощадливість, скрупульозність у виконанні трудових операцій, прагнення до добробуту, практицизм і раціональність, повага до професіоналізму, пріоритет покликання, ініціативність.

Отже, сучасні тенденції соціального та економічного розвитку українського суспільства передбачають формування особистості громадянина, що повинен мати високий рівень економічної культури, оскільки соціальний та економічний прогрес неможливий без активної участі кожної освіченої людини в економічних процесах, без перетворення громадян України із пасивних виконавців „командної" волі у самостійних і самодостатніх суб'єктів економічної, соціальної і громадської діяльності. У прагненні до суспільної корисності, здорової конкуренції, соціальної відповідальності розкривається роль людини як об'єкта і суб'єкта економічних відношень. Нова економічна культура громадян України – найважливіший чинник національного розвитку.

1.2. Економічна культура учнів основної і старшої школи як предмет педагогічних досліджень

Суспільство потребує отримання гарантованого державою певного мінімуму систематизованих економічних знань учнями ЗОШ, які б забезпечили формування нової економічної культури громадян. Головна мета сучасної школи полягає в тому, щоб створити таку систему навчання, яка б забезпечувала освітні потреби кожного учня відповідно до його нахилів, інтересів та можливостей. Для досягнення цієї мети необхідно кардинально змінити парадигму навчання і виховання. На ефективність перетворювальних процесів у першу чергу впливає культурологічний чинник. Саме культуроємкість освіти і виховання найбільше впливає на ступінь сформованості особистості.

Західні вчені Р. Піндайк та Д. Рубенфельд [238], Д. Сопер та У. Уолстер [293], Дж. Харвей [323], Г. Хардінг та П. Уолтон [324], та інші розробили теорію пріоритету соціально-економічної ролі людини в історичному розвитку суспільства, в якій усебічно висвітлюється особистісний аспект економічної культури. Згідно їх теорії, різні культурні типи суб'єктів визначаються виконуваними ними соціально-економічними ролями – комплексами норм, закріплених за визначеними функціональними позиціями суспільства. Рольові норми проявляються у вимогах, що ставляться до індивідів, які займають функціональні позиції в сфері суспільного розподілу праці, зайнятості, ієрархії управління тощо. Ці вимоги фіксуються в культурі, а саме в законодавчих, політичних, освітніх, громадських нормах, а також у нормах моралі. Вони передаються від одного покоління до іншого і регулюють поведінку людей, що потрапляють на ці рольові позиції.

У 1999 році американський економіст Дж. Харвей писав: «Економіка – це перш за все суспільна наука, яка визначається культурою і поведінкою людини у складному соціально-культурному оточенні» [323, с. 19]. Дійсно, у

критичні періоди суспільних перетворень завжди поставали питання про пошук прийнятих взірців життєвлаштування — історичних або сучасних, реальних або ідеальних – для запозичення або наслідування. Як правило, такі взірці знаходились без особливих труднощів, інколи їх бувало навіть забагато. Але коли люди починають перебудовувати своє життя, беручи за приклад чужий, нехай і досить привабливий для них взірець, неминуче виникають проблеми, зокрема проблеми сприйняття нового і його адаптації, сумісності «старої» і «нової» ціннісних шкал, духовної плати за очікуваний успіх запланованих змін.

У свідомості значної кількості українців вкорінився скептицизм щодо цілковитої бездоганності низки звичних універсалій і водночас основоположних елементів сформованого буття: нав'язаної економіки (яка повинна бути «економною»), соціальної організації («хто раніше жив, той і зараз живе»). Наш народ розпрощався з вирощеним у Росії і принесеним в Україну соціалізмом і, недовго думаючи, змирився з необхідністю йти невторованою соціальною дорогою в напрямку магістральних маршрутів західної цивілізації [248].

Економічні перетворення прищеплюють певній частині залучених до нових відносин людей нові стереотипи економічної поведінки, формуючи нові оцінки, змушуючи засвоювати нові мотиваційні цінності. Але коли і за яких умов така «частина» стане «критичною масою»? Доки нова культура повністю не «проросте», не завоює соціальний простір, не набуде нормативних та інституціональних характеристик, не стане справжнім духовним (неформальним) імперативом людської поведінки, жодні технологічні чи організаційні зміни не впишуться органічно в суспільну реальність. Тому «ринок, демократія і право» як лозунг сучасних змін може залишатися для України безглуздим або перекрученим за змістом, якщо для нього немає підкріплення в тому опорному духовному субстраті, який досить багатозначно й туманно для пересічного українця іменується в літературі словами «ментальність», «менталітет» і який інтерпретується як людський

вимір історичних макромас, або ж як людська активність, об'єктивована в культурних пам 'ятках [321]. Тож не даремно сьогодні на перший план соціоекономічного життя українців виступає культурологічний чинник. Саме сформована нова культура громадянина України має забезпечити повноцінну життєдіяльність у сучасних умовах господарювання.

З’ясуємо, що включає в себе феномен «культури», який має надзвичайний вплив на формування особистості.

У сучасній українській енциклопедії культура трактується як «специфічний спосіб організації людської життєдіяльності, що представлений у продуктах матеріальної та духовної праці, у системі соціальних норм та установ, у духовних цінностях, у сукупності ставлень людей до природи, між собою та до себе особисто» [304, с.268].

Зміст культури трактується по-різному, адже вона включає різні види людської діяльності, тому у вивчення культури включені різні науки, а кожній з них властива своєрідна «аберація гносеологічного зору» – зведення до розгляду певної частини, сторони, аспекту цілого. Так етнограф і соціолог, психолог і технолог, мистецтвознавець і педагог дивляться на культуру різними очима і бачать у ній різне.

Визначень поняття культури сьогодні налічується більше 400. Поширеним є діяльнісний підхід до визначення походження і сутності терміну «культура», який в своєму генезисі належить європейській традиції (зокрема німецькій класиці і марксизмі), що дозволила міцно пов'язати «культуру» з особистістю [92].

За твердженням А. Фурмана культура утверджує цінність і самоцінність людської індивідуальності. «Науковий аналіз досліджуваного феномена як атрибутивної характеристики культури виправданий їх взаємодоповненням: менталітет – результат культурного розвитку нації, етносу, групи чи особистості на терені сучасної цивілізації і водночас глибоке джерело розвитку культури як системи історично розвиненої над біологічними програмами життєактивності, що диференціюються на чотири складові

залежно від того, який соціальний досвід вони зберігають, транслюють (від покоління до покоління) та генерують, забезпечуючи відтворення та зміни соціального життя в усіх його основних проявах» [321, с. 24]. На основі своїх досліджень А. Фурман побудував «Методологічний квадрат» основних складових-носіїв культури – програми поведінки, діяльності, спілкування і вчинення. Його наукову достовірність підтверджують сучасні дослідження з філософії та вчинковий підхід у сучасній психології.

Рис. 1.1. «Методологічний квадрат» основних складових-носіїв культури за Анатолієм Фурманом

А. Фурман доводить, що у структурі культури мають місце збалансовані установки на основи людського життя й духовні вартості народу, котрі свідчать про духовне здоров'я нації, її нормальний реалізм, здоровий глузд та відчуття власної сили [321].

Сутність культури досліджували філософи В. Біблер [25], І. Герде [67], Л. Коган [139], І. Кант [131], М. Каган [125], М. Мамардашвілі [193], А. Соколов [291], Е. Тейлор [305] та інші, культурологи – Ю. Лотман [183], Н. Злобін [114], В. Розін [261], В. Томілов [310] та інші, психологи – Л. Виготський [63], В. Давидов [85], В. Зінченко [113], О. Леонтьєв [173], С. Рубінштейн [263] та інші, педагоги – В. Андреєв [8], С. Анісімов [10],

А. Дзундза [92], С. Гончаренко [73], В. Гриньова [79], В. Сухомлинський [301] та інші.

Загальноприйнятим у філософії є погляд на культуру як діяльність людей з відтворення і відновлення соціального буття, а також її продукти і результати, що включаються у цю діяльність. Тобто, якщо на ранніх етапах людського суспільства головною формою прояву культури була традиція, що забезпечувала збереження соціальної організації, то потім усе більш важливою стає інновація, а в останні десятиліття – взаємодії різних традицій і різних інновацій [92]. Особливо це стає актуальним сьогодні в умовах глобалізації економіки.

Культурологи виділяють компоненти культури суспільства: духовні (знання і наукові ідеї, світоглядні орієнтації та ідеали, мови і культурні традиції, соціальні норми і правила) та матеріальні (способи діяльності і технології виробництва, продукти і предмети, необхідні для підтримки життєдіяльності людей). Для особистості компонентами культури є рівень її свідомості і світогляду, що сформувався, способи мислення, поведінки і стосунків у соціальних і економічних умовах навколишньої дійсності, у конкретних ситуаціях.

У педагогіці загальноприйнятим є погляд на культуру як на скарбницю соціального досвіду суспільства. Цю точку зору поділяли В. Задорожна [105], В. Кремень [155], І. Лернер [175], В. Ледньов [171], В. Лозова [181], Л.Петровська [231], В. Сластенін [279] та інші. Д.І. Писарєв визначав освіту як «закріплення і усвідомлення того природного зв'язку, що існує між окремою особистістю і загальнолюдською культурою» [240, с. 297].

Із визначення поняття «культура» різними науками можна зробити висновок, що це явище, яке забезпечує цілісність і цілеспрямованість розвитку суспільства. Вона пронизує усі сфери життєдіяльності людини, у тому числі й соціально-економічну. Культура виступає невід’ємним компонентом і умовою людського життя і є сукупністю видів, способів і результатів осмисленої і

творчої діяльності людини та суспільства.

Отже, культура є інтегративним феноменом, який містить характеристики різних сфер життєдіяльності людини [92].

Культура характеризує особливості поведінки, свідомості та діяльності людей у певних сферах, суспільному житті. У культурі може фіксуватися спосіб життєдіяльності окремого індивіда (особиста культура), соціальної групи (культура класу) або всього суспільства в цілому [315]. Отже, культуру можна зрозуміти через діяльність особистості, групи людей і цілих народів. З цього випливає, що культура не може існувати поза людиною. Саме в процесі навчання та виховання формується культура особистості.

Проте для успішного життя і діяльності в соціумі важливою стала не лише сформованна загальна культура громадянина. На сучасному етапі розвитку України, як держави з ринковою економікою, особливо гостро постало питання виховання економічно освіченої, соціально-адаптованої та економічно активної особистості (тобто індивіда зі сформованою економічною культурою).

Проблеми педагогіки опинилися сьогодні на перетині багатьох загальнонаукових, соціально-філософських, соціокультурних і етично-естетичних процесів, тому що в їх основі лежить гостра потреба в посиленні творчого характеру всього суспільного життя. На сучасному етапі розвитку економічної освіти і виховання учнів загальноосвітньої школи особлива увага звертається на формування особистості, пристосованої до життя і праці в умовах ринкової економіки.

Нами взято за основу вимоги щодо економічного виховання, обґрунтовані Криловою Н.Б. [157]:

1. Аксіологічні. Ціннісний характер виховання – є непорушною істиною педагогіки. Розвиток основних гуманістичних цінностей – формування в особі добра, істини, краси, справедливості, свободи – характеризує всі кращі, прогресивні педагогічні теорії. Особливо ціннісна орієнтація економічного виховання є актуальною сьогодні, коли

стверджуються загальнолюдські пріоритети суспільного життя. Відповідно метою економічної освіти є розвиток творчої особистості. Гуманізація економічного виховання означає повернення йому загальнолюдських цінностей, рівнозначних для фахівця будь-якого профілю. Не спеціальні знання, уміння і навики, а особисті характеристики – головне, що визначає людину. Саме тому економічні знання, уміння і навички – лише елементарна основа особистості, а всебічно розвинені здібності і ціннісні орієнтації – вищий і ефективний рівень особистого розвитку. Він вимагає і вищої культури економічного виховання, складніших і творчих методів виховання, підготовки в цілому.

2. Технологічні. Педагогічна діяльність тому перестала в масі своїй бути творчістю, що вона замкнулася на тривіальному викладанні вузько трактованих дисциплін.

Тим часом в будь-якій творчій діяльності технологія і методика повинні бути приховані від поверхневого погляду. Цим і визначається ступінь майстерності. Вчитель повинен виховувати не спеціально, а впливати на творчий розвиток особистості такими засобами, які найбільше відповідають її власним прагненням, очікуванням і можливостям.

Виховання – це не пряма дія. Це тонкий особистісний вплив, що припускає передачу цінностей і норм культури тільки за умови допуску такого впливу в самосвідомість особи. Особа вибірково ставиться до впливу ззовні: тільки такий вибір (правильний або помилковий, що також треба допускати) може формувати її самобутність. Саме тому виховання поза самовизначенням і самовихованням не буває. Дегуманізація виховання вирощена на основі нерозуміння обмежень щодо можливостей прямої педагогічної дії, особливо якщо її намагаються здійснити поза спільною творчою діяльністю учителя і учня.

3. Творчі. Педагогіка визначала свою ефективність приблизно, ставила її в залежність від кількості і масовості заходів, тоді як особистість потрібно формувати індивідуально. Складність гуманізації сфери економічної освіти

полягає в тому, що в навчальних закладах поки не склалися традиції економічного навчання, що формує ініціативну, яскраву і самобутню індивідуальність. І це буде до тих пір, поки не стане нормою спільна творча діяльність учителя і учня.

4. Комунікативні. Загальновідомо, що особистість виховується особистістю в процесі спілкування, коли партнери в діяльності обмінюються рівноцінною інформацією, знаходять цікаві один для одного слова. Біда в тому, що викладання часто позбавлене не тільки культури особистісного спілкування, але і високої комунікативної культури навчання. Між учителем і учнем не виникає справжнього творчого контакту, вони мають різні цілі в учбово-виховному процесі і говорять різними мовами. Гуманність виховання виникає в умовах подолання цих явищ.

5. Соціальні. Виховання повинне стати відкритим для суспільної дії, мати широке соціокультурне середовище, що забезпечує різноманітність господарчої діяльності учня, його причетність до суспільно-економічних відносини і духовного життя суспільства. Тільки беручи активну участь в суспільно-економічному житті, особистість може сформуватися як громадянин, як суб'єкт соціально-економічних відносин. Тому гуманізація економічної освіти і виховання припускає розширення реальної соціально-економічної практики учня, в якій він міг би різносторонньо проявити свою активність, дістати можливість розвитку своїх здібностей.

Економічна освіта і виховання служать основою, яка формує тенденції гуманізації або дегуманізації суспільства, яка може деформувати або, навпаки, укріпити основні характеристики суспільно-економічного життя.

Дзундза А.І. зазначає: «Соціально-економічна культура українського суспільства, будучи важливим фактором розвитку економіки, перетерплює останнім часом істотні зміни. Розвиток господарства країни уповільнений через низку причин. Однією з них є несформованість соціальних та економічних якостей фахівців, їхня непідготовленість до професійної діяльності в нових економічних умовах життєдіяльності

соціуму. Незалежно від професійної спрямованості сьогодні кожному фахівцю потрібні знання нових соціально-економічних законів, розвинені якості економічного мислення, переосмислення системи цінностей. До того ж, в нових умовах господарювання в Україні народжуються нові принципи налагодження корпоративних стосунків, нормативи комунікативної культури, закони споживання товарів та послуг, принципово нові умови інвестиційної діяльності» [92, с. 5].

У філософському словнику економічна культура визначається як «основна характеристика економічних відношень у соціумі, які виникають між людьми з приводу виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ. У свою чергу економічні відношення визначають всі інші соціальні відношення, є їх базисом» [318, с. 557].

«Економічна культура: 1) зберігає цінності і норми, які необхідні для подальшого розвитку економіки; 2) накопичує еталони економічної поведінки, економічної активності (наприклад, зберігає традиції майстрів-умільців, традиції економічної взаємодопомоги у колективі тощо); 3) транслює з минулого в сучасність соціальні цінності і норми, що лежать в основі організації праці, інвестування коштів, споживання, розподільчих, фінансових та інших соціально-економічних дій і відношень; 4) оновлює цінності і норми, які регулюють розвиток соціально-економічної сфери, як скарбниця нормативних уявлень, зразків поведінки» [92, с. 57].

Поняття загальної та економічної культури мають спільні риси, такі як: соціальні якості, що мають формуватися в особистості (справедливість, чесність, корпоративність, порядність) та інституціональні якості (критичність і продуктивність мислення, прагнення до набуття нових знань і вмінь, дбайливе ставлення до навколишнього середовища тощо). Певна річ, що економічна культура суттєво відрізняється від поняття культури у її широкому значенні. Поняття загальної культури значно ширше і охоплює всі сфери життєдіяльності людини, а економічна культура охоплює цінності, норми, потреби, що виникають із суспільно-економічного життя певної економічної системи. Через

вплив на свідомість суб'єктів господарської діяльності вона має високу організаційну спрямованість [92]. Фактично економічна культура – це нове утворення, яке формується в умовах існуючої економічної системи і забезпечує нормальну життєдіяльность особистості, а загальна культура несе у собі багаж багатьох поколінь і забезпечує збереження загальнолюдських цінностей.

Отже, особистість, як суб'єкт економічних відносин, виступає одночасно як продукт, носій і творець економічної культри. До структури якої входять системоутворюючі складові – когнітивний, оперативний та ціннісно-мотиваційний компоненти, який у свою чергу складається з підсистем загальнолюдських цінностей (особистісної та інститутціональної спрямованості), цінностей комунікативної, корпоративної, інформаційної культури (соціальної спрямованості) та цінностей інвестиційної культури та споживання (економічної спрямованості) та проявляються у соціально-економічній діяльності через систему соціально-економічних ролей.

У своєму дослідженні ми будемо керуватися визначенням, сформульованим на основі визначень понять «культура» та «економічна культура» різними авторами. ***Економічна культура*** – це складне особистісне утворення, що визначається і регулюється комплексом уявлень, переконань, звичок, стереотипів поведінки, які реалізуються в економічній сфері суспільства і пов'язані з економічною діяльністю, рівень сформованості яких визначає економічну поведінку особистості.

Структуру економічної культури відобразимо у вигляді схеми (рис. 1.2).

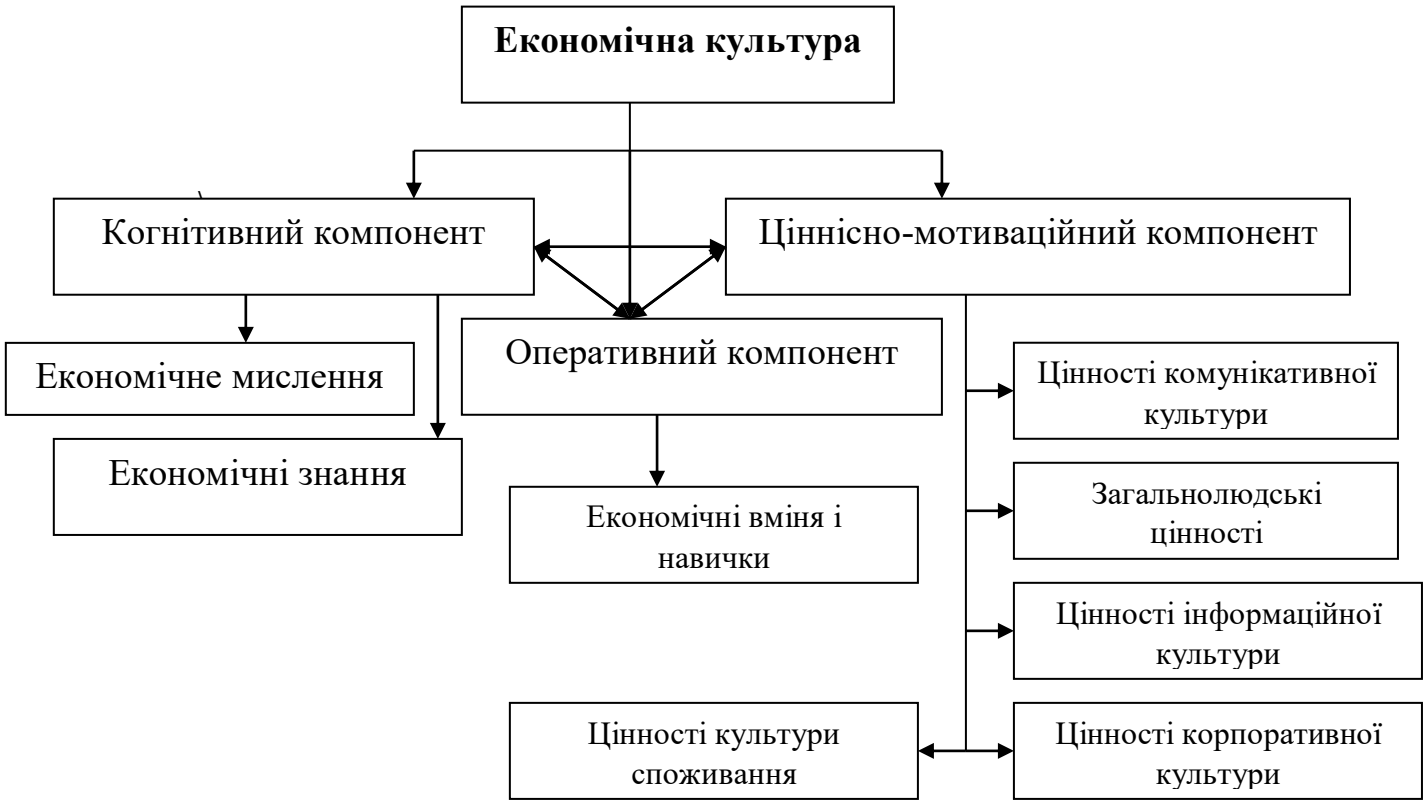

Рис. 1.2. Структура економічної культури

Отже, культурна діяльність (у вузькому значенні терміну) є цілеспрямованою діяльністю з оволодіння і споживання, обміну і створення культурних цінностей, норм, технологій, способів поведінки, з розвитку потреб і інтересів у сфері вільного часу. Вона є практичною підготовкою до виконання у майбутньому кожною особистістю її культурних функцій в трудовому колективі, в сім'ї, в громадських організаціях і неформальних групах.

Формуванню економічної культури громадян сьогодні стали приділяти багато уваги. Проте сама технологія її формування ще не достатньо розроблена. Вважаємо, що саме у загальноосвітній школі має закладатися фундамент економічної культури особистості. Перш ніж перейдемо до розгляду процесу формування економічної культури учнів, з'ясуємо сутність цього поняття.

Економічна культура учнів загальноосвітньої школи – це складне особистісне утворення, яке визначається і регулюється комплексом

уявлень, переконань, звичок, стереотипів поведінки, які реалізуються в економічній сфері суспільства і пов’язані з економічною діяльністю, рівень сформованості яких визначає соціально-економічну адаптованість підростаючого покоління в економічній системі з метою реалізації своїх інтелектуальних, моральних і фізичних можливостей.

Значення культурної соціально-економічної діяльності полягає в тому, що вона забезпечує самореалізацію соціально-економічного потенціалу майбутнього суб’єкта господарської діяльності і тому впливає на розвиток змісту професійної, суспільно-політичної діяльності і соціальної поведінки. Значною мірою якість культурної діяльності учня знаходить відображення і в його учбовій, науково-дослідній діяльності, у спілкуванні з однолітками і вчителями. Вона зв'язує воєдино всі різноманітні процеси реалізації культурних функцій у сфері пізнання, творчості, спілкування і відпочинку. Не слід вважати, що до кожного окремого виду діяльності необхідні тільки певні напрями і форми виховання. Особа формується цілісно. Будь-яка діяльність може розвивати всю систему соціокультурних якостей, якщо цілісна сама організація такої діяльності. Отже, у середньому навчальному закладі необхідно сформувати таку систему навчально-виховних заходів, які б найповніше сприяли всебічному розвитку особистості і забезпечили соціально-економічну адаптацію учнівської молоді у ринковій економіці країни.

Процес формування економічної культури учнів – це цілісна організація навчально-виховного процесу у ЗОШ, яка ґрунтується на набутті визначеної сукупності економічних знань, умінь і навичок, стереотипів економічного мислення, моральних норм і цінностей, яка проявляється в стійких переконаннях особистості і нормативах її соціально-економічної поведінки.

На нашу думку, для формування економічної культури необхідно застосувати певним чином сплановану систему навчально-виховних заходів. Як зазначає А.І. Дзундза: «У кожній системі можна виділити

компоненти, які найбільшою мірою забезпечують її цілісність, визначають функціонування всієї системи та її окремих складових, тобто системоутворюючі компоненти. Окрему групу утворюють компоненти, які характеризують функціональні значення всієї системи, функціонально залежать від системоутворюючих – функціональні компоненти» [92, с. 65]. Безумовно, у цілісній системі, якою є соціоекономічна культура, будь-яке відокремлення компонентів певною мірою є штучним, бо всі компоненти глибоко проникають один в одного, своєю єдністю цементують цілісність системи. Як зазначалося вище, до системоутворюючих складових ми відносимо когнітивний та оперативний компоненти економічної культури, а функціональною складовою вважаємо ціннісно-мотиваційний компонент, у якому виділяються підсистеми.

Ціннісно-мотиваційний компонент, як функціональна складова економічної культури особистості, виділяється тому, що формування системи цінностей лежить в основі мотиваційної сфери діяльності людини. Саме сформована система цінностей стала передумовою реальних економічних, соціальних, політичних перетворень Української держави. Метою формування ціннісного компоненту економічної культури є досягнення учнями такого рівня розвитку системи особистісних цінностей, який би повною мірою відповідав не лише інтелектуальному та когнітивному потенціалу особистості, а й соціально-економічному запиту держави щодо майбутніх суб’єктів господарської діяльності. Проте розвиток цінностей економічної культури передбачає формування в учнів мотивів безперервного набуття економічних знань, умінь та навичок, а також якостей та операцій економічного мислення. Організація процесу формування економічної культури учнів, адекватної вимогам ринкової економіки України, повинна забезпечити ефективність при формуванні компонентів економічної культури, активізації процесу формування готовності особистості до аналізу та розв’язання соціально-економічних проблем, прийняття рішень у соціально-економічній діяльності.

Завдання з формування цілісної економічної культури особистості вирішує вся сукупність дисциплін, що вивчаються у школі. Особистісна культура формується як результат саме всебічної підготовки. Інший принцип – забезпечення умов для поглиблення вмотивованості їх навчальної діяльності, розвитку їх зацікавленості і відповідальності за результати навчання, бо воно є основним видом діяльності учнів, тому і відіграє найважливішу роль у формуванні цілісної культури особистості.

Навчальній діяльності належить особливе місце і в становленні особистості, її мисленні, кругозорі, соціальних установках, характері, працездатності. На це звертають увагу психологи, зокрема А.Н. Леонтьєв підкреслив: «Щоб не формально засвоїти матеріал, потрібно не «відбути» навчання, а прожити його, потрібно, щоб навчання увійшло до життя, щоб воно мало життєвий сенс для учня» [173, с.236]. Успішність навчання багато в чому залежить від особистого ставлення до нього. У своїх розвинених формах воно служить основою формування відповідального ставлення до будь-якої справи, до праці, до доручення.

На основі аналізу науково-педагогічної літератури, власних досліджень і досвіду ми побудували змістові матриці економічної культури на рівні суспільства, національності, колективу та особливості. Наріжним каменем змістової матриці сформованості економічної культури на рівні суспільства є сформований соціум, з якого випливають і норми поведінки як окремих людей, так і суспільства в цілому, законодавчі, моральні норми, робота економічних механізмів тощо. У сукупності всі норми певного соціуму лежать в основі життєвого укладу. Тобто спосіб життя людей буде залежати від нормативних чинників, економічного розвитку суспільства, соціуму, що ми і бачимо при аналізі способу життя у різних економічних системах. І звичайно, від сформованого соціуму, норм та способу життя буде залежати рівень економічного розвитку суспільства. А рівень життя людей певного суспільства впливає на формування соціуму – коло замкнулося. Отже, всі складові матриці економічної культури суспільства взаємозв’язані (рис. 1.3).

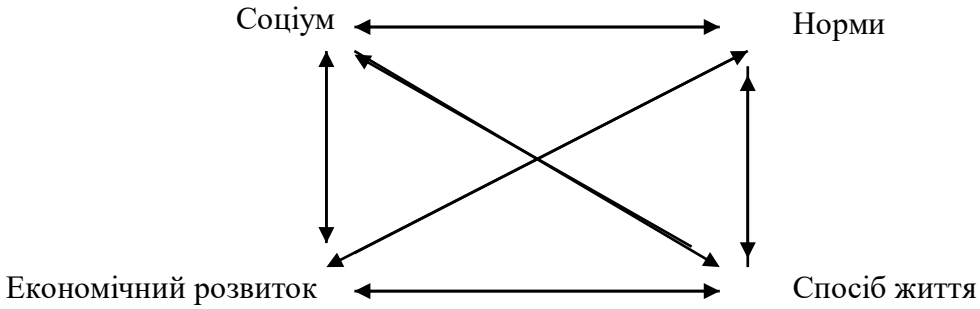

Рис. 1.3. Змістова матриця суспільної економічної культури

Основою змістової матриці економічної культури окремих етносів (чи народів) є етноцінності, які у свою чергу впливають на формування ментальності цілого народу (про це говорилось вище). Звичайно на основі ментальності, національної свідомості та, що не менш важливо, рівня життя установлюються економічні відносини між членами певного угрупування. Та саме в першу чергу від економічних відносин буде залежати рівень життя людей, хоча не можна забувати і про етноцінності та ментальність (рис. 1.4).

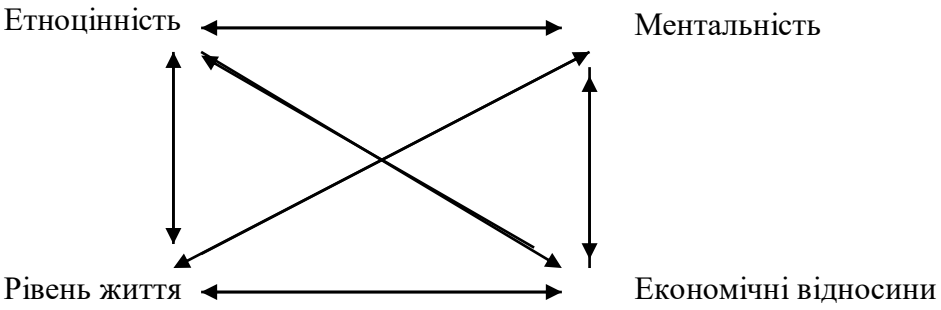

Рис. 1.4. Змістова матриця національної економічної культури

Складовою частиною будь-якого етносу чи народу є угрупування людей або колективи. Тож перейдемо до розгляду наступної схеми формування економічної культури на рівні колективу. В основу даної матриці ми поклали колективну свідомість, яка і зумовлює ціннісні орієнтири групи людей. Залежно від рівня свідомості, переважаючих цінностей та активності членів колективу будуть формуватися взаємні відносини між людьми. Економічна активність всієї групи повністю буде залежати від свідомості колективу,

сформованих цінностей та взаємовідносин між членами групи. Якщо проаналізувати цю схему на рівні класу загальноосвітньої школи, то ми отримаємо такий результат. У класі зазвичай є лідер (обо впливова група дітей), який впливає (зазвичай неформальний лідер) на свідомість класу стосовно поведінки, навчання, відпочинку тощо. На основі сформованої у класі свідомості (чи то позитивної, чи то негативної) в учнів формуються переважаючі цінності життя. Якщо лідер позитивно впливає на свідомість, то дитячі цінності будуть більш зрілими, матимуть позитивне налаштування на процес навчально-виховної роботи. Якщо ж у класі формується низька свідомість, то наслідком буде цинічне ставлення до перебування у школі (про такий клас вчителі говорять, що це важкий клас). Взаємовідносини у таких класах будуть протилежними. Якщо в одному класі складеться творча, робоча атмосфера, то в іншому – взаємовідносини будуть будуватися на основі авторитетів. Від взаємовідносин буде залежати активність учнів стосовно навчально-виховної діяльності: активна творча діяльність чи пасивне споглядання і бездіяльність (рис. 1.5).

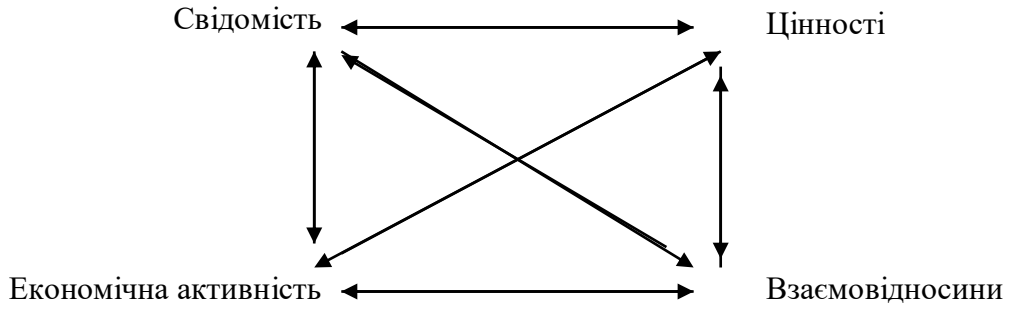

Рис. 1.5. Змістова матриця колективної економічної культури

Остання схема розкриває сутність формування економічної культури на особистісному рівні.

На формування світогляду людини впливають як зовнішні, так і внутрішні чинники. Проте в основі економічного мислення особистості лежить сформований світогляд. Залежно від рівня економічного мислення учень здійснює чи здійснюватиме в майбутньому свою економічну діяльність у суспільстві на елементарному рівні (як споживач, як тимчасовий робітник

під час канікул або в позаурочний час тощо). Та всі попередні складові матриці зумовлюють самореалізацію особистості (повну чи часткову) (рис. 1.6).

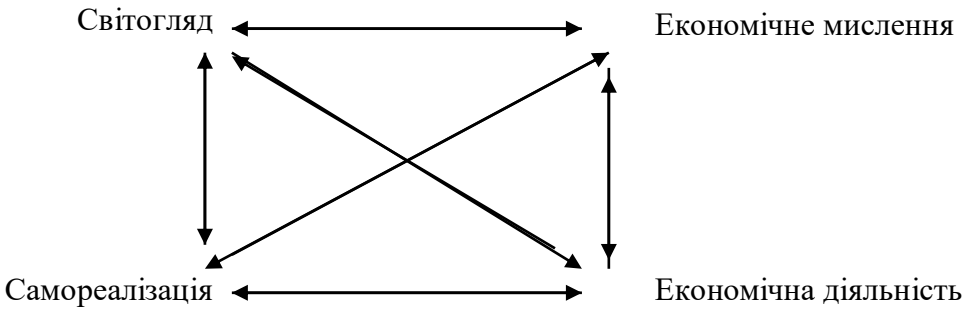

Рис.1. 6. Змістова матриця особистісної економічної культури

Проаналізовані четвертинні схеми багатовимірної структурно-функціональної будови економічної культури мають під собою не лише концептуальне, а й онтологічне і суто феноменологічне підґрунтя. Вони відображають емпіричну, повсякденну плинність життєвого процесу диференційовано та ієрархічно. Тому наступним кроком даного дослідження найуніверсальніших категорій було створення нами категорійної матриці економічної культури, яка б виконувала необхідні теоретико-методологічні функції. У результаті вивчення горизонтальних і вертикальних структурних зв’язків аналізованого феномену за допомогою низки філософських категорій (загальне, особливе, одиничне, конкретне й універсальне) ми створили категорійну модель економічної культури. Вона, на нашу думку, має кілька переваг (рис. 1.7).

По-перше, створена матриця характеризується фундаментальністю теоретичного пізнання того, що являє собою економічну культуру як суспільний феномен.

По-друге, сутність економічної культури обґрунтовується за допомогою національних універсалій, які у взаємодії і щепленні задають цілісний узагальнений образ людського світу, зосереджують історично накопичений етносом соціально-економічний досвід, є своєрідними глибинами програми життєактивності різних спільнот.

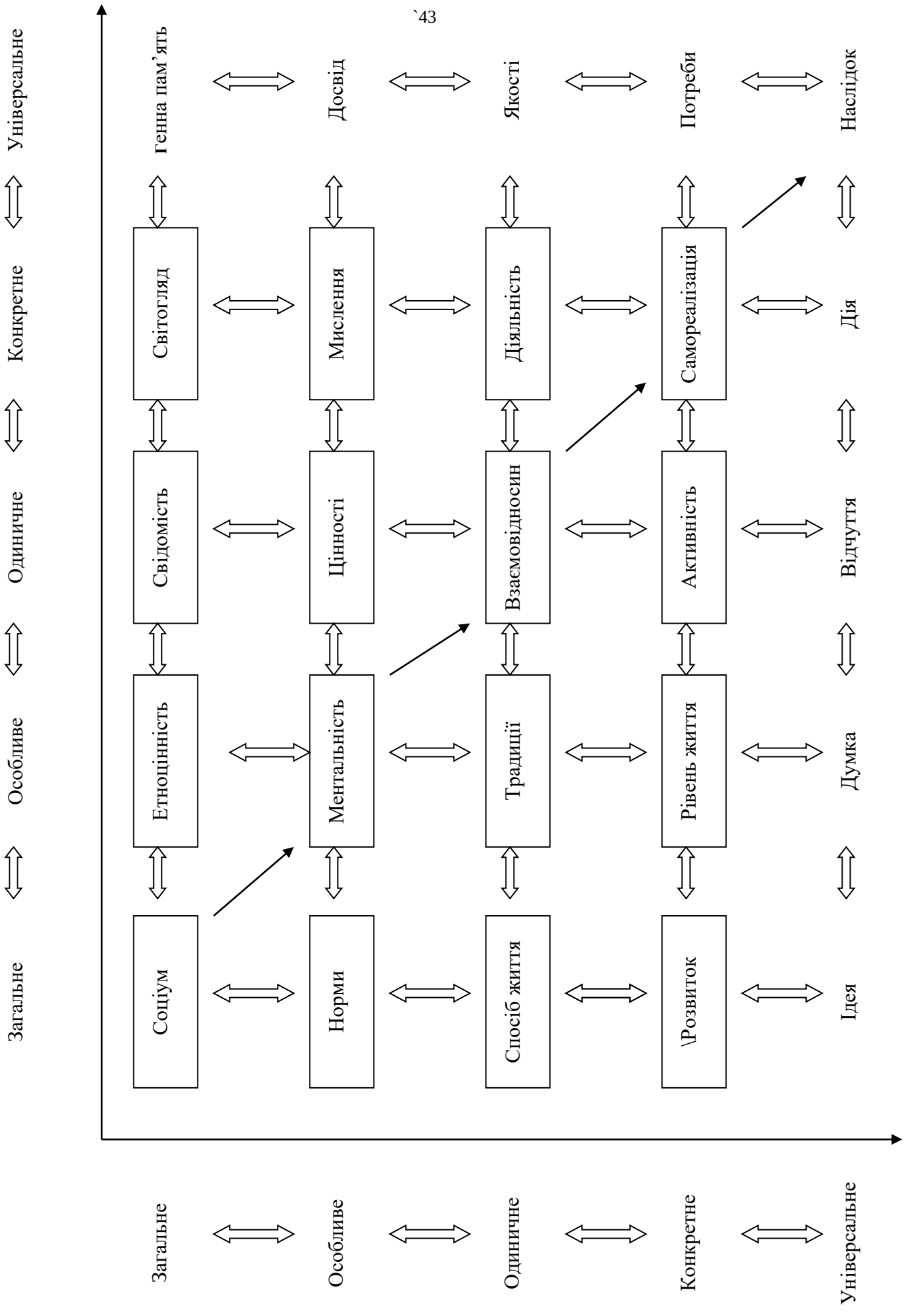

Рис. 1.7. Категорійна матриця економічної культури

По-третє, пропонована матриця розкриває логіку становлення індивідуальної і колективної економічної культури, а також соціо-економічної діяльності, яка конкретизується у змістовій наступності категорій універсалій двох векторів («соціум – етноцінність – свідомість – світогляд» та «соціум – норми – спосіб життя – розвиток»), що виявляють основний закон генезису економічної культури як вершинний шлях культуроформування: ідея – думка – відчуття – реалізація – наслідок з одного боку та генна пам’ять – досвід – якості – потреби – наслідок з іншого.

По-четверте, побудована категорійна модель економічної культури відображає загальні та основні національні вартості економічного виховання.

По-п’яте, дана модель може бути використана при формуванні економічної культури школярів учителями школи для розуміння процесів, що відбуваються на всіх рівнях. А також для практичного використання при розробці різноманітних стратегій навчально-виховного процесу.

Дана категорійна матриця дозволяє вчителю проаналізувати цілісний процес формування економічної культури особистості. При роботі з кожним окремим учнем чи класом важливо опиратися на генну пам'ять формуючи світогляд щодо економічного простору для розуміння глибинних процесів, які відбуваються в сфері життєдіяльності людей, таким чином пробуджуючи національну самосвідомість особистості, яка лежить в основі формування етноцінності і соціуму.

На основі сформованого світогляду, залучаючи дітей до об’єктивного аналізу економічних ситуацій, тобто отримання досвіду у певній сфері життя людей, в учнів формується економічне мислення. Діти вільно та свідомо починають оперувати економічними термінами і категоріями, розуміють важливість морально-етичної сторони спілкування і взаємодії, що в свою чергу на рівні класу допомагає формуванню ціннісно-мотиваційного компоненту економічної культури, який входить до складу ментальності та диктує норми поведінки.

Слід зазначити, що формування економічного мислення не можливе без

залучення учнів до активної економічної діяльності, в умовах школи це можуть бути використовувані вчителем інтерактивні технології навчання, позакласна робота, МАН тощо. Адже саме активне навчання і виховання сприяє формуванню в дітей ціннісних складових корпоративної культури, яка є важливою складовою традицій.

Активна життєва позиція, яка формується на уроках економіки шляхом усвідомлення учнями особистих, колективних і соціальних потреб, дозволяє визначити їм напрямок самореалізації, тобто майбутню професійну та економічну спрямованість. Звичайно, від усвідомлення та визначення своєї реалізації буде залежати рівень життя в майбутньому.

Слід зазначити, що формування будь-якого компоненту категорійної матриці не можливе ізольовано від інших компонентів, адже всі компоненти взаємозв'язані. Тобто, формування економічної культури можливе лише за умови комплексного підходу. Дана категорійна матриця допомагає не випустити важливий компонент процесу формування економічної культури, відстежити взаємозв'язки між компонентами і забезпечує цілісне бачення навчально-виховного процесу.

Ми вважаємо, що для створення теорії формування економічної культури особливе значення має використаний метод категоріального синтезу, сутністю якого є: початкове виокремлення складових економічної культури; побудова категоріальної матриці як основоположного підґрунтя новостворюваної теорії; проведення синтезу змістових трактувань та інтерпретацій відповідних категорій, їх блоків, систем, що у взаємодоповненні вибудовують своєрідну споруду – теоретичні засади формування економічного мислення.

Проте гуманізація навчально-виховного процесу можлива лише при дотриманні таких умов: беззаперечному прийнятті особистості учня, стійко позитивному ставленні до нього; прояві поваги до особистості і підтримці почуттів власної гідності в кожного; усвідомленні права особистості бути не схожою на інших; наданні права на свободу вибору

й ухвалення рішення; оцінці не особистості учня, а його діяльності, вчинків, досягнень; здатності відчувати (емпатія) кожного учня, бачити будь-яку проблему з позицій учня; врахуванні індивідуально-психологічних і особистісних особливостей учня (типу нервової системи, темпераменту, особливостей мислення, можливостей, інтересів, потреб, мотиві, спрямованості, сформованості позитивної Я-концепції, активності) [16].

Отже, формування економічної культури можливе лише за умови комплексного підходу до навчально-виховного процесу, активної взаємодії учителя й учнів, наявності необхідних педагогічних умов. А вони можуть бути реалізовані, на наше переконання, при обгрунтованих критеріях та рівнях сформованості економічної культури. Про це піде мова у § 1.3 нашої роботи.

1.3. Обґрунтування критеріїв та рівнів сформованості економічної культури учнів загальноосвітньої школи

Теоретико-методологічні засади формування економічної культури особистості ґрунтуються на сучасних наукових позиціях щодо економічних знань, економічної культури суспільства та особистості (В. Старченко [297], Н. Побірченко [242], К. Балашова [17], О. Шпака [335] багато інших). Слід зазначити, що формування економічної культури можливе лише за системного підходу.

Першорядним у теорії і практиці педагогіки системного підходу є те, що він дозволяє врахувати велику кількість факторів різного характеру, виділити з них ті, які здійснюють найбільший вплив на об'єкт педагогічної діяльності. Під «системою», зазвичай, розуміють сукупність зв'язаних і взаємодіючих один з одним елементів, що складають певне цілісне утворення, яке має інтегральні властивості, що відсутні в складових елементах системи [79].

Науково-практична роль системного підходу визнається вченими Г. Аслановою [12], І. Блаубергом [27], М. Каганом [125], І. Лернером [175], І. Сасовою [267] та ін. Сьогодні системний підхід розглядається як єдиний загальнонауковий методологічний напрямок, що ставить своєю метою розробку принципів, методів і засобів дослідження, організації та функціонування педагогічних об'єктів та процесів. А.В. Лозова у своїй роботі зазначає, що встановлення взаємозв'язків між елементами системи допомагає виявленню умов, засобів, методів, тенденцій, закономірностей педагогічних процесів [181].

Основними компонентами системи цілісного процессу формування економічної культури учнів є: мета, завдання, фактори, функції, принципи, організаційні форми, методи, умови формування та показники сформованості економічної культури. Про них більш докладніше йтиметься у другому розділі.

Формування економічної культури учнів відбувається під дією зовнішніх і внутрішніх чинників. До зовнішніх чинників ми відносимо: внутрішню і зовнішню політику держави; соціально-економічне становище держави; суспільні потреби; інформатизація суспільства; науково-технічний прогрес; соціокультурні фактори тощо.

Зовнішні чинники сприяють формуванню особистості тільки в сполученні з внутрішніми чинниками. Як вважає С. Рубінштейн: «Зовнішній вплив дає той чи інший психологічний ефект лише переломлюючись через психічний стан суб'єкта, через сформований у нього устрій думок і почуттів. Будь-який психологічний процес протікає немов би на тлі визначеного психічного стану людини, що обумовлює його перебіг» [263, с.226]. Отже, до внутрішніх чинників ми відносимо: інтелектуальну активність; емоційну спрямованість на особистісне вдосконалення, як суб'єкта економічних і суспільних відносин; вольові зусилля у процесах саморозвитку; дієво-практичну активність особистості.

Проаналізуємо внутрішні чинники, які впливають на формування економічної культури учнів. Інтелектуальний чинник містить у собі усвідомлення учнями мети культурного розвитку і саморозвитку, ефективних шляхів реалізації мети, уміння аналізувати сильні та слабкі сторони своєї навчальної, науково-дослідницької та суспільно-корисної діяльності, спілкування як виду діяльності. Інтелектуальна сфера особистості пов'язана, насамперед, з пізнавальною, розумовою діяльністю, яка вимагає від особистості інтелектуальної напруги, активної творчої роботи мозку, саморозвитку системи розумових операцій. Саморозвиток – складний процес, який починається зі спостереження за самим собою, за своєю діяльністю, способами її здійснення. Це вимагає неабиякого контролю за своїми думками, побажаннями, вчинками. Самопізнання власної діяльності неможливе без вивчення досвіду інших та без співвіднесення його з власною діяльністю. Необхідно цілеспрямовано проектувати і реалізовувати педагогічні ситуації, у яких би ефективно працювала система «Я-концепція».

Вивчення соціально-економічного досвіду інших, аналіз, оцінка різних точок зору на розв’язання проблеми, співвіднесення набутого досвіду зі своїми можливостями сприяє виробленню нормативної моделі діяльності, виробленню критеріїв для самооцінки.

Емоційний чинник складає психологічну сторону спрямованості на участь у навчальній, науково-дослідницькій, громадській діяльності. Прояв цього чинника можемо спостерігати в ціннісних орієнтирах особистості, у стійких емоційних станах, у ставленні до соціально-економічної дійсності, до оточення, до себе, до своєї діяльності, які виникають на основі самоаналізу і самооцінки її якості і результатів.

Емоційний чинник пов’язаний з інтелектуальним і вольовим. Зв’язок емоційного й інтелектуального чинників виражається у тому, що усвідомлення цілей соціально-економічної діяльності супроводжується виникненням позитивних емоцій, на яких ґрунтується позитивне ставлення учнів до особистісного вдосконалення.

Дієво-практичний чинник формування економічної культури в учнів пов'язаний з інтелектуальним, вольовим і емоційним чинниками, оскільки діяльність людини обумовлюється розумовою діяльністю, вольовими зусиллями особистості, емоційним ставленням до мети саморозвитку. Вольовий чинник сприяє свідомому регулюванню особистістю власних дій. Адже все, що спонукає людину до діяльності, обов’язково проходить через її розумові процеси, впливаючи на її волю. Таким чином, у процесі формування економічної культури учнів усі внутрішні чинники важливі і взаємозалежні.

Слід зазначити, що особливо інтенсивно розвиваються сьогодні процеси інформатизації суспільства, які привели до формування нового типу культури – інформаційної, елементи якої є важливим чинником формування економічної культури особистості. Під впливом науково-технічної революції змінюється місце людини не лише в системі виробництва, а і в системі суспільно-економічнх відносин загалом.

Сукупність цих чинників формує нові потреби особистості в набутті

соціально-економічних знань, готовність до підвищення рівня продуктивності мислення, до розвитку розумових операцій, необхідних для розв’язання поставлених завдань. Отже, процес формування економічної культури стає важливим системним компонентом формування особистості.

Оскільки сьогодні людина має постійно приймати велику кількість важливих економічних рішень, то цілком природною й важливою є якість економічного мислення особистості, як інтелектуального компоненту економічної культури. Адже кожен громадянин України повинен бути активним, творчим суб'єктом економічних і соціальних процесів у суспільстві.

Питанню формування економічного мислення приділяється багато уваги в дослідженнях сучасної економічної психології. Фахівці в області економічної психології і економіки А. Кітов [134], В. Дрижак [96], В. Лагутін [168] підкреслюють необхідність розвинутого економічного мислення суб'єктів економічної діяльності й економічних відношень суспільства. Педагоги Л. Бляхман [29], О. Камишанченко [129], В. Лозова [181], Т. Стефановська [299], К. Улибін [311] дають визначення економічного мислення як процесу пізнання, що полягає в узагальненому і опосередкованому відображенні фактів і явищ економічного життя, в установленні зв'язків і відношень між ними.

Отже, економічне мислення – це узагальнене відображення й пізнання навколишньої соціально-економічної реальності людським мозком, економічне мислення є відображенням людиною закономірностей суспільного виробництва у вигляді понять, у визначеній системі їхніх логічних зв'язків [311]. К. Улибін підкреслює: «…було б помилкою зводити мислення до механічного відображення у свідомості людини об'єктивної реальності, недооцінювати й применшувати у цьому процесі роль суб'єкта мислення» [311, с.10]. Л. Бляхман вважає, що економічне мислення означає не тільки відображення економічних відношень у свідомості людини, а й, головним чином, перетворення економічних знань у свідомій діяльності [29].

Узагальнюючи ці точки зору А.І. Дзундза визначає економічне мислення як процес суб'єктивного відображення й пізнання економічної дійсності через застосування економічних знань щодо законів навколишнього економічного середовища [92]. Її визначення висвітлює пізнавальну сторону економічного мислення, яка полягає в активному пошуку й обробці всеохоплюючої інформації про соціально-економічний розвиток суспільства, її науковий аналіз і генерування ідей, методів і шляхів перетворення навколишнього середовища у напрямку економічного прогресу, адже завдяки мисленню людина пізнає такі особливості, властивості й ознаки навколишнього середовища, які вона могла і не сприймати безпосередньо. Останнім часом економічне мислення як складова економічного виховання досліджується як вітчизняними, так зарубіжними науковцями. Адже першочерговими стали сьогодні завдання економічного виховання молоді як активних суб’єктів господарювання.

Зауважимо, що останнім часом активно проводяться психолого-педагогічні дослідження проблем економічного виховання молоді, формування системи економічних знань, мислення, норм поведінки, духовних цінностей і, головне, вплив результатів економічного виховання на майбутню економічну діяльність теперішнього молодого покоління України. Так дослідники О. Падалка, А. Нісімчук, І. Смолюк, О. Шпак [223] формування нового економічного мислення і свідомості молоді вважають основним завданням економічної освіти в умовах ринкових відносин. Вони вважають, що «економічне мислення – це не проста сума економічних знань, професійних навичок і соціальної самоусвідомленості, а сформована, у тому числі за допомогою економічної освіти, чітка система міжкультурних і міжгалузевих розумових якостей, економічних переконань і орієнтирів цілеспрямованої соціальної діяльності, це стійка властивість особистості, яка визначає рівень розвитку її інтелектуальної сфери і виражає готовність і спроможність до застосування соціально-економічних знань у побудові розв'язань проблем, що виникають» [223, с. 200].

Рівень розвитку економічного мислення відображає економічна свідомість людини. Економічну свідомість зумовлює спроможність передбачати і прогнозувати розвиток економічних процесів [77].

Однією з необхідних умов розумового розвитку є оволодіння знаннями, уміннями, навичками, про це наголошували Л. Виготський [64], В. Давидов [85], Л. Пономарьов [246], Ю. Самарін [264] та інші. Так Ю. Самарін вважає, що навчальний предмет, більш того, кожна тема, можуть і повинні бути використаними для розвитку мислення, а умовами розвитку мислення називає формування зв'язків між знаннями [264]. В. Давидов умовою розвитку мислення називає вдосконалення форм організації навчання, змісту навчальних дисциплін. Л. Пономарьов підкреслює, що знання, які є результатом мислення, є у той же час однією з умов розвитку мислення. У роботах Л. Пономарьова також доводиться необхідність не тільки формувати розумові операції, а й разом із тим навчати учнів визначеним прийомам і формам навчальної діяльності, що дає велику можливість керувати інтелектуальним розвитком учнів. Таким чином, оволодіння прийомами навчальної роботи, поряд з розумовими операціями, є важливою умовою формування їхнього мислення. [246]. Л. Виготський теж наголошував: «Сама операція мислення залежить від того, з яким матеріалом вона оперує. Будь-яке мислення встановлює зв'язок між якимось чином представленими в уяві явищами дійсності» [64, с. 412].

На думку учених О. Аксьонова [4], В. Сухомлинського [302], П. Гальперіна [66], А. Дзундзи [92], В. Загривного [104], І. Лернера [175], Р. Мачулко [197] та інших, для оволодіння творчим мисленням учні повинні усвідомлювати операції мислення, опановувати спроможністю глибоко засвоювати знання, володіти прийомами навчальної роботи. Отже, для формування економічного мислення необхідні умови, якими є: створення системи узагальнених знань, формування системи розумових операцій, створення системи прийомів навчальної роботи.

Показникам сформованості мислення приділяється багато уваги у

роботах Б. Зейгарник [112], З. Калмикової [126], Ю. Кудрявцева [159] та інших. У дослідженнях Т. Кудрявцева показниками розвитку практичного мислення називаються уміння творчо розв'язувати нові задачі і швидко орієнтуватися в проблемній ситуації. Педагоги С. Рубінштейн [263] та А. Смирнов [282] вважають основним показником розумового розвитку системність і гнучкість мислення. П. М'ясоїд [202] зауважує, що розвиток мислення характеризується накопиченням фонду глибоко засвоєних розумових операцій і основним показником сформованості мислення є стабільність застосування операцій розумової діяльності, що використовуються при засвоєнні знань. У дослідженнях Б. Ломова [182] та В. Паламарчук [226] указується, що показником розвитку мислення є уміння самостійно використовувати розумові операції при вирішенні нових проблем.

Операції мислення – це способи, якими здійснюється розумова діяльність особистості. А прийоми навчальної діяльності – це ті способи, якими вона виконується учнями, і які можуть бути об'єктивно вираженими у вигляді переліку дій, вказівок, рекомендацій, правил тощо. Перелік дій, з яких складається певний прийом навчальної роботи, не повинен мати характеру детальної інструкції. Він призначений лише для окреслення загального напрямку у розв'язанні конкретного кола завдань [124]. Сформувати в учнів прийом навчальної діяльності – означає дати їм знання способів дій, уміння виконувати ці способи, навчити користуватися методами свідомого переносу, які обумовлюють навички використання операцій розумової діяльності. За прийомами навчальної роботи фактично сховані операції розумової діяльності [124]. Наприклад, за прийомом складання плану-схеми розв'язання задачі приховані такі операції розумової діяльності: аналіз, абстрагування від несуттєвих деталей тексту задачі, систематизація даних. Проте операції розумової діяльності є ідентичними з прийомами навчальної роботи. Наприклад, розумові операції порівняння і класифікації є, важливими прийомами навчальної роботи. Розв'язуючи навчальні задачі, наукові проблеми, учні завжди одночасно користуються і

прийомами навчальної роботи, і операціями розумової діяльності.

Групу специфічних розумових операцій, які притаманні процесам прийняття економічних рішень і створенню економічних моделей, складають такі операції, як спостереження, експеримент, індукція, дедукція, аналогія, наукове узагальнення й абстрагування, мобілізація й організація, ізоляція і комбінація, розпізнавання і згадування, перегрупування і поповнення.

Операції спостереження і експерименту спрямовані на первинний аналіз спеціальних економічних ситуацій, у навчальних завданнях вони дають змогу учням виявити у розглянутих ситуаціях закономірності, наукові факти, ідеї щодо розв'язання проблем тощо. Індукція, як просування від часткового до загального, від фактів до узагальнень характеризує науковість економічного мислення. Поряд з індукцією застосовується дедукція, яка передбачає рух думки від загального судження до часткового висновку. Ці методи необхідні для визначення проблем, формулювання гіпотез і для оцінки зібраних фактів. Міркування за аналогією поширює подібність предметів, множин предметів чи явищ з певними властивостями на інші властивості. Узагальнення і абстрагування набувають більш глибокого змісту при застосуванні їх у процесі формування економічних моделей на логічному рівні: розумове явлення – модель.

При розв'язуванні проблемних завдань учням доводиться застосовувати знання, можливо, забуті чи набуті при вивченні інших дисциплін, не економічного змісту. Ці матеріали нагромаджені у пам'яті, їх необхідно звідти актуалізувати і цілеспрямовано застосувати при розв'язанні завдання. Таке залучення інформації називається мобілізацією, а їх застосування до розв'язуваного завдання – організація. Як бачимо, спершу необхідно зібрати частини інформації, скласти разом і організувати їх у ціле. Мобілізацію не можна відокремити від організації, так як вони доповнюють одне одного як прийоми наукового мислення. Часто при розв'язанні складних ситуацій чи вивченні складних економічних процесів увага учнів привертається то до однієї, то до іншої деталі. Так відбувається розумове відділення, ізолювання

одного моменту чи факту. Після вивчення окремих фактів часто виникає потреба уявити всю ситуацію в цілому, зробити нову комбінацію всіх деталей. Ізоляція і комбінація, доповнюючи одна одну, можуть допомогти при розв’язуванні проблем, сприяючи еволюціонуванню розуміння завдання та переходу до більш перспективної ситуації.

Система розумових операцій, яка притаманна економічному мисленню, сприяє формуванню необхідних якостей мислення. В. Сухомлинський зазначає: «розвиткові допитливості, системності, гнучкості, самостійності розуму сприяють такі операції розумових процесів, за яких учень аналізує, класифікує, узагальнює широке коло фактів, явищ для вивчення проблеми» [302, с. 65].

Одна з найважливіших якостей розуму – його глибина. Щоб оптимально розв'язати проблему, необхідно уміти відокремлювати головне від другорядного, удаване від дійсного, основне від часткового, тобто розкривати сутність явища, встановлювати найсуттєвіші зв'язки між об'єктами дослідження. Таке вміння і є свідченням глибини розуму. Вивченню глибини розуму присвячені роботи таких учених, як Б. Теплов [306], С. Рубінштейн [263], З. Калмикова [126] та інших. З. Калмикова зазначає, що глибина розуму – це «ступінь суттєвості ознак, які людина може абстрагувати при розв'язанні проблеми й рівень їхньої узагальненості» [126, с.27]. Отже, глибина розуму характеризує особистість, яку не задовольняють поверхневі знання та прийняття на віру головних принципів і законів, яка прагне відкрити найсуттєвіші сторони проблеми, встановити різнобічні зв'язки з іншими, вже вирішеними проблемами.

Самоусвідомлення, як розумова якість, означає самоусвідомлення власного мислення, спостереження й оцінювання власних дій при просуванні до визначеної цілі. Майбутній суб’єкт економічних відносин повинен усвідомлювати не тільки об'єкти і явища навколишньої соціальної і економічної дійсності, властивості власного оточення, але й самого себе, включаючи й особисті розумові процеси. О. Тихомиров визначає етапи

розвитку усвідомленості процесу мислення. Так на першому етапі усвідомлюються і контролюються необхідні розумові операції, які використовуються при вирішенні проблеми. На другому етапі людина усвідомлює себе як «контролер, що планує й оцінює власні розумові дії» [309, с. 27].

Гнучкість мислення передбачає подолання бар'єру минулого досвіду, відриву від звичного напряму думки, оригінальності розв'язання тощо. За визначенням Є. Кабанової-Меллер «гнучкість – це вміння змінювати способи розв'язання задач залежно від її вимог, знаходити нові способи розв'язання, це уміння підійти до явища, що вивчається, із різних точок зору» [124, с.122]. З.Калмикова зазначає: «людина, що має гнучкий розум, легко переходить від прямих зв'язків до зворотних, від однієї системи знань до іншої, може з легкістю відмовитися від звичних дій» [126, с.28]. Важливу роль знань у формуванні гнучкості розуму відзначав В. Сухомлинський. Він підкреслював: «важливою умовою розвитку гнучкості розуму є така єдність знань і умінь, при якій знання глибоко трансформуються в уміннях» [302, с.67].

Відзначимо, що особистість з обмеженим розумом негативно ставиться до будь-яких нових ідей і задумів. Проте розв'язання практично будь-якої економічної проблеми потребує динамічного застосування наявних знань, умінь і навичок. Особистість, яка спроможна легко відволікатися від існуючих штампів і швидко утворювати нестандартні комбінації, включати до нових понять уже відомі образи, явища та закони, має гнучкий, творчий розум. Здатність мислити гнучко містить у собі також готовність вивчати нові варіанти розвитку й власного мислення, змінювати свою точку зору на користь здорового глузду.

Наполегливість і активність дуже важливі для досягнення успіхів у навчанні. З ними тісно пов’язана готовність розв’язувати задачу, що вимагає великої напруженості розуму. Важливою є також критичність розуму як якість, що забезпечує контроль за усіма видами діяльності людини

(розумової, практичної, комунікативної тощо). Б. Теплов визначє критичність розуму як «уміння строго оцінювати дії, ретельно виважувати усі аргументи за і проти народжуваних гіпотез і піддавати ці гіпотези всебічній перевірці» [306, с.124]. А. Маклаков зазначає, що «критичність мислення полягає у тому, наскільки успішно ми виявляємо недоліки у своїх судженнях і судженнях інших людей» [191, с.310]. Критичність мислення особистості є важливою розумовою якістю, що відображає дві сторони єдиного складного механізму економічного мислення. Критично мислячий учень, замість того, щоб намагатися виправдовувати свої помилки, повинен вміти виправляти їх і, більш того, учитися на помилках власних і чужих.

Мислення учнів здобуває логічність, коли вони легко відбирають такі знання, закономірності і факти, що підтверджують правильність їх міркувань. Завдяки умінню зробити такий відбір увесь процес мислення здобуває переконливий, послідовний і спрямований характер. Логічність дозволяє на основі аналізу усіх деталей, аспектів проблеми визначити увесь хід можливих соціально-економічних подій або явищ, прогнозувати, діагностувати, оцінювати ризики тощо. Неможливо уявити собі жодної економічної задачі, у якій здатність логічно міркувати не мала б вирішального значення. Логічні міркування можна вважати центральною, основною якістю економічного мислення.

Здатність до набуття нових знань є загальною спроможністю до отримання нових знань, інтелектуальною здібністю до освіти та самоосвіти. Ю.Бабанський зазначав, що майбутній фахівець «повинен мати значну гнучкість розуму, широту і системність мислення, бути психологічно готовим до змін умов праці і характеру професійної діяльності, які пов'язані із модернізацією виробництва, до поповнення й оновлення своїх знань» [13, с.62].

Основні якості економічного мислення проявляються лише тоді, коли ставлення до знань, що набуваються, має позитивне емоційне забарвлення, коли у процесі мислення виявляється зацікавленість проблемою, її

вирішенням і результатом самого рішення. Така зацікавленість значно швидше виявляється через опанування економіки як навчального предмета, також у процесі вивчення дисципліни швидше виробляється інтерес, допитливість стосовно предметних досліджень, ніж за допомогою інших методів і засобів. Формування основних якостей мислення сприяє розвитку вольових якостей. При цьому розвивається сміливість у пошуках і в захисті власних поглядів, власного світогляду. Самостійне розв'язання задач проблемного характеру сприяє розвитку творчих можливостей. Творчість учнів може виростати тільки на ґрунті самостійного мислення. Творчість є тим прикладом самостійного мислення, що приводить до розв'язання нових і важливих задач не тільки для особистості, але для всього колективу. Розв'язання такого роду задач обумовлює виникнення наукових відкриттів, винаходів, нових поглядів на життя.

Таким чином, до показників сформованості економічного мислення, як складової когнітивного компоненту економічної культури, можемо віднести систему економічних знань, комплекс розумових операцій і прийомів навчальної роботи та якості мислення: глибину, цілеспрямованість, гнучкість, активність, наполегливість, критичність, компромісність, самостійність, логічність, науковість мислення, що проявляються під час розв’язання навчальних завдань.

Ціннісно-мотиваційний компонент економічної культури характеризується ставленням людини до матеріальних і духовних цінностей, системою установок, відстоюванням принципів та переконань. Він розкриває позитивне чи негативне значення об’єктів навколишнього світу для індивідуума, групи людей, суспільства загалом і визначається не їхніми властивостями як такими, а місцем та наявністю їх у людському житті, критеріями та способами їх оцінки, виражених у моральних принципах і нормах, ідеалах, установках, цілях [26].

Формування ціннісного компоненту економічної культури залежить від внутрішніх умов (рівня розвиненості психологічних механізмів) та зовнішніх

(суспільних відносин, економічної, соціально-політичної будови суспільства, його системи цінностей, матеріальних і духовних благ, перспектив подальшого розвитку тощо) [92]. Головною метою формування ціннісних орієнтацій учнів середніх і старших класів є усвідомлені, соціально значущі, мотивовані вчинки. Вчинок характеризує ставлення дитини до оточуючої дійсності, однак не завжди доводить сформованість ціннісних орієнтацій особистості школяра. Важливі при цьому збуджуючі мотиви, наявність потреб, які рухають особистість і пояснюють вчинки.

Враховуючи вікові особливості, загальносоціальні і мікросередовищні умови соціалізації дитини, можна сформулювати цінності, шляхи та засоби формування економічної культури школяра. Спираючись на це, до особистісних цінностей, як зазначає О. Набока [203], можна віднести:

- ідеал як мету і як результат навчання та виховання учня;
- систему поглядів і переконань, які складають сутнісну характеристику особистості;
- знання, вміння, навички, що представляють сутнісну сторону освіти особистості як засіб досягнення навчально-виховних цілей;
- особистісні якості, які відображають результати виховання;
- ставлення до себе, до оточуючого середовища, до навчальної діяльності як засобу досягнення мети.

Загальні основи формування ціннісних орієнтацій в широкому аспекті розглядається в працях Є. Бондаревської [34], В. Васильєва [47], О. Вишневського [58], П. Ігнатенко [120], А. Марюти [195]. Ціннісний компонент як функціональна складова економічної культури зумовлюється тим, що сформовані в людини знання та уміння, якості та операції мислення функціонують у економічній діяльності, нормативи якої цілком визначаються та спрямовуються системою цінностей. Він є функціональною складовою економічної культури, оскільки формування системи цінностей особистості – це не тільки гуманістичне спрямування сучасних освітніх процесів, а й передумова реальних економічних, соціальних, політичних

перетворень України.

До завдань формування ціннісного компонента економічної культури ми відносимо:

- орієнтацію на залежність мети і результатів економічних перетворень, що відбуваються в Україні від рівня формування системи культурних цінностей особистості;

- активну участь загальноосвітньої школи в процесі формування нових культурних цінностей українського суспільства, які відповідають сучасній меті економічного розвитку України;

- формування національних культурних орієнтирів, що виконували б об'єднуючу роль;

- науково-педагогічне обґрунтування питань співвідношення і взаємодії особистого і суспільного економічних інтересів.

Ґрунтуючись на проведеному аналізі науково-педагогічної літератури, ми визначили функції ціннісного компонента економічної культури. Ними є: рефлексуюча та інтегруюча, духовно-осмислююча та соціально спрямована, орієнтувальна та емоційно-підтримуюча, організаційно-діяльнісна та творчо-перетворювальна, адекватно-прогнозувальна та регулятивна функції. Вони є, з одного боку, способами духовно-практичного засвоєння особистістю культурно-ціннісної спадщини суспільства, до якої вона належить. З іншого боку, ці функції забезпечують дію «соціально-психологічних механізмів, на основі яких функціонують процеси усвідомлення і сприйняття, осмислення і перетворення внутрішнього і зовнішнього світу цінностей соціоекономічної культури, що й обумовлює цілісність процесу формування ціннісного компоненту економічної культури у навчально-вцховному процесі» [92, с.266].

Однією з основних умов формування ціннісного компоненту економічної культури є організація вчителем самостійної творчої діяльності учнів, позакласного спілкування (наприклад, під час підготовки

навчально-виховних і культурних заходів), самоосвіти і самовиховання учнів (наприклад, науково-дослідна робота). Нами визначена сукупність умов, що сприяють процесу формування ціннісного компонента економічної культри – це зниження рівня тривожності учнів і вчителів; перевага позитивної адекватної самооцінки учнів; готовність до самопізнання і саморозвитку; становлення гуманістичної педагогічної позиції вчителів; сприятливий психологічний клімат в учнівському колективі; зростання мотивації учнів на активну творчу діяльність; розвиненість елементів комунікативної і корпоративної культури.

До принципів формування ціннісного компоненту економічної культури, окрім загальновідомих, ми відносимо і специфічні принципи виділені А. Дзундзою: фундаментальності; універсальності; цілісності; єдності ціннісного компоненту економічної культури суспільства та ціннісного компоненту економічної культури особистості; об 'єктивності; міжпредметних зв 'язків [92].

Принцип фундаментальності формування ціннісного компонента виявляється у високому ступені узагальненості, який притаманний ціннісним орієнтирам системних та функціональних складових економічної культури. Вони узагальнюють сприйняття навколишньої соціально-економічної дійсності людиною до рівня „світосприйняття в цілому", а власне ставлення та місце людини в соціально-економічному середовищі суспільства – до рівня внутрішнього усвідомлення нею світу.

Принцип універсальності формування ціннісного компоненту виявляється в єдності духовного і практично-орієнтованого ставлення людини до соціально-економічних реалій. Тобто в умінні застосовувати ціннісно усвідомлені знання та уявлення про соціально-економічне середовище, персонально створені переконання і принципи в практиці соціально-економічної і професійно-орієнтованої діяльності, при активному включенні в соціальні процеси; у творчому самоствердженні людини під час відтворення та перетворення культурних цінностей; у міжособистісних

взаєминах із представниками інших народів і націй і самореалізації особистості.

Принцип цілісності формування ціннісного компонента базується на універсальності і системності людської діяльності, що виступає змістовною і практичною основою ціннісного компонента економічної культури у соціально-економічних реаліях. Реалізація принципу цілісності забезпечується через наявність гнучкого сприйняття світу культурних цінностей, підтримки всієї системи цінностей системних та функціональних компонентів економічної культури, участь у процесах перетворення цінностей культури в умовах самопізнання, самоактуалізації та самореалізації особистості в соціумі.

Принцип єдності ціннісного компоненту економічної культури суспільства і ціннісного компоненту економічної культури особистості обумовлюється усвідомленням взаємовпливовості, взаємопроникнення та взаємозв'язку економічної культури суспільства та особистості. Їх взаємообумовленість і взаємопроникнення виявляється насамперед у процесі становлення індивідуальної системи цінностей в умовах сучасної культури суспільства. Соціокультурне середовище формує систему ціннісних орієнтирів особистості і надає можливості для функціонування цієї системи як умови і показника адекватного духовно-практичного засвоєння людиною соціально-економічних реалій та створює об'єктивні умови для ефективної організації процесів формування ціннісного компонента економічної культури в системі освіти.

Із принципом єдності ціннісного компоненту суспільства і ціннісного компоненту економічної культури особистості тісно пов'язаний принцип об'єктивності. Цей принцип обумовлюється системоутворюючим впливом історико-етнічних, соціально-економічних та соціокультурних умов життєдіяльності суспільства, які відображаються у реальному сенсі тих чи інших цінностей та впливом системи патріотичних цінностей і гуманістичних ідеалів, яка складається в процесі навчання і виховання.

Принцип міжпредметних зв'язків є підґрунтям для цілісного усвідомлення учнями законів і закономірностей природничо-накоувих та соціально-економічних наук, світу природи і світу культури. При цьому педагогічна реалізація принципу міжпредметних зв'язків формує в учнів цілісне світосприймання природних, культурних і соціальних об'єктів і явищ, гнучкість при формуванні корпоративних стосунків через застосування набутих знань та навичок у сфері комунікативної, корпоративної, інформаційної культури та культури споживання, а також завдяки розвиненим якостям економічного мислення, у широкому полі навчальної та комунікативної діяльності [92].

Отже, формування ціннісно-мотиваційного компоненту економічної культури учнів повинно відбуватися з урахуванням особливостей особистісного сприйняття й тлумачення ними соціокультурних цінностей (відтворюваних і збережених суспільством), результатів проникнення духовних цінностей і національних ідеалів українського народу, органічного сприйняття і підтримки суспільних цінностей, включення їх до власної соціально-економічної діяльності.

Ключові компетенції ціннісно-мотиваційного компоненту економічної культури зумовлюють вибір якісних показників сформованості економічної культури. Так А. Дзундза до ключових копетенцій ціннісного компоненту СЕК (соціально-економічної культури) відносить – «функціональність узагальнених знань та умінь у сфері управління, комунікації, корпоративних стосунків, рівень розвитку таких цінностей як свобода вчинків і дій, прагнення до активної участі у суспільно-корисній діяльності, здатність і бажання брати на себе відповідальність, творча участь у процесах прийняття рішень, додержання правових норм, усвідомлення загальних законів і синергетичних принципів розвитку суспільства і природи, екологічна відповідальність за наслідки своєї діяльності, організованість, працьовитість, чесність, гуманність, порядність, принциповість, толерантність, сприйняття здоров'я як найвищої

цінності, наявність знань і умінь у сфері збереження здоров'я і організації здорового способу життя, володіння уміннями і навичками управління власними вольовою й емоційною сферами, технологіями подолання соціальної деструкції, високий рівень рефлексії і самоперевірки» [92, с. 271].

Як зазначалося вище до ключових компетенцій ціннісно-мотиваційного компоненту економічної культури відносяться комунікації. Зазначимо, що майже кожна людина у своїй діяльності постійно стикається з проблемами комунікації. Уміння продуктивно і безконфліктно спілкуватися, налагоджувати стосунки – важлива якість та необхідна складова загальної культури людини. Спілкування є важливим процесом взаємодії суб'єктів економічної діяльності, у якому відбувається обмін інформацією, досвідом, здібностями, результатами діяльності. Комунікація – річ настільки важлива, що в багатьох великих корпораціях існують підрозділи, які спеціально займаються тільки питаннями комунікативного етикету.

Під комунікативною складовою ціннісного компоненту економічної культури особистості розуміють систему загальних умінь спілкування, установлений порядок комунікації в сфері особистісних, соціальних, розподільчих, виробничих, професійних взаємин і контактів. Комунікативна культура – це також система знань про загальнолюдську і професійну мораль, її історію і практику, про стосунки між людьми в процесі економічної діяльності, що покликана регулювати, заохочувати чи обмежувати поведінку суб'єктів соціально-економічних відношень з метою мінімізації групових протиріч, підпорядкування індивідуальних інтересів загально груповим [92].

Основним завданням комунікативної культури є формування правил поведінки, що сприяють взаєморозумінню людей у процесі виробничої діяльності. Комунікативна культура виконує такі функції: орієнтує суб'єктів соціально-економічних стосунків на конструктивний результат; формує

правила поведінки, що сприяють взаєморозумінню людей у процесі спілкування; сприяє розв'язанню конфліктних ситуацій і суперечливих положень; формує імідж особистості.

Виходячи з цього, формування цінностей комунікативної культури в учнів загальноосвітньої школи означає:

- оволодіння національно-історичним досвідом в галузі економічних відношень;

- аналіз впливу культурних цінностей на економічну поведінку людини;

- з'ясування впливу комунікативної культури на формування особистості;

- вивчення проблеми соціально-економічної відповідальності особистості;

- підтримка, дотримання та створення етичних принципів у різних ситуаціях.

Елементами системи цінностей комунікативної культури, як складової ціннісно-мотиваційного компоненту економічної культури, є: чесність і порядність; свобода (кожний суб'єкт економічного спілкування повинен цінувати свободу не тільки своїх економічних дій, але й дій свого партнера, що виражається в неприпустимості втручання в його справи); безконфліктність спілкування (терпимість, взаємна довіра, розуміння і відвертість, тактовність, орієнтація на гуманність і шляхетність, уважність делікатність тощо); справедливість (об'єктивна оцінка індивідуально-ділових якостей партнерів, клієнтів, підлеглих, визнання їхньої індивідуальності, відкритість до критики, самокритичність).

Кожна група людей, колектив виробляє власні культурні зразки, що й складають ділову, організаційну або корпоративну культуру. Корпоративна культура включена в культурний контекст даного соціуму, має всі характеристики того людського суспільства, у якому вона функціонує. Члени колективу несуть у собі всі особливості національного

менталітету, що є глибинним симбіозом колективної й індивідуальної свідомості, визначають думки, почуття і дії людей. У соціологічній, філософській, психологічній та педагогічній літературі нарахується понад 50 визначень корпоративної культури. Корпоративна культура – це система взаємодіючих між собою матеріальних і духовних цінностей, які властиві даній організації, відображують її індивідуальність і власне сприйняття у соціальному і економічному середовищі; ці цінності виявляються в поведінці, взаємодії, сприйнятті себе і навколишнього середовища [268].

Окрім комунікативної культури, важливою складовою ціннісно-мотиваційного компоненту економічної культури є корпоративна культура, яку ми розглядаємо як складний комплекс припущень, остаточно прийнятих усіма членами конкретної організації, який окреслює загальні рамки поведінки, прийняті більшістю членів організації. Вона виявляється у філософії й ідеології керування, ціннісних орієнтаціях, віруваннях, сподіваннях, нормах поведінки, регламентує поведінку членів колективу і дає можливість прогнозувати їхню поведінку в критичних ситуаціях [268].

Є різні визначення корпоративної культури, але на нашу думку, корпоративна культура – це специфічна, характерна для даної організації система зв'язків, взаємодій і стосунків, що здійснюються в рамках конкретної діяльності, способи постановки цілей і ведення справи [258]. Корпоративна культура – це система принципів, звичаїв і цінностей, що дозволяють членам організації рухатися в одному напрямку, як єдиний організм [272]. Корпоративна культура – це множина найбільш важливих положень і цінностей прийнятих членами організації, що виявляються і висловлюються організацією, які задають членам колективу орієнтири їхньої поведінки і дій [296]. Корпоративна культура – набір прийомів і правил прийняття рішення, проблеми зовнішньої адаптації і внутрішньої інтеграції працівників, правил, що виправдали себе в минулому і підтвердили свою актуальність тепер. Ці правила дозволяють членам колективу аналізувати і приймати рішення, не задумуючись про зміст цих

правил і розглядати їх як споконвічно правильні [257].

Структурними компонентами корпоративної культури є: переконання, цінності, норми, стиль поведінки і спілкування, психологічний клімат, організаційний клімат, ставлення до навчання учнів, навчально-трудова етика і мотивація.

Переконання – це усвідомлені уявлення членів колективу про те, що є правильним, загальновизнаним в організації. Цінності, які домінують в організації, визначають, що потрібно вважати найбільш важливим у діяльності колективу. Сьогодні цінності членів учнівського колективу суттєво відрізняються: одні діти прагнуть гарно вчитися, інші – навчитися чогось корисного для практичного застосування у житті, треті – користуватися популярністю серед товаришів тощо. Тому формування системи цінностей є найважливішим напрямком формування корпоративної культури учнів. Сфери, у яких виражаються цінності, можуть включати: прихильність загальній справі; орієнтація на дію; самостійність і заповзятливість; зв'язок із життям і ціннісне керівництво; воля дій і справедлива твердість одночасно, проста форма спілкування.

Норми – це правила поведінки (закони, інструкції, санкції), що підказують членам колективу, як їм поводитися, що від них очікується, які наслідки неправильної поведінки. Під стилем поведінки і спілкування розуміють щоденні дії, що учні виконують у процесі роботи при взаємодії з іншими.

Психологічний клімат – це стійка система внутрішніх зв'язків колективу, що виявляється в емоційному настрої, суспільних поглядах і результатах діяльності. На психологічний клімат значно впливає згуртованість колективу, яка є мірою його єднання, усвідомлення спільності цілей, завдань та ідеалів, а також рівня міжособистісних стосунків, що мають характер товариства, взаємодопомоги. Основними показниками згуртованості колективу є: ціннісно-орієнтаційна єдність (зближення оцінок у моральній і соціально-економічній сфері, у підході до цілей і

завдань спільної діяльності); адекватність відповідальності за результати спільної діяльності (об'єктивність внеску кожного члена колективу у загальну справу незалежно від кінцевого успіху або невдачі спільної діяльності); організаційний клімат (загальне відчуття того, що створюється організацією праці або відпочинку, стилем спілкування учнів між собою тощо) [231].

Корпоративні цінності містять: а) орієнтири шкільного колективу та його «обличчя» (високий рівень активності; лідерство у колективі; відданість інтересам класу; творчість тощо); б) ієрархію і владу (повноваження, властиві певним обов’язкам; повага до старших та учнів, які очолюють клас, тощо); в) важливість різних виконуваних обов’язків і функцій (ролі і повноваження виконуваних обов’язків); г) стосунки з однокласниками і вчителями; д) критерії надання учням керівних обов’язків (організаторські здібності; вплив неформальних стосунків і груп тощо); є) організація життя класу і дисципліна; є) стиль спілкування з однокласниками (авторитарний чи співробітництва; особистий приклад; гнучкість і здатність до пристосування); ж) процеси прийняття рішень (індивідуальне чи колективне прийняття рішень; необхідність узгоджень, можливість компромісів тощо); з) поширення й обмін інформацією (легкість обміну інформацією); и) характер контактів; і) характер соціалізації (хто з ким спілкується під час і після навчання; наявні бар'єри; особливі умови спілкування); ї) шляхи уникнення і подолання конфліктів (бажання і готовність іти на компроміс; участь в процесах подолання конфліктних ситуацій тощо); й) оцінка ефективності роботи (реальна чи формальна; схована чи відкрита; ким здійснюється; як використовуються результати) [92].

Звичайно вміння працювати в команді надзвичайно важливо сьогодні, але в епоху інформатизації суспільства набуває неабиякої ваги інформаційна культура. Отже, до структури ціннісно-мотиваційного компоненту економічної культури можна віднести культуру пошуку, засвоєння і

користування інформацією. Завдяки розвитку комп’ютерних технологій стає реальністю те, що здавалося неможливим кілька років тому. Поняття «інформаційна культура» з’явилося порівняно недавно. Основна причина його появи - підсилення ролі інформації, інформаційних технологій та інформаційної діяльності в житті суспільства, відмова від грубої технологізації, як тенденції суспільного розвитку на користь гуманізації і гуманітаризації.

Збільшення обсягу споживаної в суспільстві інформації, повсюдне поширення інформаційних технологій привели до появи інформаційних відносин. Для регулювання цих відносин необхідне знання норм комп'ютерного права й уміння застосовувати їх на практиці; уявлення про інформаційну безпеку й уміння реалізувати захист інформації від несанкціонованого доступу, від комп'ютерних вірусів; усвідомлення результатів і можливих наслідків своєї інформаційної діяльності; відповідальність за індивідуальну поведінку в інформаційному середовищі.

Інформаційний стиль мислення характеризує інтелектуальний рівень сформованості інформаційної культури. Інформаційний стиль мислення проявляється в умінні оцінювати якісну сторону інформації, відбирати з маси зведень достовірні, співвідносити їх із уже наявною інформацією; критично переосмислювати, згортати і розгортати, добудовувати відсутні ланки, правильно інтерпретувати і використовувати отриману інформацію для прийняття різного роду рішень, враховуючи при оцінці альтернатив раціональні, морально-етичні і естетичні критерії. Оволодіння методами аналітико-систематичної обробки інформації – важливий показник інформаційного стилю мислення особистості [92].

Як вважає більшість вчених, поняття інформації і знання характеризують процес людського пізнання з різних боків: знання – переважно з гносеологічного, інформація – переважно з комунікативного (А. Гайда [65], Е. Семенюк [274], А. Шадрін [330]). Інформація є не знання, а тільки передумова його. Це – сукупність сигналів,

впливів чи даних, які будь-яка система чи об'єкт сприймає ззовні (вхідна інформація), видає в навколишнє середовище (вихідна інформація) чи зберігає в собі (внутрішня інформація). Така інформація стає знанням лише після її інтерпретації, тобто коли споживач інформації з'єднує отримані знаки з їх значенням. Таким чином, знання – це гносеологічна інформація [330]. В. Макеєва вважає, що інформаційна культура – це рівень знань, що дає можливість людині вільно орієнтуватися в інформаційному просторі, брати участь у його формуванні і сприяти інформаційній взаємодії [190]. М. Вохришева визначає інформаційну культуру як галузь культури, яка пов'язана з функціонуванням інформації в суспільстві і формуванням інформаційних якостей особистості [62].

В інформаційній культурі виділяється два рівні: змістовний і функціональний. Змістовний рівень означає інформованість про різні факти і явища, знання джерел інформації, включення в інформаційно-культурне поле своєї свідомості найбільш важливих ідей, що циркулюють у суспільстві. Функціональний рівень інформаційної культури особистості пов'язаний з її операціональною спрямованістю. Функціональний рівень включає такі цінності: виваженість у пошуку, аналізі та відборі потрібної інформації, раціональність використання отриманої інформації, адекватність власних інформаційних потреб й інформаційних можливостей. Ця система цінностей виконує функції скорочення непродуктивних витрат часу, підвищення оперативності, точності і повноти одержання інформації і знань. Основне значення у процесі формування змістовних та функціональних цінностей інформаційної культури мають у цьому зв'язку сучасні інформаційні засоби навчання: комп'ютерні навчальні програми, що включають у себе електронні підручники, економічні ігри, тренажери, практикуми; навчальні системи на базі мультимедіа технологій, побудовані з використанням персональних комп'ютерів, відеотехніки, накопичувачів на оптичних дисках інтелектуальні та навчальні експертні системи тощо.

Формування інформаційної культури учнів є одним з основних навчально-виховних завдань сучасної освіти, оскільки: по-перше, воно визначає соціально необхідний рівень інформованості особистості, що відповідає рівню розвитку суспільства; по-друге, інформаційна культура формує систему ціннісних орієнтацій, що проявляється в підборі інформації, її оцінці, критичному осмисленні; по-третє, інформаційно-культурне середовище сприяє засвоєнню учнем знань і цінностей у формі стереотипів, що переважають у даний час; по-четверте, безпосереднім помічником у становленні і вихованні інформаційної культури особистості виступають нові інформаційні технології, володіння якими є вимогою інформаційного суспільства і сприяє найбільш повному розкриттю особистості у всіх видах діяльності.

Як зазначає А. Дзундза, останнім часом усе більше досліджень педагогів, психологів, соціологів свідчать про вплив, що значно підсилився, соціокультурного фактора на ставлення людей до організації праці, споживання, інвестицій тощо, схильність до визначених форм організації соціально-економічної діяльності. Важливим коректором соціально-економічної діяльності людини є цінності особистісної культури споживання, тому до шкільної варіативної складової програми ввели спецкурс «Основи споживчих знань».

Під культурою споживання розуміють сукупність стійких форм соціально-економічної взаємодії, закріплених у нормах і цінностях, засобах комунікації, часто переданих від покоління до покоління, що виявляється в існуванні стійких форм, способів і моделей споживання [92].

Фундаментальні дослідження поведінки споживача пов'язані з маржиналістською революцією в економічній теорії кінця XIX ст. Виникнення нового наукового напряму – маржиналізму, що був підготовлений працями перших економістів-математиків А. Курно, Й. Тюнена, Г. Госсена, які започаткували метод граничного аналізу, здійснили розробку основ теорії суб'єктивної цінності докладно описане в

підручнику В. Боброва [30]. Саме завдяки розробкам перших економістів мікроекономіка звертається до дослідження психологічних мотивів економічної діяльності суб'єктів ринкової економіки, потреб окремої людини, до оцінки кінцевих результатів функціонування економіки саме за критерієм максимізації задоволення потреб, добробуту споживачів.

В основі теорії поведінки споживачів лежить поняття корисності. Модель поведінки споживача будується за загальними правилами мікроекономічного моделювання і включає три основних елементи: мету, обмеження, вибір.

Мета споживача полягає в отриманні якомога більшого задоволення від споживання певного набору благ, тобто в максимізації корисності. Обмеження – це всі обставини, які не дозволяють споживачу отримати все, що забажається, найважливішими з них є ціни товарів і послуг та доход споживача. Вибір полягає у прийнятті та реалізації рішення щодо обсягу і структури споживчого набору за даних обмежень, який дозволив би максимізувати задоволення потреб. Рішення окремих споживачів визначають параметри індивідуального попиту.

Відповідно до теорії Г.Госсена, на вибір споживача впливає низка цінностей: функціональні, умовні, соціальні, емоційні тощо. Усі ці цінності не залежать одна від одної і впливають на вибір продукту, торгівельну марку й інші елементи ухвалення рішення про споживання. Проте саме культура – через рекламу, моду, роздрібну торгівлю й інші сфери, які не підвладні продавцям, але важливі для споживачів на стадіях усвідомлення потреби – визначає важливість продукту споживання.

В. Соколинський виділяє два способи формування цінностей через споживчу культуру. По-перше, споживча культура – це «лінза», крізь яку явище, річ, послуга уявляється споживачеві. По-друге, вона є ніби «планом», що координує всю людську – соціальну і споживчу – діяльність і зумовлює мету, цінності та поведінку, яка відповідає цим видам діяльності. Цінності споживчої культури – це критерій і результат оцінювання споживачем порівняльних якостей декількох об'єктів споживання (товарів або послуг) з

погляду особистих або, прийнятих як особисті, суспільних інтересів. Сталість і зміна цінностей передбачає існування двох типів продукування цінностей споживання. Перше джерело цінностей – це тріада суспільних інститутів: родина, громадське оточення, освіта. Друге джерело – життєві реалії, а саме: війни, боротьба за виживання і цивільні права. На цінності впливають, без сумніву, політика уряду і засоби масової інформації. Внутрішні ціннісні установки людини формуються під впливом її особистої життєвої позиції, освіти, а також представників її покоління [290].

Отже, на формування споживчої культури впливають такі групи чинників: загальнокультурні (культура народу, мікрокультура, громадський статус); соціальні (колектив, сім'я, соціальна роль); особистісний (світогляд, вік, заняття, спосіб життя тощо); психологічні (мотивація, сформованість мислення, світосприйняття, характер тощо).

Структура споживчої культури має такі основні компоненти – цінності, норми, санкції. Цінності споживчої культури – це критерій і результат оцінювання споживачем порівняльних якостей декількох об'єктів споживання. Як правило, оцінювання відбувається за двома основними шкалами: споживчої та мінової вартості. Споживчі цінності розташовуються на шкалі, за допомогою якої люди оцінюють, порівнюють дії, речі, інших людей і себе. На ціннісній шкалі є градації: дуже цінна, цінна, деякою мірою цінна, зовсім не цінна, антицінна (шкідлива, небезпечна). У багатьох випадках споживчі цінності можуть мати грошове вираження. Метою споживання товарів та послуг є задоволення потреб людини. Потреба – це стан незадоволення, з якого людина прагне вийти, збільшуючи споживання благ. Задоволення, яке отримує людина від споживання благ, називається корисністю. Максимізація корисності є метою споживача, основним мотивом його поведінки. Термін «корисність» був вперше введений в науковий оборот 200 років тому англійським філософом І. Бентамом.

Щоб узагальнити мотивацію поведінки споживача, необхідно дати кількісну оцінку корисності. Але корисність представляє собою психологічно

суб'єктивну оцінку задоволення. Для різних людей оцінка корисності одного й того ж блага буде різною. Навіть для однієї людини корисність одного й того самого блага може різнитись в залежності від інтенсивності потреби та ступеня її насиченості, запасу блага, часу та інших обставин.

За допомогою шкали споживчих цінностей людина структурує навколишній предметний світ, розкладаючи предмети і явища за критерієм їхньої корисності для себе. У результаті відбувається конструювання соціальної реальності. При цьому будь-яка якість оцінюється тільки в контексті певних соціальних і культурних відношень, в іншому контексті вона може мати зовсім іншу оцінку.

Ми розглянули складові економічної культури. Щоб визначити якісні характеристики рівнів сформованості складових економічної культури нами були використані підходи (адаптовані нами до проблеми формування економічної культури), запропоновані у дисертаційному дослідженні Н.С. Солоненко [289]. Досліджуючи рівні сформованості економічної культури ми також враховували якість, яка свідчить про повноту та стійкість певного вміння; послідовність, яка відображає системність, ступінь усвідомлення теоретичних знань; гнучкість, яка визначається кількістю ситуацій або способів, в яких учень може використати ті чи інші знання; оперативність, яка визначається швидкістю знаходження варіативних способів розв’язання певної проблеми.

Для визначення критеріїв і рівнів сформованості економічної культури ми розробили програму констатувального експерименту, який проводився на базі середніх загальноосвітніх шкіл №№ 3, 5, 11, 15 м. Ніжина, смт. Срібне, м. Варва (Чернігівської обл.). До проведення констатувального етапу педагогічного експерименту було залучено 1176 учнів (42 класи), у тому числі в експериментальних класах – 764, контрольних – 412 осіб, 24 вчителя економіки та 28 класних керівників.

В нашому дослідженні для оцінки ефективності запропонованих форм та методів формування економічної культури досліджувалися показники

когнітивного, операційного та ціннісно-мотиваційного компонентів, зокрема:

- ключові компетенції;
- уміння і навички;
- загальнолюдські цінності;
- цінності комунікативної культури;
- цінності корпоративної культури;
- цінності інформаційної культури;
- цінності культури споживання.

Критерії та рівні сформованості економічної культури визначені нами у табл.1.1 та табл.1.2.

Таблиця 1.1

Критеріїї сформованості складових економічної культури

Компоненти	Критерії (показники)
Когнітивний компонент	Економічний інтелект (економічні знання, економічне мислення)
Ціннісно-мотиваційний компонент	Цінності комунікативної культури (толерантність, безконфліктність, уміння встановлювати контакт, підтримувати спілкування); Загальнолюдські цінності (чесність, порядність, працьовитість, гуманність, принциповість); Цінності інформаційної культури Цінності корпоративної працювати, приймати колективні рішення, відданість інтересам класу); Цінності культури споживання (стійкі форми, способи і моделі споживання, що зумовлені корисністю для особистості, її умінням визначати мету, вибір, обмеження).

Продовження таблиці 1.1

Компоненти	Критерії (показники)
Операційний (праксеологіч-ний) компонент	Володіння сукупністю умінь і навичок реалізації (розв'язування) економічних завдань (задач, проблем, ситуацій). Орієнтування в економічному просторі і на ринку праці.

Таблиця 1.2

Рівні сформованості економічної культури

1. Рівень	2. Якісна характеристика сформованості компоненту або складової економічної культури
Ідентифікаційний	Впізнання та розуміння найпростіших економічних категорій. Сформованість загальнолюдських цінностей. Вміння відтворити досвід найпростішої економічної діяльності в стандартних умовах на елементарному рівні на основі виконання чітких інструкцій.
Репродуктивний	Відтворення теми відповідно до викладу у підручнику з власними прикладами. Знання суті економічних понять, формул, законів, основних економічних категорій. Часткова сформованість цінностей комунікативної, інформаційної та корпоративної культури. Вміння частково проаналізувати і порівняти економічні явища побутового характеру, прийняти рішення щодо власних економічних інтересів і обґрунтувати його, відтворити досвід економічної діяльності в стандартних умовах на основі раніше засвоєних еталонів, інструкцій, методів.

Продовження таблиці 1.2

1.	2.
Продуктивний	Вільне володіння теоретичним матеріалом з економічної дисципліни в межах шкільної програми. Сформованість цінностей комунікативної, інформаційної та корпоративної культури. Вміння використовувати різні джерела інформації, користуватися статистичним матеріалом, знаходити і висвітлювати практичне значення економічних знань для окремої особи та родини, вирішувати типові економічні завдання шляхом самостійного вибору та застосування типових методів та прийомів економічної діяльності в нових умовах.
Системнотворчий	Глибоке розуміння економічних законів і категорій в межах навчальної програми. Сформованість основних показників ціннісно-мотиваційного компоненту ЕК. Вміння визначити порядок особистої навчальної діяльності, самостійно оцінити її результати, сформулювати економічну проблему і запропонувати шляхи її вирішення, вести дискусію з конкретного питання, критично мислити. Вміння вирішувати економічні завдання шляхом застосування нових методів та прийомів економічної діяльності в нових умовах.

Одним з головних завдань економічного виховання та освіти є формування в школярів економічно значущих якостей особистості. Слід зазначити, що не існує спільних підходів до визначення переліку якостей

особистості, які можна віднести до розряду економічно значущих. Так, О.Ф. Аменд [7] та І.А. Сасова [267] включають до цього переліку такі якості як працелюбність, бережливість, розважливість, економність, діловитість, підприємливість тощо. В своїх дослідженнях А.С. Нісімчук наводить такий перелік економічно значущих якостей особистості: діловитість, ініціативність, розважливість, бережливість, економність [210]. При цьому він вважає, що працелюбність є інтегральною якістю, яка містить ставлення до праці, працездатність, бережливість, інтенсивність праці тощо [210] й її не можна вважати суто економічною якістю. О.С. Падалка відносить до економічно значущих якостей особистості: ініціативність, цілеспрямованість, самостійність, працьовитість, організованість, вміння працювати у колективі, наполегливість, комунікативність [224]. Катханов К.Н. вважає, що категорії «економічна вихованість» та «трудова вихованість» є тотожними і їх основними складовими є бережливість, економність, розважливість, працьовитість, організованість, вміння цінити час тощо [137]. У дисертаційному досліджені С.В. Лукаш відповідні якості трактуються як якості показників дієво-практичного компоненту економічного мислення й включають: організованість, економність, ощадливість, раціональність тощо [184]. Аналізуючи проблеми економічного виховання школярів, В.І. Загривний виділив наступні економічно значущі якості особистості: працьовитість, вміння працювати у колективі, відповідальність, організованість, раціоналізм, розважливість, бережливість, діловитість [104]. Узагальнюючи підходи вчених до визначенняекономічно значущих якостей особистості, які впливають на формування економічної культури, ми віднесли: вміння працювати в колективі, організованість, розважливість та відповідальність.

1.4 Стан сформованості економічної культури учнів основної та старшої школи

Проблема формування як загальної культури особистості, так і економічної зокрема, має безпосереднє відношення до підвищення якості навчання і виховання у загальноосвітній школі. Саме ті знання, уміння і навички, які учень вважає життєво необхідними, мають прикладне значення та отримуються через особистий досвід, сприяють ефективному формуванню економічної культури.

Перед початком формувального експерименту ми провели констатувальний етап експериментального дослідження, який допоміг накопичити відомості про вихідний рівень сформованості знань, умінь і навичок, пізнавальних здібностей, мотивації, тобто встановити реальний рівень сформованості в учнів економічної культури і сформувати контрольні та експериментальні класи.

Для реалізації цих цілей було розроблено програму, що передбачала чотири етапи:

а) дослідження рівня сформованості когнітивного компоненту економічної культури;

б) дослідження рівня сформованості ціннісного компоненту економічної культури;

в) дослідження стану мотиваційної готовності дітей до економічної освіти;

г) вивчення умов формування економічної культури.

Програму констатувального етапу експерименту представлено нами в таблиці 1.3

Таблиця 1.3

Програма констатувального експерименту

Етапи дослідження	Мета дослідження	Методи дослідження
1. Вивчення рівня сформованості когнітивного компоненту економічної культури (ЕК).	Виявити співвідношення рівнів економічного мислення та сформованих економічних знаннь, умінь і навичок учнів виокремлених груп.	Тестування, бесіда з учнями та вчителями, спостереження, аналіз шкільної документації (класних журналів, учнівських зошитів).
2.Вивчення рівня сформованості ціннісного компоненту (ЕК).	Виявити співвідношення рівнів сформованості загальнолюдських цінностей та цінностей комунікативної, інформаційної, корпоративної і споживчої культури учнів виокремлених груп.	Спостереження, опитування, тестування, ситуаційні завдання.
3. Дослідження стану мотиваційної готовності дітей до економічної освіти.	Визначити рівень мотиваційної готовності дітей щодо економічної освіти.	Спостереження, бесіда з учнями і вчителями, опитування, тестування.
4. Вивчення умов формування (ЕК).	Довідатися про ставлення вчителів до формування економічної культури і з’ясувати наявність передумов реалізації формування ЕК.	Спостереження, анкетування, опитування вчителів і учнів, бесіда з учнями і вчителями.

Констатувальний етап екперименту тривав протягом 2004 – 2005 рр. у

школах №№ 3, 5, 11 та 15 м. Ніжин, смт. Срібне та м. Варва Чернігівської області. Це забезпечило об’єктивність даних експерименту. Для проведення формувального експерименту було визначено контрольні та експериментальні класи, в які увійшли учні старших та середніх класів ряду середніх закладів освіти м. Ніжина, смт. Срібне, м. Варва (Чернігівської обл.). Загальна чисельність вибірки – 1176 учнів (всього 42 класи), в тому числі в експериментальних класах –764, контрольних – 412 осіб. Вибирались контрольні та експериментальні класи за умовою їх подібності, одним з показників якої є загальна успішність учнів. У випадках, коли неможливо було відібрати експериментальні та контрольні класи з однаковою загальною успішністю, до контрольної групу включалися класи з відносно вищим рівнем успішності. Експериментальні класи не розглядалися як спеціалізовані або профільні.

Опитування і тестування учнів середніх загальноосвітніх шкіл (див. Дод.А), на першому етапі дослідження, показало, що вони мають лише загальне уявлення про той або інший факт чи явище соціально-економічного життя України, але при цьому вони не в змозі навіть відтворити інформацію про нього, сформулювати основні положення, визначити ознаки об'єкта. У середньому у 5-7 класах було лише 16% правильних відповідей, а у 8-9 класах – 21%. Тобто рівень соціально-економічних знань учнів свідчить лише про упізнавання соціально-економічних фактів або явищ. Учні старших класів дещо орієнтуються в економічній теорії на рівні шкільної програми, проте отримані на уроках знання часто не можуть застосувати при вирішенні практичних завдань. Тому середній відсоток їхніх правильних відповідей становив – ≈ 55%. Додатково були проведені бесіди з учнями, які показали найнижчий рівень сформованості когнітивного компоненту економічної культури. Ці бесіди показали, що діти не завжди чітко можуть пояснити причини незнання програмового матеріалу: домінували відповіді типу «Я не знаю, чого не вивчив», «Я не люблю вчитись», «Мні не подобається економіка» тощо. В учнів середніх класів незнання економіки, як правило,

пояснювалось тим, що вони цього ще не вивчали. У бесідах з учителями вдалося з’ясувати, що більше за все діти люблять на уроках економіки грати в ділові ігри та дискутувати.

Рівень сформованості ціннісно-мотиваційного та оперативного компонентів економічної культури ми з’ясовуали за допомогою опитування, тестування та контрольного зрізу знань з економіки серед учнів середніх і старших класів (див. дод. Б) і встановили, що існує пряма залежність між віком та ціннісними споживчими пріоритетами, практичністю та вмінням вирішувати свої проблеми. Учні середніх класів за результатами дослідження переважно (78%) мають репродуктивний рівень сформованості функціональної складової економічної культури, а учні старших класів 62% – продуктивний і 14 % – системнотворчий.

Наші дослідження комунікативних і організаторських умінь учнів середніх і старших класів (див. дод. В), за допомогою запитальника (КОС) [253], показали, що учні середніх класів мають нижчі показники (на рівні 3 балів) комунікативних умінь, тоді як старшокласники отримали по 4-5 балів. Організаторські здібності, за цим же запитальником, в учнів старших класів виявилися недостатніми (в середньому 4 бали), а в середніх класах учні набрали всього по 2 бали.

Якість формування економічної культури значною мірою залежить від мотивації учнів, розвитку їх пізнавальної активності, самосвідомості та самоконтролю.

Як показали результати опитування, про мотиваційну готовність дітей до економічної освіти свідчить їхнє ставлення до навчання як до серйозної суспільно і особистісно значимої діяльності, емоційна прихильність до вирішення економічних завдань, бажання розібратися в економічній ситуації країни та опанувати новими знаннями і вміннями. Закріплення цього мотиву багато в чому залежить від учителя, від того, як він уміє зацікавити, захопити дітей, спонукати їх до дії.

Нами було проведено опитування учнів щодо мотиваційної готовності

дітей до вичення навчальних курсів з економіки. Його результати відбито у таблиці 1.4

Таблиця 1.4

Мотиваційна готовність дітей до вивчення навчальних курсів з економіки

№ п/п	Запитання анкети	Класи і відповіді	Група К-сть учнів / %	
			Е	К
1.	Чи хвилюють вас економічні проблеми які виникли в Україні?	5 – 7 класи		
		Так	56 /17	32/18
		Ні	116/35	64/36
		Не замислювались	159/48	83/46
		8 – 9		
		Так	46/21	26/22
		Ні	102/46	56/47
		Не замислювались	73/33	36/31
		10 – 11		
		Так	119/56	62/54
		Ні	68/32	38/33
		Не замислювались	25/12	15/13
2.	Чи хвилюють вас особисті економічні проблеми?	5 – 7 класи		
		Так	215/65	124/69
		Ні	76/23	38/21
		Не замислювались	40/12	17/10
		8 – 9		
		Так	172/78	89/75
		Ні	27/12	13/11
		Не замислювались	22/10	16/14
		10 – 11		
		Так	204/96	111/96

Продовження таблиці 1.4

№	Запитання анкети	Класи і відповіді	Е	К
		Ні	4/2	2/2
		Не замислювались	4/2	2/2
3.	Чи розумієте ви економічні	5 – 7 класи		
	процеси (явища), які сьогодні є	Так	40/12	7/4
	в Україні?	Ні	225/68	140/78
		Не замислювались	66/20	32/18
		8 – 9		
		Так	46/21	26/22
		Ні	124/56	66/56
		Не замислювались	51/23	26/22
		10 – 11		
		Так	72/34	41/36
		Ні	57/27	30/26
		Не замислювались	83/39	44/38
4.	Чи розумієте ви причини	5 – 7 класи		
	виникнення особистих	Так	40/12	9/5
	економічних проблем?	Ні	79/24	57/32
		Не замислювались	212/64	113/63
		8 – 9		
		Так	124/56	60/51
		Ні	18/8	7/6
		Не замислювались	79/36	51/43
		10 – 11		
		Так	144/68	79/69
		Ні	59/28	30/26
		Не замислювались	9/4	6/5
5.	Чи можете ви запропонувати	5 – 7 класи		
	шляхи вирішення економічних	Так	7/2	5/3

Продовження таблиці 1.4

№	Запитання анкети	Класи і відповіді	Е	К
	проблем в Україні?	Ні	262/79	168/94
		Не замислювались	62/19	6/3
		8 – 9		
		Так	40/18	19/16
		Ні	161/73	63/53
		Не замислювались	20/9	36/31
		10 – 11		
		Так	51/24	32/28
		Ні	72/34	33/29
		Не замислювались	89/42	50/43
6.	Чи можете ви самостійно	5 – 7 класи		
	вирішувати свої економічні	Так	20/6	11/6
	проблеми?	Ні	271/82	136/76
		Не замислювались	40/12	32/18
		8 – 9		
		Так	18/8	13/11
		Ні	124/56	76/64
		Не замислювались	89/36	29/25
		10 – 11		
		Так	59/28	27/23
		Ні	51/24	36/31
		Не замислювались	102/48	52/46
7.	Чи замислювались ви над	5 – 7 класи		
	своїм майбутнім після	Так	40/12	38/21
	закінчення школи?	Ні	291/88	141/79
		8 – 9		
		Так	144/65	85/72
		Ні	77/35	33/28

Продовження таблиці 1.4

№	Запитання анкети	Класи і відповіді	Е	К
		10 – 11		
		Так	204/96	112/97
		Ні	8/4	3/3
8.	Чи визначились ви зі своїм професійним вибором?	5 – 7 класи		
		Так	40/12	27/15
		Ні	106/32	39/22
		Не замислювались	185/56	113/63
		8 – 9		
		Так	80/36	68/58
		Ні	115/52	39/33
		Не замислювались	26/12	11/9
		10 – 11		
		Так	161/76	78/68
		Ні	51/24	37/32
		Не замислювались	0	0
9.	Чи хотіли б ви зрозуміти економічні проблеми, які виникли в Україні?	5 – 7 класи		
		Так	212/64	120/67
		Ні	79/24	41/23
		Не замислювались	40/12	18/10
		8 – 9		
		Так	170/77	89/75
		Ні	27/12	12/10
		Не замислювались	24/11	17/15
		10 – 11		
		Так	204/96	110/96
		Ні	8/4	4/3
		Не замислювались	0	1/1

Також серед учнів було проведено опитування «Чи хочу я вивчати економіку?» (див. дод. Г). За результатами тестування більшість учнів (від 65% у середніх класах, до 85% у старших класах) виявили готовність до вивчення економічних дисциплін.

Дослідження пізнавальних потреб вивчення економіки показано у таблиці 1.5

Таблиця 1.5

Результати сформованості пізнавальної потреби вивчення економіки учнями 5 - 10 класів

№ п/п	Показники	Е *учнів / %*	К *учнів / %*
1.	Учні вважають економічні знання необхідними для життя.	634 / 83	334 / 81
2.	Учні виявили бажання вивчати економічні науки за допомогою вчителя.	512 / 67	268/ 65
3.	Учні мають намір додатково самостійно працювати над вирішенням економічних завдань.	176 / 23	78 / 19
4.	Учні проявили байдужість до вивчення економіки.	107/ 14	66 / 16
5.	Учні вважають економіку зайвою наукою і не бажають її вивчати.	31 / 6	17 / 4

Результати опитування свідчать, що сильно виражена пізнавальна потреба притаманна дуже невеликій кількості учнів як в експериментальних (23% та 16%), так і в контрольних (19%) класах. Помірно виражена пізнавальна потреба виявилась у 67% та 62% учнів експериментальних та 64% учнів контрольних класів. Проте, як бачимо, є учні у яких пізнавальна потреба в економічних знаннях відсутня.

Отже, як бачимо за результатами констатувального етапу експерименту,

учні мали приблизно однакову мотиваційну готовність до економічної освіти, сформовані компетенції та рівень ціннісно-мотиваційної і операційної складових економічної культури, уявлення про економічні процеси в Україні, економічні проблеми та своє місце в суспільно-економічних відносинах.

Під час констатувального етапу дослідження нами було проведене анкетування 29 учителів економіки Чернігівської області, з метою довідатися про ставлення вчителів до формування економічної культури і з'ясувати наявність умов реалізації формування економічної культури.

Результати анкетування відносно наявності умов формування економічної культури показали, що вони частково створені вважає 42 % вчителів, є недостатніми – 58 %. Отже, результати анкетування свідчить, що переважна більшість вчителів вважає, що проблеми формування економічної культури в учнів загальноосвітньої школи знаходяться на стадії становлення.

Опитування, проведене нами серед учителів і учнів показали, що для підвищення ефективності процесу формування економічної культури необхідні: систематичність і послідовність в організації економічного навчання і виховання (76% опитуваних вчителів і 32% учнів); забезпечення наступності у вивченні економічних навчальних дисциплін, починаючи з початкової школи (81% вчителів і 54% учнів); введення інтегрованих спецкурсів, що носять прикладний соціоекономічний характер (48% вчителів і 65% учнів); наповнення навчальних дисциплін соціально-гуманітарного, природничого та математичного циклів змістом соціально-економічної діяльності (51% вчителів і 62% учнів).

У процесі анкетування також ми запропонували вчителям здійснити рейтинг цілей вивчення предметів, спецкурсів і факультативів з економіки:

- освітня (дати учням знання в галузі економіки);
- сформувати вміння практично використовувати знання з економіки;
- сформувати мотиви до вивчення економічних дисциплін;
- розвивати економічне мислення, економічний світогляд;
- виховувати економічно значимі якості особистості.

Результати опитування відбито в таблиці 1.6.

Таблиця 1.6

Ієрархія цілей вчителів економіки щодо навчально-виховного процесу

		Мета	Кількість осіб	%
Кількість учителів	29	Формування вмінь практично використовувати знання з економіки	*8*	*27,6*
		Освітня	*7*	*24,1*
		Виховна	*6*	*20,7*
		Формування мотивацій щодо вивчення економічних дисциплін	*4*	*13,8*
		Розвивання	*4*	*13,8*
		Всього	*29*	*100 %*

Як свідчать дані цієї таблиці, більшість опитаних (27,6 %) вважають, що головним в економічному навчально-виховниму процесі є формування вмінь практично використовувати знання з економіки, 24,1 % опитаних учителів на перше місце ставлять освітню мету, 20,7 % – виховну, по 13,8 % віддали перевагу розвитку та мотивації учіння.

Отримані дані дають змогу, на наш погляд, припустити, що нерозуміння більшістю вчителів значущості формування економічної культури – є основна причина недоліків економічного навчання і виховання, як формування соціально адаптованої особистості.

Таким чином, результати дослідження, отримані в ході констатувального етапу експерименту, підтвердивши припущення про недостатню теоретичну і методичну розробленість цілісної системи формування економічної культури учнів основної та старшої загальноосвітньої школи, стали підґрунтям для здійснення формувального експериментального дослідження.

Усі складові економічної культури, їх місце і роль в системі формування особистості, їх об’єктивно-реальний процесуальний аналіз дали нам можливість розробити програму формувального експерименту. Мова про його науково-дослідницьке забезпечення йтиме у другому розділі.

Висновки до першого розділу

Із розвитком ринкових відносин в Україні особливо актуальним стає виховання людини, здатної сприймати ринкові перетворення, легко адаптуватися до змін у житті, вільно оперувати основними економічними поняттями, володіти практичними навичками діяльності в умовах ринку. Сьогодні пріоритетним став культурологічний підхід до проектування цілей та функцій освіти, який орієнтує систему освіти та виховання на рівноправний діалог з особистістю, яка здатна і прагне до всебічного саморозвитку. Економічна освіта є не тільки джерелом нових знань про ринкову економіку, а й основою для формування гуманістичного світогляду. В основі економічного виховання лежить формування економічної культури, яка дасть змогу учням приймати ефективні рішення як раціональним споживачам, ефективним виробникам, компетентним інвесторам, майбутнім працівникам і роботодавцям, активним учасникам світової економіки та відповідальним громадянам. Шкільна економічна освіта та виховання мають дати необхідні знання і навички для розуміння і аналізу економічних подій у суспільстві, реалій навколишнього світу, усвідомлення меж можливого в економічній політиці.

Організації економічного виховання молоді, зокрема формуванню економічної культури, присвячені дослідження А. Аменд, Н. Бердяєва, В. Брицького, М. Горлача, В. Григор'яна, С. Дев'ятова, О. Долженка, М. Домбинської, Г. Коптанса, О. Камишанченко, О. Криштановського, В. Лагутіна, А. Нісімчука, О. Падалки, І. Прокопенка, В. Розова, І. Савицького, І. Сасової, І. Смолюка, Т. Стомпалевої, Т. Татрарашвили, О. Шпака, Г. Шмідта, Б. П.Шемякіна, П. Енгельмейера, Л. Епштейна та інших.

Проаналізувавши підходи вчених до визначення понять культури та економічної культури, нами визначена сутність поняття «економічна культура учнів загальноосвітньої школи», яку ми трактуємо як складне

особистісне утворення, яке визначається і регулюється комплексом уявлень, переконань, звичок, стереотипів поведінки, які реалізуються в економічній сфері суспільства і пов'язані з економічною діяльністю, рівень сформованості яких визначає соціально-економічну адаптованість підростаючого покоління в економічній системі з метою реалізації своїх інтелектуальних, моральних і фізичних можливостей.

Нами визначено складові структури економічної культури, яка включає когнітивний, ціннісно-мотиваційний та оперативний компоненти, рівень сформованості яких визначає економічну поведінку особистості.

В основу побудови процесу формування економічної культури нами покладено категорійну матрицю, яка виконує важливі теоретико-методологічні та праксеологічні функції.

Особистість, як суб'єкт економічних відносин, виступає одночасно як продукт, носій і творець економічної культри, що базується на системоутворюючих складових – когнітивному та оперитивному компонентах, а також ціннісно-мотиваційному компоненті, який у свою чергу складається з підсистем загальнолюдських цінностей (особистісної та інституціональної спрямованості), цінностей комунікативної, корпоративної, інформаційної культури (соціальної спрямованості) та цінностей інвестиційної культури та споживання (економічної спрямованості) та проявляється у соціально-економічній діяльності через систему соціально-економічних ролей.

Основними функціями процесу формування економічної культури учнів є культуроутворча, розвивальна, адаптаційна, що формує готовність до соціально-економічної і професійно-орієнтованої діяльності та ефективної участі в соціально-економічних процесах України.

Основними компонентами системи цілісного процесу формування економічної культури учнів є: мета, завдання, фактори, функції, принципи, організаційні форми, методи, умови формування та показники сформованості економічної культури.

Нами визначено критерії та показники сформованості компонентів економічної культури. На основі сформованості яких визначено рівні економічної культури: ідентифікаційний, репродуктивний, продуктивний та системнотворчий.

Перед початком формувального експерименту нами було проведено констатувальний етап експериментального дослідження, який допоміг накопичити відомості про вихідний рівень сформованості знань, умінь і навичок, пізнавальних здібностей, мотивації, тобто встановити реальний рівень сформованості в учнів економічної культури і сформувати контрольні та експериментальні класи.

Для реалізації цих цілей було розроблено програму, що передбачала чотири етапи.

Констатувальний етап екперименту тривав протягом 2004 – 2005 рр. у школах №№ 3, 5, 11 та 15 м. Ніжин, смт. Срібне та м. Варва Чернігівської області. Це забеспечило об’єктивність даних експерименту. Для проведення формувального експерименту було визначено контрольні та експериментальні класи, в які увійшли учні старших та середніх класів ряду середніх закладів освіти м. Ніжина, смт. Срібне, м. Варва (Чернігівської обл.). Загальна чисельність вибірки – 1176 учнів (всього 42 класи), в тому числі в експериментальних класах –764, контрольних – 412 осіб. Обирались контрольні та експериментальні класи за умовою їх подібності, одним з показників якої є загальна успішність учнів.

У результаті проведеного констатувального етапу експерименту нами зроблено висновок про недостатню теоретичну і методичну розробленість цілісної системи формування економічної культури учнів основної та старшої загальноосвітньої школи.

РОЗДІЛ ІІ
ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ТА СТАРШОЇ ШКОЛИ

2.1. Структурно-функціональна модель формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи

У процесі реалізації формувального експерименту нами розроблена структурно-функціональна модель формування економічної культури учнів.

Структурно-функціональна модель формування економічної культури учнів представлена нами на схемі (рис. 2.1) та розширених схемах (рис. 2.2 - 2.4).

Нижче проаналізуємо основні складові структурно-функціональної моделі формування економічної культури. Соціальний запит формування економічної культури визначено в директивних документах про освіту [94].

Стратегічною метою сучасної освіти є створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості, що передбачає увагу до її всебічного, практично спрямованого розвитку формування соціально-адаптованої особистості, а отже – підвищується значення формування економічної культури.

Для реалізації поставленої мети і завдань ми визначили навчально-методичне забезпечення процесу формування економічної культури.

Нами проаналізовано наявні програми з економічних дисциплін, які пропонуються для навчання у школі, їх методичне і матеріальне забезпечення, можливі міжпредметні зв’язки і можливості використання додаткового матеріалу при вивченні економіки.

На основі проведеного дослідження методичного і матеріально-технічного забезпечення економічної освіти, ми створили схему змістовного ядра моделі формування економічної культури.

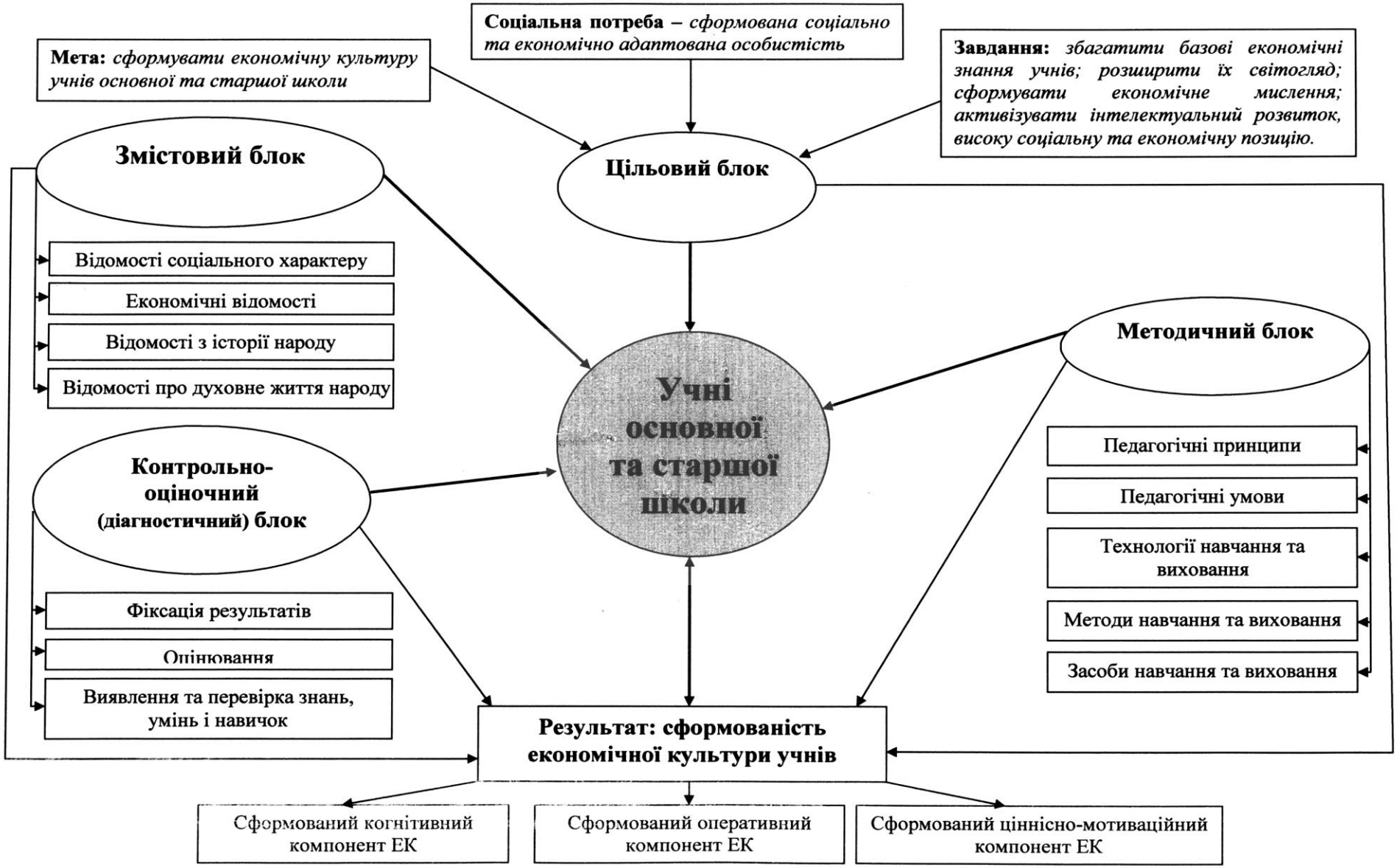

Рис.1. Структурно-функціональна модель формування економічної культури

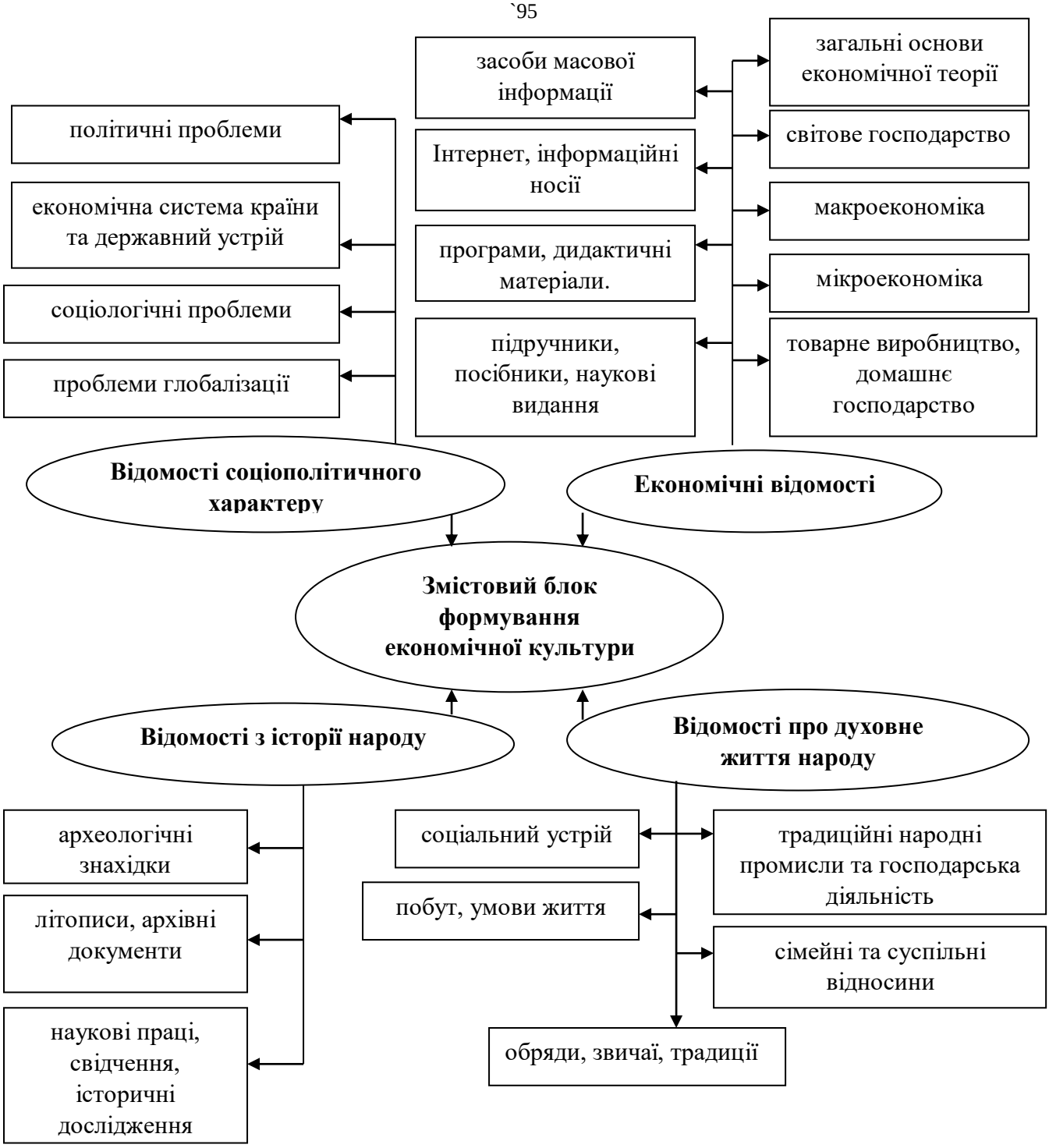

Рис. 2.2 Змістовне ядро моделі формування економічної культури

Проаналізувавши складові змістовного блоку, можна відмітити, що необхідно збагатити зміст економічної складової шляхом відображення у змісті навчального предмету «Економіка» сучасних тенденцій розвитку ринкової економіки в Україні. Проте формування економічної культури не можливе тільки завдяки змістовному блоку, необхідний методичний (інструментальний) блок для ефективного використання змістовного ядра

економічної культури. Тож ми розробили ядро інструментального блоку.

Рис.2.3. Змістовне ядро інструментального блоку формування ЕК

Отже, складовими методичного ядра формування економічної культури ми вважали принципи навчання, технології та педагогічні умови. Основною умовою ефективного використання нашої моделі є дотримання дидактичних принципів особистісно орієнтованого та діяльнісного підходів, спрямованих на активізацію навчально-пізнавальної та науково-дослідницької діяльності учнів та формування у них на цьому підґрунті економічної культури

Змістовна спрямованість елементів технології формування когнітивного компоненту економічної культури передбачає застосування активних методів навчання. Сучасна дидактика має десятки класифікацій методів навчання, найпоширеніші серед яких належать Ю. Бабанському [13], І. Лернеру[175], М.Скаткіну [277], І. Підласому [237] тощо. Серед педагогів поширена традиційна класифікація: методи словесні, наочні, практичні тощо. Ця класифікація ґрунтується на способі подання навчальної інформації. Якщо в основу класифікації покласти характер пізнавальної діяльності учнів у набутті знань, одержимо інший набір методів: пояснювально-ілюстративний метод, репродуктивний, метод проблемного викладу, частково-пошуковий (евристичний) та дослідницький методи (М. Скаткін, І. Лернер). Крім зазначених сьогодні, ще виділяють інноваційні, інтерактивні та інформаційні методи навчання.

Ми у своєму дослідженні теж скористалися цією класифікацією для визначення найефективніших методів і прийомів при формування економічної культури.

Звичайно кожний з цих методів має свої переваги і недоліки, а тому успішність їх використання залежить від правильного вибору та поєднання різних методів навчання залежно від особливостей змісту, мети, особливостей класного колективу й кожного учня.

Ми прийшли до висновку, що жоден з методів не дає прямого навчально-виховного результату, він лише стимулює певний вид діяльності учнів. Тільки сукупність методів привела до досягнення поставленої нами мети. Також важливо, для нашої моделі, забезпечити системну економічну

підготовку учнів шляхом встановлення міжпредметних зв`язків у процесі вивчення суспільно-гуманітарних, економічних предметів та позаурочної діяльності учнів.

Засоби навчання ми розглядали за класифікацією В. Оконя [218], які він розділив на прості і складні. До простих належать словесні (підручники, посібники тощо) та прості візуальні (реальні предмети, моделі, фото тощо). Складними дидактичними засобами є: механічні візуальні (демонстрації за допомогою проектора, кодоскопа); аудіальні (магнітофонні записи); аудіовізуальні (відео, телебачення); засоби, які автоматизують навчання (комп'ютерні програми, мультимедіа, телекомунікаційні мережі тощо). Звичайно, засоби навчання, які використовуються під час занять, мають підбиратися таким чином, щоб ефективно і з найменшими затратами часу і зусиль давали можливість досягти найкращого результату. Окрім того, деякі з них вимагають спеціальної підготовки як педагога, так і учнів. У першу чергу це стосується використання інформаційних технологій у навчально-виховному процесі.

Зазвичай навчання передбачає певним чином організовану діяльність. Найчастіше методичні розробки рекомендують поділ форм організації навчально-пізнавальної діяльності (за М. Махмутовим) на: фронтальну, індивідуальну і групову роботу (відповідно є: однорідна, диференційована, кооперативна, парна, індивідуально-групова). Сьогодні широко впроваджуються у навчально-виховну діяльність інноваційні технології. Для вивчення економічних дисциплін ми їх адаптували, враховуючи специфіку тем шкільного курсу економіки. Не залишили поза увагою, під час вивчення економічних дисциплін, і профорієнтаційну роботу з учнями, адже саме в школі закладаються основи професійного самовизначення.

Контроль і оцінювання діяльності учнів є важливим етапом формування економічної культури. Ми побудували ядро контрольно-оціночного блоку структурно-функціональної моделі формування економічної культури.

Рис.2.4. Змістовне ядро контрольно-оціночного блоку формування ЕК

Під час експерименту запроваджували всі види контролю: самоконтроль, попередній, поточний, тематичний і кінцевий. Ми виходили з того, що усі види контролью в єдності створюють контрольно-оціночний комплекс, який виконує, поряд з іншими, стимулювальну функцію у навчально-виховній діяльності школярів. Важливим видом контролю є самоконтроль. Його значення полягає в тому, що він стимулює навчання, формує критичність та автономність думки. Самоконтроль застосовувався нами як у процесі виконання самостійної, так і позаурочної роботи та був спрямований на виявлення недоліків у знаннях і навичках. Різноманітність форм контролю сприяла повнішій реалізації функції контролю, підвищувала інтерес учнів до навчання та його результатів. Перевірка та оцінювання здійснюється за

допомогою різних прийомів: усних, письмових, графічних, програмованих, тестових, тематичних, зрізів знань, з використанням ТЗН тощо.

Нами використовувалися різноманітні методи контролю: спостереження, усне опитування, письмовий контроль, комбіноване опитування, тестовий контроль, програмований контроль, практичний контроль (ситуаційні завдання), самоконтроль, залік тощо. Поряд із традиційними, переважно індивідуальними формами контролю, використовували методи спільної групової роботи, презентації її результатів і оцінювання виконання. Як показали наші спостереження, організація роботи у мікрогрупах, поряд з індивідуальною, є ефективним засобрм підвищення активності учнів, поглиблення їх самостійної праці. У мікрогрупах відбувалися процеси інтеграції, підвищення якості знань учнів, їх взаємозбагачення.

Ми враховували, що основними завданнями контролю є: виявлення та перевірка знань, умінь і навичок, як процес кількісного і якісного аналізу співвідношення виявленого знання з еталонним, певними вимогами навчальних програм. Знання виявлялися за допомогою різного рівня запитань, перевірочних завдань, тестів тощо; оцінювання як об’єктивне вимірювання результатів діяльності учнів.

Для об’єктивності оцінювання повинно бути критеріальним, цілеспрямованим, систематичним, що дає змогу з’ясувати, наскільки учень успішно оволодів навчальним матеріалом (глибоко, повно, самостійно), яка якість результатів його навчально-пізнавальної діяльності. При оцінюванні також ми враховували рівень усвідомлення та міцність засвоєння найважливішої наукової інформації, уміння застосувати набуті знання.

Облік, тобто фіксацію результатів, ми вимірювали за допомогою балів (під час гри) та оцінок. Оцінка відображала рівень навчальних досягнень учня, вона водночас була і дидактичним засобом розвитку пізнавальних сил, до певної міри характеризувала учня: його здібності, підготовленість, розвиток, ставлення. В оцінці – і думка вчителя про учня, його успіхи, і думка учня про самого себе.

Ми виходили з того, що ефективність комплексної діагностики знань значною мірою залежить від рівня навчально-методичного забезпечення, організації і проведення різних видів та форм перевірки і оцінювання на всіх етапах навчання.

У розробці підходів до оцінювання першим кроком було чітке формулювання завдань оцінки. Традиційно це були такі завдання: показати учням, як вони досягли мети уроку; визначити найкращих за результатами учнів; стимулювати мотивацію учнів до навчання й отримання знань; визначити рівень здібностей учнів; з'ясувати, чи є необхідність у додатковому навчанні або «перенавчанні»; виставити оцінки.

Проте такий підхід повністю не давав можливість визначити рівень сформованості економічної культури учнів, адже оцінювання при формуванні ЕК має ще показати рівень оволодіння навичками економічного мислення і комунікації, вирішення складних проблем і завдань, практичне використання економічних, правових та соціальних інструментів. Якщо для перевірки знань є традиційні способи оцінювання, то перевірка навичок вимагає набагато більше часу, а оцінити виховний ефект за короткий проміжок часу практично неможливо. Ми враховували, що цінності, особисте ставлення проявлятимуться в реальному житті, а завдання учителя – надати можливість учням проявляти і захищати власну думку в навчальних ситуаціях. Саме в таких випадках вчителю необхідно по-новому підійти до завдань оцінювання. Тому ми застосовували подвійну форму оцінювання – оцінювання в рамках шкали оцінок-балів і описове оцінювання, яке давало можливість краще передати учням інформацію про способи і результати їхньої роботи, досягнення і труднощі.

При оцінюванні також враховувалося те, як учень бере участь у навчально-виховній діяльності – його активність, спосіб спілкування, готовність до співпраці і прийняття відповідальності, дотримання правил обміну думками тощо. Цей аспект оцінювання не може замінювати інших критеріїв, але його не можна недооцінювати чи зовсім не враховувати.

Для об’єктивності оцінювання ми розробили стратегію оцінювання, яка складалася з таких дій:

- з’ясувати, які знання учні мають засвоїти і на якому рівні;
- визначити, якими вміннями, навичками, компетенціями вони повинні оволодіти;
- з’ясувати, як і де практично вони зможуть використати набуті знання, навички, уміння і компетенції;
- визначити, які цінності в собі учні можуть сформувати.

На нашу думку, очікувані результати процесу формування економічної культури у нашому дослідженні мають проявитися у таких діях учнів: можуть пояснювати, розрізняти, наводити приклади, отримувати навички, сформувати та висловити власне ставлення, використати, розробити, запропонувати своє бачення чи проект тощо.

Результатом формування економічної культури в учнів має бути сформоване економічне мислення, економічні знання, вміння і навички. У них мають бути сформовані загальнолюдські цінності, цінності комунікативної культури, цінності культури споживання, цінності корпоративної культури, цінності інформаційної культури.

2.2. Педагогічні умови та експериментальна технологія формування економічної культури учнів основної та старшої школи

З метою дослідження ефективності розробленої нами структурно-функціональної моделі формування економічної культури учнів середніх і старших класів загальноосвітньої школи було проведено формувальний етап педагогічного експерименту, яким було охоплено 1176 учнів (всього 42 класи), в тому числі в експериментальних класах –764, контрольних – 412 осіб.

Відповідно до цілей економічної освіти учні повинні оволодіти знаннями з основ економічної теорії та вміти використовувати ці знання у повсякденному житті, а саме: під час аналізу конкретних життєвих ситуацій і здійснення оптимального вибору; розв'язання практичних завдань, пов'язаних з економічною діяльністю людини, сім'ї, громади, держави; проведення порівняльного аналізу економічних явищ, тобто в учнів необхідно сформувати економічну культуру.

Обґрунтовані у попередньому параграфі зміст і особливості формування економічної культури в учнів загальноосвітньої школи мали прогностично-гіпотетичний характер і потребували дослідно-експериментальної перевірки.

Формувальний етап експерименту передбачав цілеспрямовану зміну умов навчання, а також вивчення того, що відбувається під впливом цих змін. Об'єктом формувального етапу експерименту є зміни обсягу і характеру знань, умінь і навичок в учнів, що відбуваються під педагогічним впливом. Підґрунтям для здійснення формувального експерименту стали дані, отримані в ході констатувального етапу експерименту.

Робочою гіпотезою експерименту було припущення про те, що ефективність формування економічної культури в учнів основної та старшої загальноосвітньої школи підвищується за сукупності таких умов:

- розробки змісту, форм, методів і технології формування економічної культури учнів основної і старшої загальноосвітньої школи і їх впровадження

у навчально-виховний процес;

- збагачення змісту економічної складової шляхом відображення у змісті навчального предмету «Економіка» сучасних тенденцій розвитку ринкової економіки в Україні;

- дотримання дидактичних принципів особистісно орієнтованого та діяльнісного підходів, спрямованих на активізацію навчально-пізнавальної та науково-дослідницької діяльності учнів та формування у них на цьому підґрунті економічної культури;

- забезпечення системної економічної підготовки учнів шляхом встановлення міжпредметних зв`язків у процесі вивчення суспільно-гуманітарних, економічних предметів та позаурочної діяльності учнів;

- впровадження у навчально-виховну діяльність ЗОШ інноваційних технологій формування економічної культури;

- використання змісту і технологій економічних дисциплін ЗОШ для поліпшення профорієнтаційної роботи з учнями.

Метою формувального етапу експерименту було обґрунтувати та експериментально довести, що можливо і доцільно формувати економічну культуру в учнів основної і старшої загальноосвітньої школи завдяки певним чином організованій навчально-виховній діяльності, зокрема через зміст, форми, методи та технологію економічної освіти.

Таким чином, ваги набуває саме навчально-методичне забезпечення навчально-виховного процесу.

Предмет «Основи економіки» із 2001 року включено до інваріантної частини навчального плану загальноосвітніх шкіл. Як базова дисципліна економіка викладається у 10-х класах усіх профілів (одна година на тиждень). У класах суспільно-гуманітарного профілю економіка викладається протягом двох років: у 10-му класі (дві години на тиждень) та 11 (одна година на тиждень). Для реалізації профільного навчання МОН України розроблено Типові навчальні плани для профільного навчання (наказ МОН України від 20.05.2003 р. № 306), в яких запропоновано вивчення

предмета «Основи економіки», як інваріативної складової навчального плану, у 10-х або 10-11-х класах загальноосвітніх навчальних закладів. Для поглиблення й розширення знань учнів з економіки пропонуються курси за вибором, які викладаються за рахунок варіативного компонента змісту освіти. В основній школі (5 - 9 класи) економічні знання інтегруються у зміст географії, історії, математики, правознавства. Крім того, можуть вивчатися у цих класах курси за вибором. Та все ж ті курси, які пропонуються для середньої школи, не повною мірою готують дітей до сприйняття економіки у старших класах і не сприяють підготовці дітей до олімпіади, яка проводиться для учнів уже в 9-му класі, і вимагає досить фундаментальних знань з предмета. Потрібен пропедевтичний курс для 5 - 7 класів, який би підготував школярів до ґрунтовного вивчення економіки у 8 - 9 класах та поглиблення знань у 10 - 11 класах. Ми апробували розроблений нами пропедевтичний курс «Цікава економіка» для 5 - 7 класів, метою якого є отримання дітьми систематизованих економічних знань та підготовка учнів до сприйняття базового матеріалу у 8-9-х класах.

Для того щоб вчителі експериментальних класів грунтовно орієнтувалися у вимогах змісту, методики викладання, для них було проведено майстер-класи і триденні семінари з вчителями економіки (див. дод. И). Крім того, ми забезпечили вчителів навчально-методичними комплексами (НМК) до авторської програми «Цікава економіка», авторськими розробками уроків, авторськими дидактичними матеріалами та авторськими розробками виховних заходів.

Здійснення формування економічної культури учнів експериментальної групи в змістовному плані реалізовувалася за такою програмою:

- 5 - 7 класи викладання спецкурсу «Цікава економіка» (1 година на тиждень);

- 8 - 9 класи викладання спецкурсів «Прикладна економіка», «Ділова активність», «Власна справа» (по 1 годині на тиждень);

- 10-й клас – вивчення предмета «Основи економіки» (1-2 години на

тиждень) та курсу «Основи споживчих знань» (1 година на тиждень);

- 11-й клас – вивчення курсу «Основи підприємницької діяльності» (1 година на тиждень).

Крім вивчення зазначених економічних курсів, учні мали можливість продовжити економічну підготовку у наступних формах:

- факультативні заняття «Основи маркетингу», «Основи менеджменту», «Економічні проекти та їх презентування»;

- гурткова робота «Моя справа»;

- робота в рамках МАН;

- додаткові індивідуальні заняття;

- позакласна робота, зміст якої полягав в організації круглих столів, економічних ігор і змагань, зустрічей тощо.

Відповідно до предмета та завдань нашого дослідження, головний акцент було зроблено на вивчення особливостей формування економічної культури в процесі вивчення спеціальних курсів за рахунок годин варіативної частини навчальних планів та позакласної роботи.

Учні контрольної групи (К) протягом навчання у 5 - 9 класі не одержували спеціальної підготовки з основ економіки, а по закінченню 9-го класу могли обрати навчання у відповідних профільних класах або середніх закладах освіти школах №№ 3, 5, 11 та 15 м. Ніжин, смт. Срібне та м. Варва

Експериментальна група, для перевірки ефективності структурно-функціональної моделі, була в свою чергу поділена на дві підгрупі (E_1 та E_2). Групи E_1 були сформовані в таких школах: № 3, 15 м. Ніжин та м. Варва, а групи E_2 у школах: № 5, 11 м. Ніжин та смт. Срібне. У плані реалізації змісту навчання, в експериментальній групі E_1, впроваджувалась розроблена нами структурно-функціональна модель формування економічної культури учнів основної та старшої школи, при цьому широко використовувалися методи активізації навчально-виховної роботи, в тому числі: ділові ігри; здійснення групової позаурочної навчально-практичної діяльності пошукового характеру, економічні практикуми тощо. В групі E_2 учні 5-11 класів вивчали

економічні дисципліни та спецкурси, при цьму вчителями застосовувалися переважно традиційні методи навчання (розповідь, пояснення, бесіда, вправи тощо), які доповнювалися діловими іграми. Протягом навчання у 5-9 класах в учнів контрольної групи відстежувалися ті ж параметри, пов'язані з формуванням економічної культури, що й в учнів експериментальної групи.

Таким чином, організація педагогічного експерименту здійснювалася фактично за двома паралельними напрямами. У рамках першого напряму порівнювався вплив педагогічних експериментальних факторів на учнів експериментальних груп, на другому – порівнювалися критеріальні показники, пов'язані з формуванням економічної культури в учнів контрольних та експериментальних груп. Крім того, нами аналізувався вплив комплексу позакласних та профорієнтаційних заходів, які здійснювалися в експериментальній групі.

Слід зазначити, що схема економічної підготовки учнів контрольної групи співпадає зі схемою, яка впроваджується з 2002/03 навчального року в середніх закладах освіти України. Відповідно до перехідних навчальних планів вивчення предмета "Основи економіки" передбачається лише з 10-го класу, тобто після вибору учнем напряму та профілю навчання. Ми вважаємо, що економічну підготовку школярів доцільно розпочинати до здійснення такого вибору, тобто у 5 - 7 класах, а може й з початкових класів, але ми задіяли 5 - 7 класи. Адже учні, обираючи професію після 9-го класу, виходять з міркувань престижності відповідних професій, не маючи систематизованих наукових знань про зміст, цілі, характер трудової діяльності за окремими групами професій, вимоги, які вони ставлять до особистості тощо.

У таблиці 2.1 відображено планування формувального етапу експерименту в залежності від особливостей форм та методів економічної підготовки учнів експериментальних та контрольної групи.

Таблиця 2.1

Планування формувального експерименту

№ п/п	Форми та методи навчально-виховної роботи	Група		
		E_1	E_2	К
1	Курс «Цікава економіка» (5 - 7 класи)	+	+	-
2	Курс «Прикладна економіка» (8 - 9 класи)	+	+	-
3	Курс «Ділова активність» (8 клас)	+	+	-
4	Курс «Власна справа» (9 клас)	+	+	-
5	Базовий предмет «Основи економіки» (10 клас)	+	+	+
6	Курс «Основи споживчих знань» (10 клас)	+	+	-
7	Курс «Основи підприємницької діяльності» (11 клас).	+	+	-
8	Факультативний курс «Основи маркетингу» (10 клас)	+	-	-
9	Факультативний курс «Основи менеджменту» (10 клас)	+	-	-
10	Факультативний курс «Економічні проекти та їх презентування» (11 клас)	+	-	-
11	Гурткова робота «Моя справа»	+	-	-
12	Робота в рамках МАН	+	-	-
13	Додаткові індивідуальні заняття	+	-	-
14	Позакласна робота, зміст якої полягав в організації круглих столів, диспутів, економічних практикумів, ігор, змагань, зустрічей тощо.	+	-	-

Власне системна орієнтація дослідження дозволяє нам розробити методику формування економічної культури особистості як систему

взаємопов’язаних компонентів: мета, завдання, принципи, зміст, форми, методи організації навчально-виховного процесу.

Проаналізуємо найважливіший, на наш погляд, елемент – принципи організації процесу формування економічної культури. І. Зайченко [101] принципи навчання визначає як основоположні ідеї, що пронизують собою всю систему науково-дидактичного знання і субординують його. В. Загвязинський поняття «принцип навчання» визначав як «інструментальне, дане в категоріях діяльності вираження педагогічної концепції, це – знання про сутність, зміст, структуру навчання, його закони і закономірності, яке виражається у вигляді норм та регулятивів педагогічної діяльності» [102]. Методичним основам навчання і дидактичним принципам присвячені численні дослідження вчених і дослідників: Ю. Бабанського [13], А.Денисової [90], В. Загвязинського [102], І. Зайченка [101], В. Лозової [181], І. Підласого [237] та інших. Кожний дослідник у сфері дидактики вважає за потрібне викласти свою систему принципів навчання, намагаючись знайти відповіді на питання: для чого, як і чому вчити? Аналіз наукової літератури доводить, що доцільно виділити групи загальних принципів навчання у загальноосвітній школі, які синтезують всі основні принципи: принцип розвивального і виховного характеру навчання; принцип науковості; принцип систематичності й послідовності; принцип свідомого засвоєння знань; принцип активності й самостійності; принцип наочності, єдності конкретного й абстрактного; принцип доступності навчання; принцип ґрунтовності; принцип зв’язку навчання з життям, з практикою; принцип раціонального поєднання колективних та індивідуальних форм і способів навчальної роботи; принцип природовідповідності.

Окрім загальноприйнятих дидактичних принципів та виділених у першому розділі принципів формування ціннісно-мотиваційного компонента, у своєму дослідженні ми орієнтувалися також на систему принципів, обґрунтованих А. Золотарьовим [116], зокрема:

- загальні, що включають у себе принципи гуманізації навчання,

науковості, системності, розвитку (системність і цілісність; орієнтованість освіти на розвиток соціально адаптованої особистості; співпрацю учнів та вчителів у всіх видах культуротворчої діяльності, визначну роль процесів самореалізації особистості в соціально-культурному просторі; безперервність та наступність);

- принципи, що стосуються цілей і змісту навчання (відповідність цілей і змісту навчання до державних освітніх стандартів; генералізації; історизму; цілісності і комплектності; відповідність результатів навчання і виховання до державних стандартів загальної освіти України; відповідність змісту загальної освіти до сучасних і прогнозованих тенденцій розвитку науки, соціально-економічної сфери й інформаційних технологій; єдності пізнавальної, виховної і розвивальної функцій навчання; активізацію навчально-пізнавальної, науково-дослідної і суспільно-корисної діяльності учнів; проблемність; єдність навчальної, науково-дослідницької та громадської діяльності учнів, варіативність видів і форм навчально-виховної діяльності);

- принципи, що охоплюють дидактичний процес і адекватну йому педагогічну систему з її елементами (відповідності процесу до закономірностей навчання; провідної ролі теоретичних знань; єдності освітньої, виховної і розвивальної функцій навчання; стимуляції і мотивації позитивного відношення тих, хто навчається, до навчання; проблемності; поєднання колективної навчальної роботи з індивідуальним підходом у навчанні; поєднання мислення з наочністю в навчанні; свідомості, активності і самостійності; системності і послідовності в навчанні; дохідливості; міцності оволодіння змістом навчання);

- принципи моделювання і реалізації процесів соціалізації (випереджаючого розвитку соціально-економічної мотивації, спрямованості на саморозвиток і самовдосконалення; зв'язку із реальною соціально-економічною діяльністю, (виконання навчальних і реальних практичних завдань); використання активних форм і методів навчання; активізації

науково-дослідної роботи учнів);

- принципи технологізації навчання і виховання (індивідуалізацію; особистісну ідентифікацію; регламентацію навчання згідно з державними освітніми стандартами; єдність педагогічної, психологічної і фізіологічної доцільності застосування комп'ютерних форм навчання; забезпечення відкритості та гнучкості навчання і діагностики результатів навчання; доступність; дотримання фізіологічних норм з метою запобігання шкідливого впливу комп'ютерних форм навчання на здоров’я учнів);

- як додатковий, окремий принцип, формулюється принцип відповідності навчально-наукової матеріальної бази змісту навчання і дидактичної системи в цілому.

Основними функціями процесу формування економічної культури учнів є культуротворча, розвивальна, адаптаційна, що формує готовність до соціально-економічної і професійно-орієнтованої діяльності та ефективної участі в соціально-економічних процесах України.

Під організаційними формами ми розуміємо організацію навчально-виховного процесу у просторі і часі з формування економічної культури школярів. Ефективними формами організації процесу формування економічної культури учнів є: уроки, практичні заняття, виконання проектів, імітаційні та ситуаційні ігри, конкурси, науково-дослідницька робота, індивідуальна і самостійна робота учнів, консультації, круглі столи тощо. При цьому нами використовувались різноманітні технології та методи навчання учнів основної та старшої школи. Враховуючи специфіку економіки як навчальної дисципліни ми використовували: технологію програмованого навчання, проектну технологію, технологію організації самостійного навчання, ігрові та групові технології, технологію сугестивного навчання.

Методи організації процесу формування економічної культури учнів – це сукупність способів, через які здійснюється педагогічний вплив на особистість учнів в процесі формування економічної культури. Як основні

методи організації процесу формування економічної культури виступають дослідницький, пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемного викладу та евристичний.

Реалізація принципів, застосування організаційних форм, технологій і методів організації процесу формування економічної культури учнів нерозривно пов'язане з наявністю необхідних педагогічних умов. Умова – це обставина, від якої залежить якесь явище, процес, подія, істотний компонент системного комплексу об'єктів, із наявності якого з необхідністю випливає існування даного явища, процесу, події. Сукупність конкретних умов даного явища утворює середовище його протікання, від якого залежить дієвість законів природи і суспільства [354].

У дидактиці під педагогічними умовами розуміють сукупність заходів, що забезпечують досягнення учнем визначеного рівня сформованості тієї чи іншої якості. До педагогічних ми відносимо ті умови, що цілеспрямовано створюються в навчальному процесі і які повинні забезпечувати найбільш ефективне формування і протікання навчально-виховного процесу. Чим краще підготовлені умови, тим більш високі результати педагогічної діяльності будуть досягнуті. Ю. Бабанський під дидактичними умовами розуміє мотиваційну обумовленість навчально-пізнавальної діяльності, пов'язану з розвитком і переходом особистісних мотивів навчання до суспільно-значимих; дидактичну обробку навчального матеріалу [13].

Під дидактичними умовами формування економічної культури учнів ми розуміємо взаємозалежний і взаємодіючий комплекс заходів навчально-виховного процесу, який забезпечує перехід учня на більш високий рівень розвитку економічної культури.

Отже, щоб процес формування економічної культури був неперервним, необхідно дотримуватись систематичності, послідовності й наступності, забезпечити міжпредметні зв'язки та координацію організації освітніх процесів. Опитування вчителів стосовно необхідних умов для формування ЕК учнів та наш власний досвід свідчить про те, що для успішної реалізації

структурно-функціональної моделі необхідно: розробити зміст, форми, методи і технології формування ЕК, розширити і збагатити зміст економічної освіти, впроваджувати в навчально-виховний процес інноваційні технології, створити можливість системної економічної підготовки учнів, проводити профорієнтаційну роботу з дітьми та співпрацювати з батьками.

Зазвичай, будь-який навчально-виховний процес вимагає моніторингу. Більшість сучасних досліджень проблем освіти ґрунтується на понятті «ключові компетенції». Це поняття трактується як загальна спроможність людини мобілізувати у перебігу тієї чи іншої діяльності розумовий потенціал, набуті знання, уміння й навички, а також використовувати узагальнені способи і засоби виконання практичних дій. Ключові компетенції забезпечують універсальність дій особистості і вже тому не можуть бути вузькоспеціалізованими. Ми вважаємо за доцільне в основу діагностики результатів процесу формування економічної культури учнів покласти «ключові компетенції». Це поняття ґрунтується на досягненні учнями визначеного рівня компетентності відносно сфери соціально-економічного буття. Компетенція, як вважає К. Бардян, – це знання та вміння у певних галузях життєдіяльності, а компетентність – реальна демонстрація цих знань та відповідних умінь у конкретній діяльності [21]. Ключові компетенції досліджували Є. Зеєр [111], Є. Клімов [136], Н. Кузьміна [161], В. Радаєв [257] та інші.

Ключові компетенції економічної культури як узагальнені (на відміну від професійних і вузькоспеціальних) соціально-економічні знання, уміння і навички, інтелектуальні здібності і якості, а також моральні принципи і норми особистості, які необхідні майбутнім спеціалістам для адаптації у сучасному соціально-економічному середовищі та продуктивної соціально-економічної і професійно-орієнтованої діяльності, адекватної факторам соціокультурного простору України. Згідно з цим визначенням ключові компетенції економічної культури можна диференціювати за трьома напрямками: ключові компетенції когнітивного компоненту економічної

культури, ключові компетенції операційного компоненту економічної культури та ключові компетенції ціннісно-мотиваційного компоненту економічної культури, які разом із цінностями комунікативної, корпоративної, інформаційної культури та культури споживання, становитимуть основу системи діагностики рівня сформованості компонентів економічної культури [92].

Одним із найважливіших елементів системи ключових компетенцій особистості у сфері економічного буття є комплекс економічних знань, функціональних, глибоких, адаптованих до сучасності. Одним із показників когнітивного компоненту економічної культури є економічні знання. Усвідомлення соціальних явищ, теоретичне обґрунтування економічних законів, психологічних закономірностей дозволяє сформувати в учнів цілісну картину економічних проблем українського суспільства.

Формування економічної культури базується, у першу чергу, на поглибленні економічних знань, на усвідомленні основних законів ринкового господарювання, форм активізації «виробничих процесів, організаційної перебудови виробництва, розумінні комунікативних норм корпоративних стосунків, управління тощо. К. Улибін вважав, що залучення в культурне поле різноманітних знань веде до того, що культура суспільства і свідомість людей набувають багатомірності, гнучкості, долається жорсткість в оцінках і примітивність суджень [311]. Критерієм економіко-виховної роботи, на думку Б. Лихачова, є: глибокі знання основних економічних понять і провідних ідей радикальної економічної реформи; уміння підійти з економічними мірками до питань організації праці; прояви нормативів бережливого ставлення до індивідуального і суспільного багатства; усвідомлення морально-трудового обов'язку і відповідальності перед суспільством за стан і розвиток народного господарства [178].

Сьогодні знання, які отримують учні, повинні мати виражену прикладну спрямованість. Теоретичне вивчення економічних теорій повинно закінчуватися окресленням шляхів реалізації на практиці ефективних

моделей, розробкою гіпотез і методів вирішення проблем (навчальних чи реальних), формуванням визначених умінь і навичок, які є складовою операційного компоненту економічної культури. Таким чином, у коло нашого дослідження включені важливі поняття – економічні знання, уміння і навички. І. Дзундза визначає економічні знання як систему наукових та загальнолюдських фактів, законів, явищ економічного середовища, які засвоюються через осмислення і усвідомлення і підтверджуються нормативами економічної поведінки [92]. Як бачимо, у економічних знаннях загалом відображується економічна реальність.

Процес отримання економічних знань учнями, крім освітньої функції, виконує також розвивальну і виховну функції. Розвивальна функція знань спрямована на формування розумової активності, на розвиток інтелекту і на розвиток економічного мислення. Виховна функція економічних знань виявляється у формуванні в учнів прагнення до усвідомлення своєї ролі у суспільстві, здатності оцінювати соціально важливі чинники, готовності дотримуватися правових, економічних, етичних норм, що визначають ставлення суб'єкта економічної діяльності до суспільства, навколишнього середовища, людини.

Більшість навчальних дисциплін виконують, зазвичай, два важливі педагогічні завдання: це вивчення законів, явищ, фактів окремих наукових теорій та включення цих законів, явищ, фактів до цілісної системи економічних знань, що виступає важливою умовою формування економічної культури. Так навчальні предмети циклу суспільно-гуманітарних і економічних дисциплін дозволяють сформувати систему знань, що необхідна для наукового сприйняття навколишнього економічного середовища, обґрунтування взаємозв'язку і взаємозумовленості явищ, універсальності і специфічності законів економічного розвитку суспільства. Навчальні предмети циклів природничих і фізико-математичних дисциплін надають багатий фактичний матеріал для вивчення і практичного пізнання загальних діалектичних економічних законів, для умовиводів, для з'ясування механізмів

основних економічних процесів у суспільстві.

Особливу роль у формуванні когнітивного компонента економічної культури відіграє внутрішня мотивація учнів на одержання соціально-економічних знань. П. Гальперін [66], А. Данилюк [89] та Т. Тертюкова [308] експериментально підтвердили можливість формування внутрішньої мотивації навчання особливим чином організованої навчальної діяльності. Така організація передбачає виконання певних навчальних дій, а саме: аналіз, порівняння, заміна тощо.

Важливо, щоб теоретичні знання у процесі навчання перейшли у практичні навички, тобто учні могли використовувати їх при вирішенні соціально-економічних проблем. Як відзначає Ю. Бабанський: «Якщо за наявності уміння, людина ще змушена здійснювати оперативний самоконтроль за здійсненням дії, то на рівні навичок вона не обмірковує спеціально кожний елемент діяльності» [14, с.72]. Отже, уміння і навички показують рівень сформованості відповідних дій. Підвищення ефективності засвоєння знань у навчальному процесі може здійснюватися в міру формування в учнів основних навчальних умінь і навичок роботи з додатковою інформацією. У цьому плані можна виділити два напрями:

- системність і деталізацію внутрішнього взаємозв'язку в змісті здійснювати шляхом вивчення глибинних зв'язків між окремими поняттями, і на основі цього, у поєднанні із згортанням навчального матеріалу, підвищити швидкість навчального процесу. Для досягнення системного засвоєння учнями навчального матеріалу необхідно зосередити їхню увагу на розумінні взаємозв'язків між різними компонентами і поняттями змісту. Такому засвоєнню матеріалу сприятиме складання інтелект-карти, вирішення проблемних ситуацій тощо [40].

- підвищення рівня засвоєння змісту навчання, а отже – і його прискорення за рахунок поступового переходу в процесі навчання від репродуктивних завдань до конструктивних – порівняння, складання висновку і установлення взаємозв'язків і, в остаточному підсумку, до творчих

– виявлення протиріч і прогнозування. Робота над економічними проектами, розв’язування економічних задач, сприятимуть кращому засвоєнню матеріалу при такому напрямку навчання.

Розвиваючи в учнів самостійність, ініціативність і творчість у процесі оволодіння економічними знаннями, ми ставимо їх у позицію активного суб'єкта навчальної діяльності, адже когнітивні ключові компетенції можуть ефективно формуватися тільки за умови включення учнів у самостійну, активну навчальну діяльність.

Таким чином, працюючи в умовах навчального, наукового чи інформаційного особистісно-орієнтованого середовища, учні, виступаючи на початковому етапі навчально-виховного процесу споживачами інформації, стають спроможними перейти у категорію дослідників і перетворювачів моделей економічних процесів. Можна зробити висновок, що основною ланкою навчального, наукового, інформаційного, особистісно-орієнтованого середовища є не якийсь конкретний засіб чи метод навчання, а спеціально організована система навчання і виховання, яка дозволяє реалізувати задані функції з найменшими витратами сил, засобів і ресурсів і забезпечити найбільш сприятливі умови роботи в процесі формування в учнів когнітивного компонента економічної культури, розкрити творчий потенціал особистості. З цієї причини педагогічні зусилля в процесі формування економічної культури учнів повинні бути спрямовані на те, щоб навчити їх учитися, тобто самостійно й активно добувати нові знання, віддаючи собі звіт у результатах своїх дій, виявляючи максимум ініціативи. Отже, в організації процесу формування когнітивного компонента економічної культури на перший план ставиться завдання перейти з навчання переважно інформаційного типу на навчання, що дозволяє виявляти і розвивати пізнавальні і творчі здібності учнів. Таке навчання стало можливим завдяки використанню інтерактивних та інноваційних технологій.

Значну увагу ми приділяли новим нетрадиційним формам і методам навчання, в основі яких лежать принципи проблемного підходу до організації

навчання, сутність якого полягає в освоєнні навчальної інформації шляхом вирішення навчальних проблем.

Формування економічної культури школярів здійснювалося у єдності класно-урочної та позакласної роботи з економічних дисциплін, включенні учнів у ділові та рольові ігри, у вирішення проблемно-ситуаційних завдань.

Діагностику сформованості компонентів економічної культури учнів ми здійснювали за допомогою оцінювання рівня розвитку відповідних складових економічної культури.

Виходячи з характеристики когнітивного компонента економічної культури, метою процесу формування когнітивного компоненту економічної культури учнів ми вважали:

- формування ключових компетенцій через підвищення продуктивного та системно-творчого рівня засвоєння узагальнених, суспільно-значимих економічних знань;

- поглиблення змісту економічних знань через наповнення їх змістом реальних соціально-економічних фактів, явищ, процесів;

- формування внутрішньої мотивації оволодіння економічними знаннями, уміннями, навичками;

- підвищення рівня пізнавальної активності учнів;

- формування умінь і навичок роботи з інформацією;

- розвиток самостійності, ініціативності, творчості у процесі оволодіння економічними знаннями, уміннями, навичками.

У ході формувального експерименту виявилось, що реалізувати поставлену мету можливо під час викладання як економічних дисциплін, так і дисциплін суспільно-гуманітарного та природничо-математичного змісту. З цією метою нами розроблено низку навчальних, методичних посібників та методичних матеріалів, таких як: «Перевір себе» [44], «Економічна ігротека» [42], «Кросворди з економіки» [43], «Посібник для вчителів економіки. Майстер-клас» [45] «Дидактична скарбничка вчителя економіки» [39], «Готуємось до олімпіади і конкурсів з економіки» [40], «Економічні

передзвони» [41], «Економічні письмена» [46].

У своїй діяльності ми відштовхувались від теоретичного положення вчених стосовно того, що перш ніж сформувати економічну культуру, потрібно пробудити інтерес до економіки як сфери життєдіяльності людини та людського суспільства.

Значущими факторами впливу на результативність формування економічної культури та виховання є мотиви вивчення відповідних дисциплін, інтерес до них, усвідомлення значущості, важливості економічних знань, потреба у їх надбанні тощо.

З метою профорієнтації та самовизначення дітьми своїх інтересів, а також для визначення особливостей мотиваційної сфери учнів в процесі вивчення економічних дисциплін нами застосовувалися відповідні підходи та методики, які були розроблені та обґрунтовані Л.А. Гінісом [70]. В основу класифікації мотивів, розробленою Л.А. Гінісом, було покладено мету, заради якої учень вивчає предмет. Ці цілі поділяються на два основних типи: опосередкована (соціальні, моральні, естетичні, престижні мотиви) та неопосередкована мотивація (пізнавальні, творчі мотиви). Важливе значення для розгортання цілісної мотиваційної структури має розуміння учнями причинних чинників, що є інструментальними в ході їх навчання. До них належать розуміння дітьми того співвідношення, в якому знаходиться залежність результату від їх власного бажання і можливостей, а також розуміння того, наскільки здобуття економічних знань і вмінь є ініціативним і наскільки директивним [180].

Таким чином, перша частина дослідження пов’язана з оціночним процесом, друга частина – з процесами прогнозування і третя – з процесами інтерпретації.

Сьогодні існує декілька методик самопізнання учнів, які дозволяють діагностувати особливості сфери інтересів школяра. У нашому дослідженні було використано методику «Карта інтересів», яка дозволяє визначити пізнавальні інтереси учнів [84] (див. дод. Д). Ця методика дозволяє виявити

сферу інтересів учня. Оброблені дані заповнення карти інтересів представлено у таблиці 2.2

Таблиця 2.2

Кількісна характеристика провідних інтересів учнів 9 - 10 класів

№ п/п	**Сфери інтересів учнів**	**Е 1** *учнів / %*	**Е 2** *учнів / %*	**К** *учнів / %*
1.	Економіка	35 / 56	41 / 64	42 / 62
2.	Суспільна діяльність	29 / 46	31 / 48	30 / 44
3.	Природничі науки	27 / 42	29 / 46	29 / 43
4.	Література	23 / 36	21 / 32	23 / 34
5**.**	Фізкультура і спорт	20 / 32	27 / 42	26 / 38
6.	Математика	21 / 34	21 / 32	43 / 36
7.	Право, юриспруденція	23 /36	18 /28	20 /30
8.	Історія	20 /32	18 /28	20 /30
9.	Іноземна мова	15 /24	18 /28	22 /32
10.	Педагогіка	10 /16	12 /18	14 /20
11.	Образотворче мистецтво	10 /16	9 /14	12 /18
12.	Музика	8 /12	15 /24	11 /16
13.	Сценічне мистецтво	8 /12	12 /18	11 /16
14.	Журналістика	8 /12	5 /8	6 /9

Дослідження показало, що більшість учнів мають різнопланові інтереси, вони не замкнуті на якійсь одній сфері діяльності. Сьогодні учнів цікавлять і точні, і суспільні, і природничі, і гуманітарні науки однаковою мірою.

Розглядаючи інтерес як ставлення особистості до певного предмета чи явища дійсності, можна вважати, що інтерес до вивчення економічних дисциплін має не лише професійну спрямованість, а й бажання орієнтуватись у соціально-економічних процесах, які відбуваються в країні і за кордоном. Провівши анкетування серед старшокласників *«Вивчення професійних намірів старшокласників»* (див. дод. Е), ми визначили, що сьогодні інтерес

визначається як складне пролонговане в часі новоутворення потребнісно-мотиваційної сфери індивіда, що ґрунтується на усвідомленні суспільно-економічної значущості даної діяльності та відповідних вимог її до людини в сучасних умовах і виявляється у прагненні оволодіти необхідними знаннями, уміннями та професійно значущими якостями [84]. Результати анкетування відбито у таблиці 2.3

Таблиця 2.3

Кількісна характеристика професійної визначеності старшокласників у %

№ п/п	Напрями дослідження	Е 1	Е 2	К
1.	Професійна визначеність учнів	65	72	56
2.	Самооцінка професійних якостей	72	68	54
3.	Профорієнтаційна робота з учнями	56	60	58
4.	Соціально-економічна зорієнтованість учнів при виборі професії	68	70	71
5.	Зовнішні впливи на вибір професії	84	81	85

За нашими спостереженнями та бесідами із вчителями й учнями ми з'ясували, що вони не однаково розуміють, у чому полягає процес набуття знань з економічної термінології і набуття необхідних практичних навичок і вмінь. Більшість вважає, що економічні терміни і поняття необхідно заучувати, а набування практичних навичок означає формування вмінь заробляти велику кількість грошей чи отримання престижної роботи (думка учнів) та вміти розв'язувати економічні задачі (думка вчителів).

Наш досвід показує, що пробудити інтерес до економіки неважко, адже кожна людина бажає жити в гармонії з навколишнім середовищем. Але підтримувати інтерес – більш складне завдання. Саме тому, на *формувальному етапі* експерименту, виявляючи значення змісту, форм, методів навчання і позакласної роботи для формування економічної культури, ми використовували різні методи роботи на уроках, застосовували

інноваційні технології, добирали цікаві домашні завдання, працювали з інформативним ресурсом, проводили: індивідуальні заняття із дітьми, які виявили бажання поглибити свої знання з предмета, актуальні позакласні заходи економічного змісту, екскурсії, організовували зустрічі з представниками різних економічних професій, допомагали дітям брати участь у МАН, конкурсах, олімпіадах тощо.

У процесі економічної підготовки учнів 5 - 11 класів закріплення економічних знань та формування економічних вмінь здійснювалося в процесі виконання різноманітних практичних робіт, під час ділових ігор, розв'язування ситуаційних завдань економічного характеру, роботи з статистичним матеріалом та періодикою, самостійній творчій позаурочній діяльності, позакласних заходах.

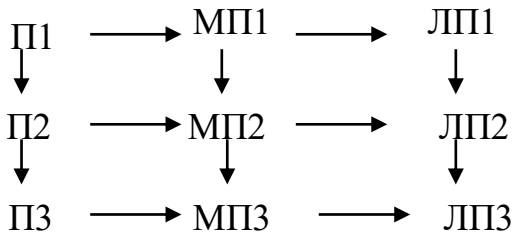
Одним з факторів впливу, який значною мірою визначає успішність оволодіння навчальним матеріалом, є наявність в учнів адекватних пізнавальних інтересів. На думку багатьох дослідників (А.К. Колеченко [144], С.В. Мочерного [201], О.Т. Шпака [334,], Г.І. Щукіної [343] та інших), наявність пізнавального інтересу є підґрунтям до вивчення предмета. Крім того, навчально-пізнавальна діяльність школярів не досягає вищих щаблів свого розвитку без наявності особистісно значущого ставлення до діяльності. Тобто інтерес є однією з головних спонукальних причин будь-якої діяльності та його можна вважати первинною формою суб'єктивних проявів, оскільки він виражає вибірковий характер і діяльності, і предметів, і явищ оточуючого середовища.

Фундаментом економічного навчання є формування наукових понять, що є основою світогляду людини в рамках тих економічних дисциплін, які вивчаються у школі. За психологічними дослідженнями, вік учнів середніх і старших класів – це найкращий період для формування інтелекту дитини. Ми враховували також позиції вчених (К.В. Бардяна [21], Б.С. Гершунського [68]), що інтелектуальний розвиток дітей потрібно здійснюється за трьома напрямками: понятійне мислення, мовний інтелект, внутрішній план дій.

На уроці або при інших формах діяльності розвивали риторичні здібності, використовуючи економічні знання. Це і вміння вести дискусії з економічних проблем, і захист власних проектів, і докладне викладення своїх думок. Але без понятійного апарату якісно виконати це завдання неможливо. Становленню внутрішнього плану дій дуже допомагають спеціальні вправи, спрямовані на те, щоб одні і ті ж дії якомога частіше здійснювалися в умі. Наприклад: вирішення проблеми, моделювання ситуації, формування принципів вирішення деяких економічних задач.

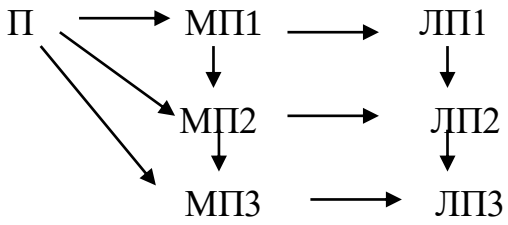
Як правило, повноцінне засвоєння нових знань передбачає використання як специфічних, так і логічних дій. Тому при побудові змісту навчання з предмета й визначенні послідовності його вивчення ми врахували всі взаємозв'язки за трьома лініями: а) предметні, специфічні знання (економічні поняття); б) специфічні види діяльності (методичні прийоми); в) логічні прийоми мислення. Хоча виділення цих компонентів умовне.

У ході дослідження ми виявили, що при засвоєнні кожного нового знання важливо використовувати новий методичний прийом, який утілюється у нову логічну форму. Такий підхід сприяє тому, що зовні схожі поняття учні краще зможуть розрізняти. Тому при вивченні термінів, які учні плутали і слабо розрізняли, ми користувалися різними методиками розвитку критичного мислення, інтерактивними технологіями. Це необхідно для розуміння понять: потреби і споживчі блага, товари й послуги, попит і пропозиція тощо. Ці поняття діти дуже часто плутають, особливо в середніх класах. Схематично це ми зобразили так. **П** – поняття; **МП** – методичні прийоми; **ЛП** – логічні прийоми.

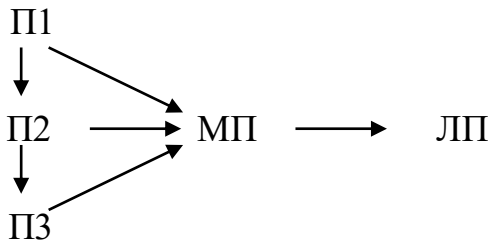

При засвоєнні першого поняття (П) слід використовувати дію підведення під перші (ЛП), при засвоєнні наступних понять (П) – інші (ЛП).

Абсолютно незнайомий матеріал діти добре засвоюють двома шляхами. У першому випадку нове знання чи поняття формується відразу двома або декількома методичними прийомами, кожен із яких пов'язаний з новим логічним прийомом мислення. Так у першому випадку поняття може засвоюватися і з допомогою підведення під поняття, і з допомогою порівнянь, і з допомогою практичних завдань. Наприклад, закон граничного споживчого блага. Спочатку проілюструємо цей закон на прикладі двох споживчих благ, при чому діти повинні зробити висновок, потім графічну ілюстрацію прикладу з порівнянням, наступним кроком є виконання практичної роботи з практикуму. Схематично це ми зобразили так.

В іншому випадку одна і та ж специфічна діяльність, один і той же логічний прийом використовується для засвоєння цілого ряду економічних знань. Наприклад, дію підведення під поняття ми використовували при засвоєнні всіх понять, які входять у зміст навчання, якщо не формуються практичні види діяльності. Це може бути аналіз таблиць, схем, тексту тощо з логічно виведеним висновком. Наприклад, вивчення різних економічних систем. Схематично це ми показали так.

На уроках з основ економіки у середніх і старших класах для активізації та мотивації діяльності при подачі нового матеріалу та при закріпленні ми використовували такі стратегії розвитку критичного мислення: гронування, сенкен, кубування, вільне письмо, метод "Позначки", есе тощо. При вивченні нової теми застосовувались методи "Джигсоу", "метод Позначки", "діаграма

Вена", академічна дискусія, підсилена лекція тощо [45].

Вільне письмо ми застосовували на етапі актуалізації знань і в кінці уроку. Після оголошення теми нового матеріалу пропонували учням написати все, що спаде їм на думку з даного питання протягом 3 хв. У кінці уроку вони повинні звірити написане на початку уроку з отриманими знаннями й проаналізувати, що вони знали так, де помилялись, а чого зовсім не знали. Цей аналіз не обов'язково обговорювати в класі. Його проводить кожна дитина для себе.

Метод «Позначки» дещо подібний до вільного письма. На початку вивчення матеріалу учні записують все, що знають із даного питання. Потім читають матеріал із цього питання і на полі роблять позначки простим олівцем («+» - знаю, «-» - не знаю, «!» – хочу знати більше, «?» - бентежить або не погоджуюсь). Далі учні заповнюють таблицю короткими тезами.

«+»	«-»	«!»	«?»

По закінченні виконання учнями завдання в класі обговорюємо результати проведеної роботи. Особливу увагу звертаємо на четверту колонку. Інколи питання, з яких діти хотіли б дізнатися більше, виносимо на позакласну роботу, шукаємо додатковий матеріал, створюємо проектні групи.

Стратегія «гронування» спонукає учнів вільно й відкрито думати на певну тему. Вона допомагає встановити зв'язки між окремими поняттями, своїм життєвим досвідом і вже набутими знаннями. Цю роботу можна виконувати як індивідуально, так і в групах або класом.

Наприклад, при побудові грона «Потреби», учнями 5 - А класу, ми записували на дошці ключове слово «потреби», а потім учні по черзі говорили і записували на дошці слова, які спадали на думку у зв'язку з цим словом, і пояснювали як саме назване слово пов'язане із ключовим і допоможіними (раніше названими) словами, таким чином встановлюючи

смислові зв’язки між словами (рис.2.5).

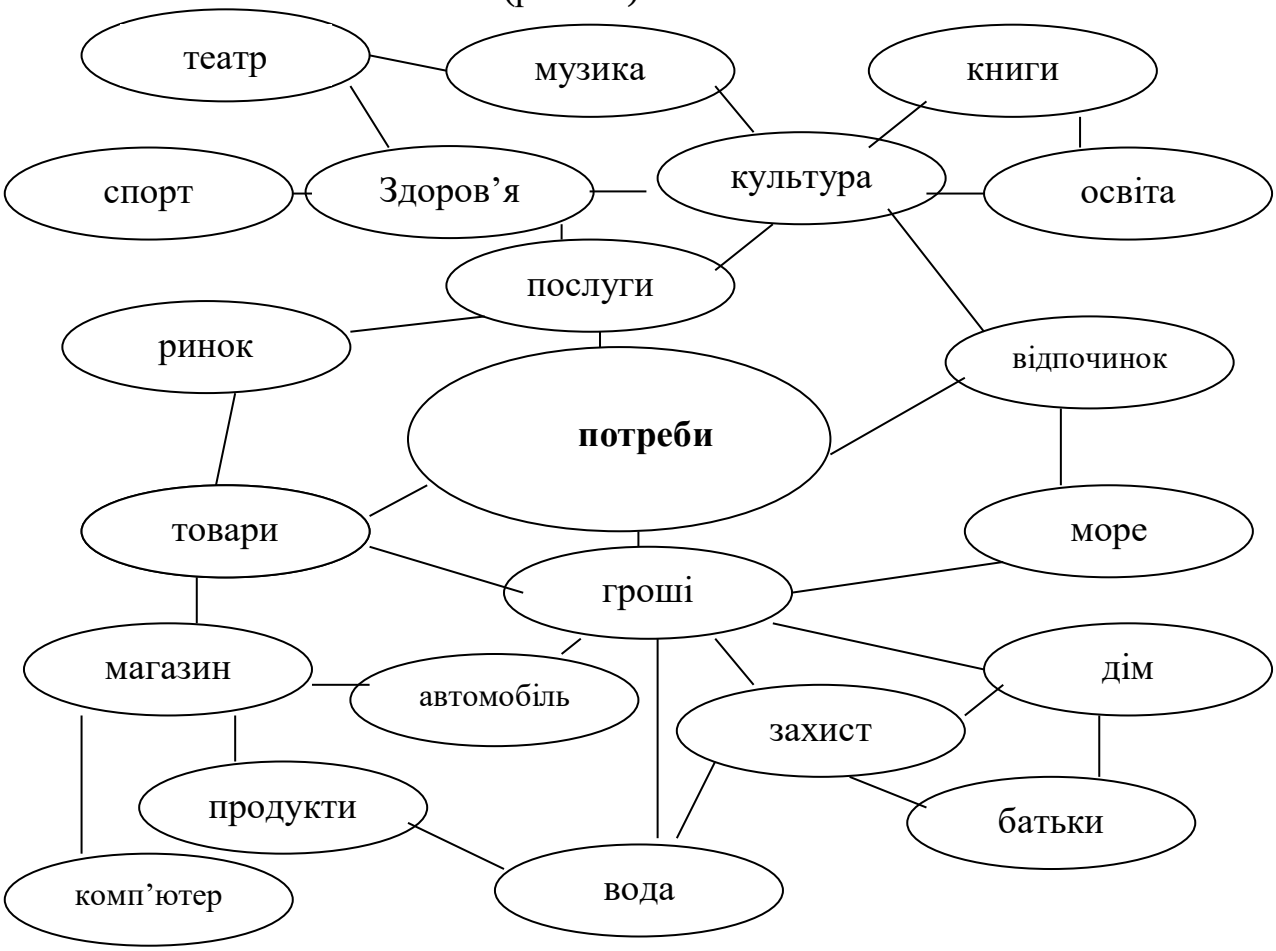

Рис. 2.5. Схема грона «Потреби»

Протягом уроку чи самостійної роботи над темою «гроно» можна доповнювати. У кінці роботи з «гроном» варто запропонувати учням виділити найважливіші його складові

Наш досвід свідчить, що під час практичної діяльності, метод «кубування» є ефективним як на початку вивчення нової теми (активізуючи раніше набуті знання), так і в кінці уроку (узагальнюючи набуті знання). Для застосування цього методу на етапі актуалізації знань потрібно, щоб тема була досить знайомою учням.

Приклад.

1. Що ви знаєте про безробіття?

2. Чим безробітний відрізняється від працюючого?

3. Про що змушує вас думати слово “безробіття”?

4. Чому, на вашу думку, виникає безробіття?

5. Яким чином можна позбутися безробіття?

6. Як ви ставитесь до безробіття? Потрібне воно чи ні?

Після виконаної роботи учні діляться своїми результатами спочатку в групах - вибирають кращу роботу (або пишуть нову на основі аналізу робіт), потім кожна група представляє найкращу роботу.

Вивчення нового матеріалу ми іноді практикували з поділу учнів на пари. Потім пропонувати їм за три хвилини записати все, що вони знають із даної теми. Тим часом малювали на дошці «Таблицю знань», яка містить три пункти: знаю, хочу знати, вивчили. Потім учні діляться з класом своїми думками. В лівій колонці записуємо тези, із якими всі згодні. Далі усі разом складаємо питання, які цікавлять дітей з даної теми, і записуємо їх у другу колонку. У процесі вивчення нового матеріалу учні заповнюють праву колонку та записують питання, які виникли, в середню.

Приклалд «Таблиці знань» із теми «Гроші»:

Знаю	Хочу знати	Вивчили
Монети Паперові гроші Електронні гроші Купівля-продаж Валюта Бартер Кредитні картки Інфляція	Історія виникнення грошей? Чи можна жити без грошей? Як заробити гроші учням? Курс і валюта різних країн? Як працюють банки? Де беруться гроші? Чи можна самим випускати гроші? Скільки треба грошей країні? Чому обезцінюються гроші?	Історія грошей Сутність грошей Властивості грошей Форми грошей: повноцінні і неповноцінні Функції грошей Емісія Банк-емітент Банк-еквайєр Платіжна система Платіжні пластикові картки Грошові агрегати Рівняння Фішера

Діаграму Вена ми використовували при вивченні понять, які учні часто плутають. Наприклад, у 5-х класах при вивчені понять «товар» та «послуга», «суспільне благо» та «економічне благо» тощо. У 10-х класах завжди виникають труднощі при вивченні класифікацій понять «потреби» та «споживчі блага». При побудові діаграми учні мають визначити спільні і відмінні риси, окрім того Діаграму Вена ми використовували в старших класах при розгляданні різних економічних позицій, для протиставлення ідей або щоб показати, як думки збігаються (рис.2.6).

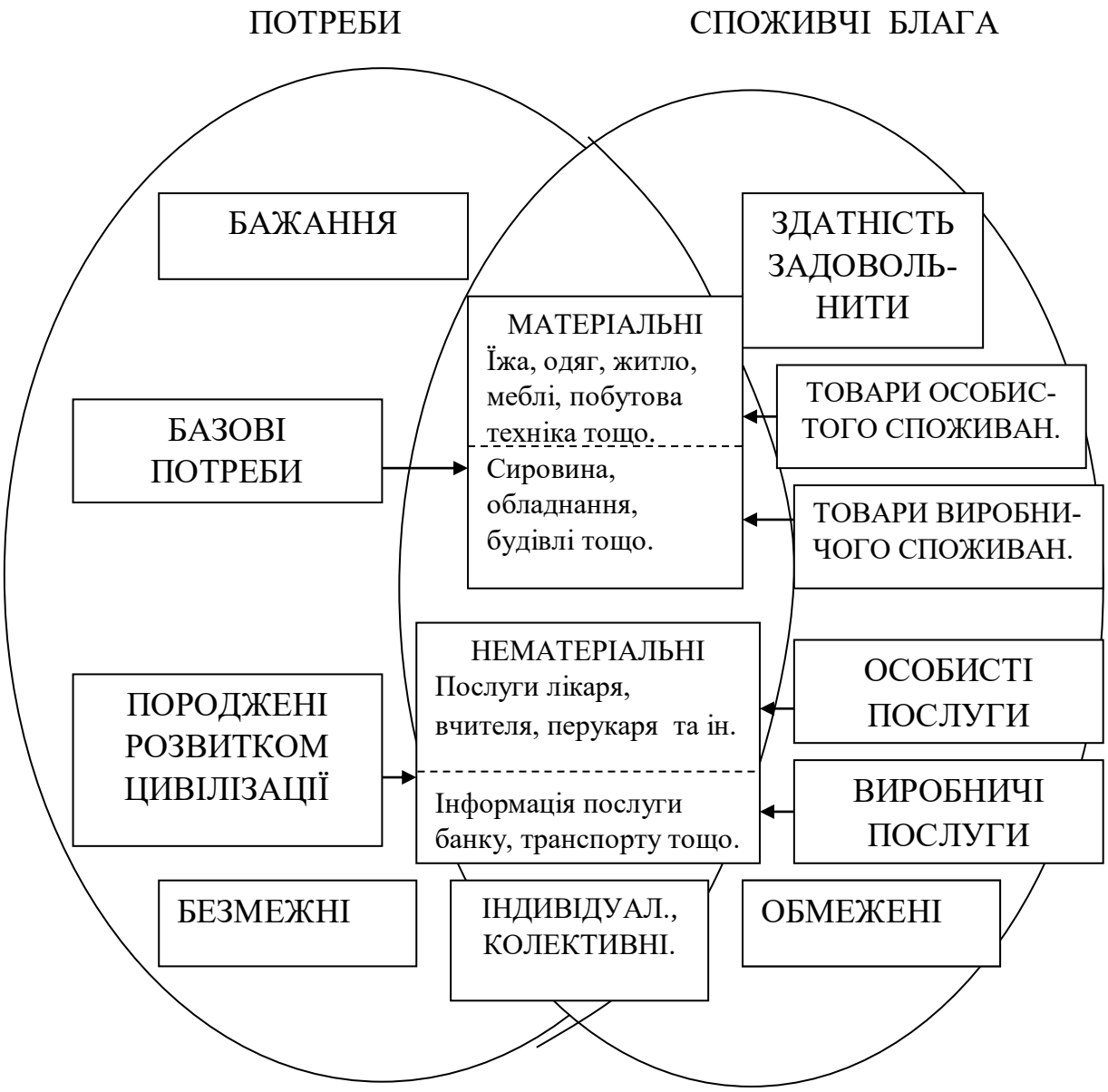

Рис. 2.6. Схема «Діаграми Вена»

На підсумковому етапі уроку ми застосовували складання сенкенів. Їх учні можуть складати класом, групами, парами, індивідуально. Цей метод допомагає добре проаналізувати щойно вивчену тему, виділити основне в ній. Якщо робота проходить у групах чи індивідуально, можна зачитати декілька робіт і обговорити їх.

Приклади сенкенів, складених учнями 10-А класу гімназії № 3 м. Ніжина під час уроків

ВНП
Сукупний, прибутковий
Створюється, обчислюється, коливається
Ринкова вартість життєвих благ
Додана вартість.

Зарплата
Номінальна, реальна
Заробляється, виплачується, одержується
Це ринкова ціна праці
Оплата

Метод «Джигсоу» ми застосовували під час вивчення великих за обсягом і дещо відомих для учнів тем. Клас ділили на групи. Бажано, щоб кількість груп співпадала з кількістю членів груп. Кожному представнику групи присвоюється свій номер від 1-го до *n*-го. Завдання складається з питань за кількістю груп. Потім учні з однаковими номерами збираються разом і вивчають матеріали до свого питання. Коли експертні групи завершать роботу, їхні учасники розходяться по своїх основних групах і навчають своїх одногрупників. Після завершення вивчення теми починаємо обговорення, в результаті якого можна з'ясувати ступінь засвоєння.

Приклад використання методу «Джигсоу» у 10-му класі при вивчені теми «Ринкові установи: біржі, банки та інші фінансово-кредитні посередники».

Учнів об'єднали в 5 груп по 5 чоловік. Кожному представнику групи присвоїли номер від 1-го до 5-го і колір. Завдання складається з 5 питань за кількостю груп. Потім учні з однаковими номерами і кольоровими позначками збиралися разом і вивчли матеріали до свого питання. Обговорювали відповідь, поки всі члени експертної групи добре не зрозуміли її (7 хв). Коли експертні групи завершили роботу, їхні учасники розійшлися по своїх основних групах і навчали своїх одногрупників (10 хв). У кожній основній групі всі її учасники мали позначки різних кольорів. Після завершення вивчення теми почали обговорення (9 хв.).

Картки із завданнями і кольоровими позначками.

№ 1

1. *Що таке товарна біржа?*
2. *У чому сенс діяльності товарної біржі?*
3. *Які операції здійснюються на товарній біржі?*
4. *Як функціонує товарна біржа?*
5. *Чим торгують на біржі?*

№ 2

1. *Що таке фондова біржа?*
2. *У чому сенс діяльності фондової біржі?*
3. *Які операції здійснюються на фондовій біржі?*
4. *Як функціонує фондова біржа?*
5. *Чим торгують на фондовій біржі?*

№ 3

1. *Що таке банк?*
2. *У чому сенс діяльності банку?*
3. *Як функціонує банк?*
4. *Які функції виконують банки?*
5. *Які види позик надає банк?*

№ 4

1. *Які фонди існують в Україні?*

2. *Чим займаються інвестиційні фонди?*
3. *Які функції виконують трастові товариства?*
4. *У чому сенс діяльності страхових компаній та пенсійних фондів?*
5. *Чим викликана необхідність фондів і товариств в Україні?*

№ 5

1. *Які установи називають службами зайнятості?*
2. *У чому сенс діяльності служби зайнятості?*
3. *Які функції виконують служби зайнятості?*
4. *Принцип роботи служби зайнятості.*
5. *Проблеми і перспективи служби зайнятості в Україні?*

Експерти з кожного питання виходили до дошки для оцінювання відповідей учасників основних груп. Учитель мав право запитати будь-кого з групи. Експерти оцінювали відповідь учня, учитель – експерта з даного питання, який працював у групі відповідача, на скільки він зумів пояснити своє питання співгрупникам.

На заключному етапі уроку, особливо в середніх класах, ми використовували написання п’ятихвилинного есе, щоб учні краще зрозуміли свої думки з вивченої теми. Вони повинні записати коротко те, про що дізналися на уроці і написати запитання, яке виникло. Ці роботи дітей, особливо проблемні питання, ми використовували при плануванні наступного уроку.

Досвід показав, що вивчаючи незнайомий матеріал, у старших класах ефективною виявилася підсилена лекція, під час якої спершу дається учням список термінів майбутньої лекції та пропонується їм за три хвилини написати можливе пояснення або поставити випереджаюче запитання і дати на нього відповідь. Лекцію час від часу слід переривати, даючи подібні завдання й можливість порівняти свої попередні знання з отриманими на уроці. По закінченні лекції учні утворюють пари, які повинні визначити декілька головних думок лекції. Кожна пара записує декілька запитань або проблем, на які має відповісти сусідня пара. Таким чином вони опитують

один одного. Чотири учні обмірковують результати – чого вони навчились за цей урок.

Метод «кутків» ми застосовували після лекцій «Підприємництво в Україні», «Світова торгівля» (10 клас) тощо, які викликали протилежні думки. Наприклад: «Чи повинні підприємці займатися благодійною діяльністю?» або «Чи може на сучасному етапі розвитку цивілізації окрема країна існувати ізольовано від інших?». Учням пропонували обдумати питання і визначити свою позицію протягом 3 хв. Вони фіксували на папері докази на користь своєї позиції, придумати свої власні аргументи. По закінченню цього етапу в одному кутку збиралися ті, хто вважає, що держава повинна надавати громадські блага. Опоненти збиралися в протилежному кутку, а ті, що не визначились, – у третьому. Протягом 3 хв. кожна група обговорювала свої аргументи і визначала спікера, який представляв їх у дебатах. Розпочинали дебати спікери, які стисло висловлювали свою точку зору. Слідом за ними всі члени груп брали участь в обговоренні. У процесі дискусії учасники змінювали свою точку зору і переходили до іншого кутка. По закінченні дискусії кожен остаточно визначав свою позицію та аргументи на її підтримку.

Використовувати, особливо в старших класах, на заключному етапі уроку доцільно і академічну дискусію. При цьому ми клас розбивали на групи з 4-х чоловік. Для кожної пари в групі визначали позицію, яку вони мали захищати. Учні готували аргументи на користь своїх позицій. Далі пари тимчасово розривалися і утворювали нові пари з учнями, що захищали ті самі позиції й обмінювалися доказами на користь спільної позиції. Потім учні поверталися до первісних груп. Після цього дві пари починали вести дебати. По закінченні кожна група представляла свою думку, і в класі вироблялася позиція, яка є консенсусом, підтвердженим кращими доказами передуючих дискусій у групах.

По закінченні вивчення нової теми, в старших класах, ми також пропонувати учням накреслити дискусійну сітку, поставивши перед ними

проблему, яку вони можуть вирішити, застосувавши щойно вивчений матеріал.

Приклад дискусійної сітки:

Так		**Ні**
----------	*Чи доцільно уряду*	----------
----------	*проводити політику*	----------
----------	*«дорогих грошей» в*	----------
----------	*умовах ринкової економіки ?*	----------

За наступні три хвилини учні обговорювали поставлене питання та заповнювали дискусійну сітку. По закінченні заслуховували декілька пар, а решта учнів висловлювали згоду чи не згоду з їхніми твердженнями.

Загальновідомо, що основною метою класно-урочної форми організації навчально-пізнавальної діяльності учнів є передача системи даних, що відображують структуру досліджуваних процесів. У цьому зв'язку змістове навантаження уроку економіки відображує, з одного боку, необхідність агрегування навчального матеріалу, а з іншого, акценти усе більше зміщуються від простого викладання теоретичного матеріалу до формування мотивації навчання через постановку економічних завдань у рамках тієї чи іншої теми й орієнтацію учнів на пошук шляхів їхнього розв'язання. Адже без створення умов мотивації навчання не можливе глибоке засвоєння економічних знань, умінь і навичок.

Однією з форм створення умов мотивації навчання є виклад теоретичного матеріалу як використання проблемних методів навчання. Як відомо, ситуація стає проблемною, коли людиною, з погляду її цілей і цінностей, характеристики ситуації сприймаються як внутрішньо суперечливі. У проблемному завданні, звичайно, фіксується певна розбіжність між бажаним і дійсним (реальною ситуацією). Усвідомлення проблемної ситуації і співвіднесення її з цілями навчання і виховання утворює педагогічне завдання. Перехід проблемної навчально-педагогічної ситуації в педагогічне проблемне завдання виникає, коли необхідно перевести учня з одного рівня засвоєння на більш високий, коли є безліч

способів розв'язання і виникає необхідність альтернативного вибору одного, кращого з погляду заданого цільового критерію, способу, коли є об'єктивні і суб'єктивні обмеження в засобах і умовах досягнення цілей. Проблемні задачі принципово відрізняються від тренувальних, мета яких – не пошук нового способу розв'язання, а закріплення відомого учням методу. Тому проблемним можна назвати навчання із розв'язування нестандартних задач, у ході якого учні засвоюють нові знання, уміння, навички. Формування економічного мислення учнів – це вироблення творчого, тобто, по суті – проблемного підходу до вирішення економічних проблем. Як відомо, основними умовами успішності проблемного навчання є наступні: забезпечення достатньої мотивації, здатної викликати інтерес до змісту проблеми; відповідність роботи, яку під силу виконати (раціональне співвідношення відомого і невідомого); важливість інформації, яку учні отримають при розв'язанні проблеми. Така практика подання навчального матеріалу заснована на реалізації сукупності низки дидактичних принципів і методів навчання.

Необхідно зауважити, що деякі економічні знання можуть бути засвоєними на рівні ідентифікації, а деякі повинні бути засвоєними обов'язково на репродуктивному рівні. Звичайно, історичну, статистичну, порівняльну інформацію учні можуть не запам’ятовувати, але ми виділяли той матеріал, який вони повинні засвоїти у повному обсязі. Визначення рівня засвоєння економічних знань є дуже важливим принципом формування когнітивного компоненту економічної культури, бо він диктує методику і технологію викладання. Економічні знання відтворювального рівня ми включали у практичну діяльність учнів (виконання індивідуальних завдань, практичних робіт, завдання пошукового і експериментального характеру тощо). Тобто тепер вже мова йшла про формування умінь (здатності застосовувати отримані знання) і навичок (дій, що через численні повторення виконуються автоматично, без явного контролю свідомості).

Як показала практика, іншою ефективною технологією активізації навчання, яка останнім часом найчастіше використовується у школі, є

проектування проблемних навчальних ситуацій. Суттю цієї технології, як уже було відзначено, є постановка завдання, у якому фіксується певна розбіжність між бажаним і дійсним, тобто певне протиріччя, яке пропонується розв'язати в ході семінарського чи практичного заняття. Розв'язання протиріччя дозволяє виходити на більш високий рівень пізнання, що є ознакою творчого підходу до осмислення економічної дійсності [39].

Специфічні умови діяльності особистості у ринкових умовах зумовили розробку ситуаційних завдань і вправ, що моделюють емоційно-напружені, екстремальні умови економічної поведінки (зокрема лімітування часу, сувора регламентація тощо) і вимагають від учнів відпрацювання навичок діяльності в складних ситуаціях напруження нервово-психологічної та інтелектуальної сфери. Ситуаційні завдання пропонуються за певним порядком відповідно до ускладнення їх змісту та спрямованості на аналіз економічних ситуацій на мікро- та макрорівнях [39].

Проблемні ситуації спрямовані на вироблення навичок аргументації, переконання, що в свою чергу сприяє самостійності економічних суджень, свідомості та активності в економічному просторі.

Подання матеріалу з глибоким аналізом позитивних сторін і недоліків дозволяє сформувати в учнів системне бачення проблеми, взаємозв'язок і взаємозалежність компонентів цілісного феномена інформаційної культури.

Розгляд конкретної ситуації відбувається в певній послідовності. Спершу школярам надаємо письмовий матеріал, що містить у собі проблемну ситуацію та пропонуються запитання, що сприяють розгортанню дискусії. Далі пропонуємо учасникам уточнити деталі ситуації, задаємо додаткові запитання, спонукаємо висловити свою думку з приводу проблеми, допомагаємо школярам, що мають спільні точки зору, об'єднатися в підгрупи та розробити спільні позиції. Наприкінці кожному учневі пропонувалося пригадати подібну ситуацію із власного досвіду, при цьому ми коментували хід події, ситуації, намагалися зрозуміти позицію кожного з учасників тощо. Використання методу випадків дозволяє навчити школярів аналізувати події

проблемного характеру, розуміти зміст як окремих фактів і явищ, так і перспективи розвитку подій в цілому. При цьому важливо дотримуватися певних вимог до змісту конкретних ситуацій:

1) матеріал повинен бути пов'язаний з тим, що вже вивчалося;

2) відібрана інформація має бути актуальною;

3) матеріал повинен бути невеликим за обсягом і містити обмежену кількість фактів, явищ [12].

Цим вимогам найбільше відповідають різноманітні матеріали інформаційного характеру, що не містять готового аналізу ситуації. Що стосується складності матеріалу, то спочатку ми брали повідомлення, у яких події найбільш типові, безпосередньо та визначено описують сучасний стан в економічній або життєвій практиці [39].

Ефективними для формування понятійного апарату є завдання на логічне мислення, які учитель пропонує виконувати учням як на уроках та індивідуальних заняттях, так і при проведенні позакласних заходів. Наприклад, «Зроби висновок», «Побудуй систему», «Вилучи зайве слово», «Скороти інформацію», «Вираження думки іншими словами», «Перерахуй можливі чинники» тощо [39].

Технологію сугестивного навчання ми використовували в основній школі. Найкращі результати вона показала в учнів 5 - 6 класів при вивченні тем «Обмеженість ресурсів», «Матеріальні і нематеріальні блага», «Виробничі ресурси» тощо [39]. Сугестивне навчання має три етапи педагогічного процесу: підготовчий етап, етап засвоєння навчального матеріалу, етап активного відтворення засвоєних знань. Провідна роль учителя, під час такого навчаня, виявляється лише на початку, коли учні під його керівництвом «входять у роль», тобто опановують прийоми аутотренінгу. При такому навчанні учень сам, шляхом вольових зусиль, спонукає себе до діяльності, тобто спрямовує себе в процес саморегуляції, в якому вирішальним фактором вважається самоспостереження, самоаналіз і самооцінювання викликаних почуттів. Сугестивне навчання на уроках економіки вимагає значних зусиль з боку

вчителя: мобілізації його інтелектуальних та емоційних ресурсів і певних активних акторських здібностей.

У процесі експерименту ми переконалися, що робота з інформаційними роздатковими матеріалами, навчальними посібниками і підручниками потребує особливої уваги. Бо ті види роботи, які зазвичай використовують учителі: прочитати і скласти простий чи складний план, знайти відповідь на запитання, пояснити прочитане тощо, не приносять бажаного результату. Це зумовлено специфікою предмета, який не є знайомим учням і містить багато невідомої учням термінології.

Вікові особливості дітей 5 - 8 класів, зумовлюють використання видовищних, образних, пов'язаних із рухом методів роботи з дітьми. Прочитаний матеріал краще усвідомлюється й запам'ятовується учнями, якщо задіяти не тільки інтелект дитини, а й моторику та емоційну сферу. Найбільш ефективними виявились ігрові види роботи з текстом, такі як «Акторська майстерність», «Чомучки», «Казкарі», «Вартові», «Допитлива квітка» тощо [39].

Щодо старшокласників, то як показали наші спостереження і проведене серед них опитування (див. дод. Ж), ігрові види роботи з текстовими матеріалами у 9 - 10 класах використовувати не доцільно. Старшокласники краще опрацьовують матеріал, якщо задіяні інтелект, логічне та аналітичне мислення. Саме тому ефективними виявились такі види роботи, як інтелектуальні турніри з прочитаного, «Мовники», «Концентрація», «Ланцюжок», «Філософи», «Репортери», «Мнемоніка» тощо. Окремі види роботи з текстом, із деякими змінами, дають гарні результати як у середніх так і в старшіих класах. Це: «Шерлок Холмс», «Підказка», «Знайди помилку», «Економічні загадки» тощо. Види роботи з текстовими матеріалами ми систематизували і подаємо у вигляді таблиці [39], а також представили у посібнику «Дидактична скарбничка вчителя економіки».

Як свідчить досвід, ефективність вирішення поставлених учителем ситуаційних економічних завдань та формування економічної культури

учнів залежить від їх:

- усвідомлення сутності поставлених учителем ситуаційних економічних завдань;

- готовності учнів до вирішення нестандартних завдань;

- усвідомлення учнями значимості поставлених економічних завдань;

- сформованої мотиваційної сфери учня;

- розвитку в учнів економічного мислення.

При вивченні теми «Менеджмент», у 10-му класі, ми пропонували учням ситуаційний тест [39], за допомогою якого вони могли б визначити свої здібності як керівника. Адже в майбутньому, можливо, їм доведеться взяти на себе управління якоюсь справою. То чому б іще в школі не визначити свої можливості і дізнатися, в якому напрямку варто попрацювати над собою.

При проведенні семінарських і практичних занять як організаційної форми формування когнітивного компоненту економічної культури учнів ми вирішували наступні завдання:

- формування навичок роботи із економічною інформацією;

- набуття навичок розв'язання соціально-економічних проблемних завдань;

- набуття навичок підготовки доповідей і повідомлень із запропонованої проблеми, їх обговорення, обґрунтування, резензування;

- глибоке усвідомлення нового теоретичного матеріалу і його включення в систему знань;

- формування в учнів функціонального рівня готовності до вирішення суспільно-економічних проблем.

У процесі проведення додаткових занять з економіки ми звертали увагу на важливість економічної інформації, на фактори економічної культури та її окремі прояви, вибір підходів до прийняття раціональних рішень, аналізували запропоновані економічні механізми з позицій сучасних умов.

При доборі змісту семінарських і практичних занять ми опиралися на принципи проблемності і практичної спрямованості, самостійності і

самореалізації, діагностичності. Більшість занять ми проводили з використанням активних методів навчання: кейс-метод, ділові ігри, проблемний метод, метод проектів тощо. Зупинимося коротко на їх аналізі.

В основі кейс-методу лежить попередня роздача дидактичного матеріалу з основними положеннями теми чи розділу, які вивчаються, а також із прикладами докладного розбору типових завдань і проблем. Крім цього, найчастіше дидактичні матеріали містили варіанти коротких тестів, що вимагали поглибленого вивчення навчального матеріалу. Організація цього методу є досить трудомісткою для вчителя, оскільки вимагає від нього чіткої систематизації змісту навчання, підпорядкування його єдиній меті, стислості викладу й одночасно доступності для розуміння учнями. Враховуючи труднощі з забезпеченням навчально-методичною літературою з проблем економічної культури, цей метод є зручним і ефективним засобом у вирішенні проблеми забезпечення учнів необхідними матеріалами і одночасно орієнтиром для подальшого засвоєння інших тем.

В основі проектної технології лежить розвиток в учнів пізнавальних, творчих навичок, умінь самостійно конструювати свої знання, уміння орієнтуватися в інформаційному просторі. Основними умовами ефективного застосування проектів у формуванні економічної культури є:

- наявність важливої в дослідницькому творчому плані соціально-економічної проблеми, що вимагає інтегрованого знання, дослідницького пошуку для її вирішення;

- практична, теоретична пізнавальна важливість отриманих результатів;

- організація ефективної самостійної діяльності учнів;

- чітке визначення кінцевих цілей проектів;

- визначення базових соціально-економічних знань, що необхідні для роботи над проектом;

- структурування змістовної частини проекту (із указівкою поетапних результатів);

- використання дослідницьких методів.

Використовуючи проектну технологію, ми розробили проект «Юний економіст» [40]. Найчастіше проектування використовувалося при роботі над повідомленням, рефератом, доповіддю, де чітко позначається предмет дослідження, даються орієнтири дослідження і пропонується широкий простір для самостійного пошуку необхідної додаткової інформації, яка вимагається для розв'язання поставленої проблеми.

Проте найефективнішим було використання проектної технології під час виконання наукових проектів у рамках МАН. Так учні під нашим керівництвом готували такі проекти: «Чи може середня річка принести прибуток?», «Перспективи розвитку зеленого туризму на Чернігівщині», «Вплив сезонних кліматичних особливостей на еластичність попиту населення м. Ніжина на продукти харчування», «Перспективи розвитку консалтингових послуг», «Можливості підвищення продуктивності праці на хлібозаводі», «Інвестування підприємницької діяльності на Чернігівщині» тощо. Окрім того учні 9 – 11 класів готували бізнес-плани власних підприємств, які б вони хотіли відкрити в майбутньому. Цікавим для школярів виявився конкурс бізнес-ідей, де учні представляли свої міні-проекти з віртуального виробництва. Відзначимо такі бізнес-ідеї: отримання космічної енергії; випуск нових музичних інструментів, вироблених з відходів; фірма «Нове життя старих речей»; фірма «Кінолог»; приватна школа з вільним навчанням тощо.

Наші дослідження доводять ефективність впровадження процесу формування економічної культури у профорієнтаційну роботу школи та залучення школярів до виконання науково-дослідницьких робіт із проблем функціонування економічної сфери України.

Ми враховували положення, викладені в працях Г. Асланова [12], В.Безпалька [22], О. Бобчука [31], Є. Беркотіна [37], А. Денисової [90], В.Козакова [141], Р. Лізової [181], І. Підласого [237], А. Смолкіна [285] та інших, стосовно того, що при виконанні самостійної роботи зростає важливість контрольно-коригувальних функцій практичних занять

(заслуховування і резензування повідомлень, доповідей, рефератів, добре працює такий прийом як резензування рецензій). Обов'язковим є аналіз проведених контрольних робіт і результатів індивідуальної самостійної роботи, не тільки з погляду оцінки виконаної роботи, але і з погляду вироблення рекомендацій, спрямованих на удосконалювання самостійної роботи учнів при підготовці до наступних контрольних та індивідуальних завдань, а також при роботі над підготовкою доповідей і повідомлень.

Із психолого-педагогічної точки зору самостійна робота учнів з формування економічної культури набуває особливої важливості не тільки своїм підсумковим результатом, але і здатністю виховувати самостійність як рису характеру. Остання проявляється в якостях мислення, у різних видах діяльності суб'єкта та його вчинках. Виходячи з цього, формування самостійності як риси характеру особистості було одним з головних завдань нашої роботи. Іншим важливим напрямком організації самостійної роботи учнів є формування усвідомлення необхідності і готовності до самоосвіти, яка спроможна забезпечити успішну суспільно-економічну діяльність в умовах сучасної системи ринкових відносин. У рамках самостійної роботи ми створювали умови для роботи учнів над завданнями і проблемами, шляхом максимально наближеними до конкретних економічних умов через включення в зміст самостійної роботи проблем, в основі яких лежить розв’язання науково-дослідних, соціально-економічних завдань.

Розглядаючи навчання як систему передачі знань і способів діяльності, ми самостійну роботу вважаємо способом закріплення, тренування, вироблення умінь і навичок, способом розвитку творчих здібностей і економічного мислення, формування самостійності й активності особистості, її уміння орієнтуватися в теорії і практичних ситуаціях, ставити і вирішувати самостійно теоретичні і практичні завдання.

Процес навчання передбачає наявність потоків інформації, що йдуть від учителя до учня (за каналом прямого зв'язку) і назад (за каналом зворотного зв'язку). Для аналізу процесів самостійної переробки інформації при навчанні

нами широко використовувалося поняття алгоритму. Під алгоритмом ми мали на увазі точне розпорядження (вказівка) виконавцю здійснити послідовність дій, спрямованих на досягнення певної мети чи на розв'язання поставленого завдання. При цьому ми враховували основні властивості алгоритмічної системи є: детермінованість, тобто чітка визначеність, однозначна дієвість, коли кожна стадія процесу однозначно визначає наступну стадію; послідовність, тобто виконання всіх дій у зазначеному порядку, включаючи пошук, розв'язання і проведення перетворень; визначеність, тобто застосовуючи алгоритм в одній і тій же ситуації кілька разів, учень повинен одержати той самий результат; повторюваність, тобто можливість застосування алгоритму до розв'язання задач певного типу; результативність, тобто виконання запропонованих алгоритмом операцій повинне обов'язково привести до розв'язання задачі.

При самостійній роботі учні вивчають теоретичний матеріал, установлюють логічні зв'язки між наявними знаннями і новозасвоєними, іншими словами одержують навички самостійного поповнення своїх знань, формування на їхній основі відповідних умінь і навичок. Процес самостійної роботи учнів дуже складний і різноманітний, тому ми намагалися чітко визначити місце самостійної роботи в процесі навчання, її зміст і структуру, створити алгоритм її організації.

З метою оптимізації алгоритму організації самостійної роботи ми прагнули виявити труднощі, що виникають при виконанні самостійної роботи об'єктивного та суб'єктивного характеру, а також можливості керування самостійною роботою та контролю за її результатами. Гарні результати самостійного опрацювання нового матеріалу чи поглиблене повторення вивченого дає побудова учнями інтелект-карти, яку можна поступово доповнювати. Інтелект-карти також допомагають учням легко здійснити самоконтроль відносно вивченої теми [40].

Виходячи з вище зазначеного, у самостійну роботу учнів ми включали: розв’язання навчальних економічних завдань і задач на практичних заняттях;

самостійне вивчення за підручником і іншими джерелами економічних понять, явищ, окремих тем; підготовку повідомлень, доповідей і виступ з ними на уроках, факультатвних заняттях і позакласних заходах; підготовку і написання рефератів; підготовку і виконання контрольних заходів.

У процесі набуття учнями нових знань, умінь і навичок з економіки ефективною виявилась технологія програмованого навчання. Розглянемо приклад алгоритму проведення комбінованого уроку з виконанням практичної роботи. Після пояснення теоретичного матеріалу з теми ми переходили до виконання типового завдання біля дошки з поясненням розв’язання задачі біля дошки. Аналогічно розв’язується питання про роботу учнів з підручником. Потім учні приступають до самостійного виконання типових завдань, після чого здійснюється самоконтроль, що полягав у виявленні допущених ними помилок. Якщо учні справились з поставленими завданнями, то ми вважали, що в них сформована орієнтовна і виконавча основа дій і вони готові до виконання більш складних завдань з теми. Якщо ж заданий рівень не досягнутий, то учням надавалась додаткова консультація з цієї теми.

Зазвичай процес навчання пов'язують із засвоєнням сукупності готових алгоритмів, при якому учні одержують знання і навички. У процесі засвоєння суми знань і умінь учні вчаться оперувати цими знаннями й уміннями, у них розвивається пам’ять, увага, уміння виділяти головне в досліджуваному матеріалі і ще цілий ряд технічних прийомів засвоєння інформації. Та для того щоб сформувати економічну культуру, учні мають навчитися створювати нові алгоритми, сформувати алгоритмічне мислення, повинні навчитися логічно стрункo складати ланцюг дій чи міркувань, виявляючи і підкреслюючи причинно-наслідкові зв'язки, подаючи події в систематизованому, взаємозалежному вигляді. Поняття алгоритмічного і логічного мислення близькі, але не ідентичні. Алгоритмічне мислення може розглядатися як підвид логічного, для якого особливо характерний системний підхід [92].

Для будь-якого навчального-виховного процесу характерна наявність розриву між викладанням і учінням. Практично ніколи не буває так, щоб усе, що учитель дає учням, сприймалося ними цілком і приводило до тих змін в учнів, яких хоче домогтися вчитель. Навіть у тому випадку, коли результатом навчання повинно стати засвоєння учнями певного і чітко фіксованого обсягу знань чи ж набуття досконало однозначних навичок виконання якихось певних дій, між викладанням – тим, що дає той, хто навчає, і учінням – тим, що набуває той, кого навчають, існує розрив. У тому ж випадку, коли учіння стосується таких складних і багатогранних змін, як формування в учнів певного культурного рівня і вироблення в них норм поведінки, відрив між викладанням і учінням може бути досить значним. Необхідно зазначити, що найчастіше саме традиційна форма навчання і прив'язана до неї система контролю роблять основний внесок у відставання викладання від учіння. Тому усунення розриву між викладанням і учінням можливе в першу чергу за рахунок наближення методів викладання до вимог і цілей учіння.

Розходження між викладанням і учінням, на наш погляд, виникають тому, що ці процеси мають зовсім різні полюси сприйняття. У викладанні точкою концентрації сприйняття є вхід навчального процесу. Увага зосереджена на тому, який матеріал подається учням, тобто зміст навчального процессу. Для учіння ж характерна концентрація уваги на вихід, тобто на те, що одержали ті, хто навчається. При цьому отримані знання оцінюються учнями не стільки з погляду його змісту, скільки з погляду корисності, практичної цінності для них засвоєних знань. Також при викладанні знання задаються навчальними дисциплінами, що базуються у свою чергу на окремих областях наукового знання. При цьому учитель послідовно передає учням знання, що складають окремі частини цих навчальних дисциплін, тобто учням викладаються методи розв'язання завдань і задач певного класу, окремі теорії чи теоретичні положення окремих розділів тощо. Якщо проаналізувати, які знання мають бути засвоєними у випадку навчання, то це мають бути знання, обумовлені

проблемами чи змістом процесів, що реально протікають. Учіння передбачає одержання знань, що пов’язані з тим, що доводиться вирішувати в реальному житті. Викладання, зазвичай, відбиває переважно погляд учителя на явища і процеси, учіння ж відбиває особистісний (учнівський) погляд, між цими точками зору існує величезне розходження. Погляд учителя часто ширший і глибший, його цікавлять деталі самі по собі і те, як вони пов’язані між собою, тобто учительський погляд на предмет носить переважно дедуктивний характер. Для учнівського погляду характерні прагматичність і фрагментарність, так як пізнання предмета завжди йде шляхом мозаїчного створення загальної картини, тобто їх погляд має яскраво виражений індуктивний характер.

Для учителя кожна частина предмета важлива як частина загальної картини, учнями ж кожна частина сприймається переважно з погляду того, якою вона є відокремленою і що дає йому для розвитку його можливостей і здібностей. Учителя хвилює цілісність формування економічної культури, учнів цікавлять складність сприйняття окремих частин предмета та їх власна потреба. Не можна забувати, що вчитель вчить тому, що він уже знає, а учні навчаються переважно тому, що їм невідомо, чи тому, що вони не можуть і не вміють робити. Це розходження дуже впливає на навчальний процес і може приводити не тільки до помітного розриву між викладанням і учінням, але і до того, що в учнів може скластися психологічне неприйняття навчального процессу [275].

Для ефективного формування економічної культури в учнів ми визначили, що навчальний процес має бути орієнтований на процес учіння. Однак, як показало спостереження за роботою вчителів економіки, які працювали в контрольних класах, переважно навчальний процес був орієнтований на процес викладання. Найбільш гостро проблема переорієнтації навчального процесу з викладання на учіння відчулася у зв'язку з необхідністю формування нової економічної культури особистості. Адже процеси формування економічної культури у силу своєї специфіки

орієнтовані не стільки на передачу знань і розвиток навичок та умінь, скільки на виховання в учнів певного стилю мислення, ставлення до навчально-пізнавальної діяльності, створення системи духовних цінностей і на формування правил і нормативів їхньої реальної поведінки. Існує велика різниця між знанням того, як вирішувати проблеми, і умінням та прагненням до її вирішення згідно з нормами цивілізованого спілкування.

Для того, щоб принципи, норми і цінності економічної культури перетворилися в життєву необхідність, вони повинні бути включені в практику повсякденної навчально-виховної діяльності у школі. Для цього існують різноманітні способи, за допомогою яких можна впровадити культурні принципи, норми й установки. До них належить вироблення етичних нормативів у колективі, створення культурних кодексів, тренінги.

Однією із форм роботи на факультативних заняттях було проведення тренінгів, які передбачали регулярне включення в навчально-виховну діяльність учнів ділових ігор, практичних завдань з формування комунікативної культури. З метою формування в учнів комунікативної культури, зокрема коректному діловому спілкуванню, ми організовували ситуації, які вимагали від учнів коректного ставлення до суперника чи ділового партнера, вміння чітко висловлювати, аргументувати і відстоювати свою думку, поважати думки товаришів тощо.

Формуванню комунікативної культури також сприяли групові форми навчання: у парах, трійках і малих групах. Переваги такої форми організації навчання очевидні: по-перше, кожний учень має можливість висловитися (активне промовляння досліджуваного матеріалу); по-друге, кожний учень учиться слухати та чути іншого (а це важче, ніж розповідати); по-третє, учні вчаться бути критичними і самокритичними. Навчити працювати і спілкуватися в малих групах – процес трудомісткий і непростий для вчителя, але необхідний для учнів, адже це перший крок до цивілізованого ділового спілкування.

Очікуваний результат дала робота в групах по 5 - 7 осіб, що формувалися

з урахуванням бажань, взаємних симпатій і, зрідка, інтелектуального рівня членів групи. При виконанні творчих завдань функції в групах ми розподіляли відповідно до індивідуальних схильностей кожного, що допомагало кожному учню виявити себе з кращого боку, підняти свій рейтинг, оцінити свої реальні здібності і навчитися оцінювати товаришів за загальною справою. Наприклад, одні брали на себе дослідну частину, інші аналізували наявну інформацію і систематизували її, треті висували, аргументували чи реалізували (залежно від завдання) свої ідеї, а четверті (як наукові консультанти) відповідали на питання опонентів. При проведенні підсумкового заходу, наприклад, у формі комплексного залікового завдання, кожний член групи неодмінно особисто брав участь у вирішенні поставлених завдань. При цьому ступінь злагодженості роботи учасників групи визначав і кінцевий результат. Прикладом такої роботи в групах є економічна гра «Юний економіст», що проводиться на рівні школи, міста, області, України.

За умовами цієї гри формуються команди (не менше 3-х) по 4-5 учнів, які заздалегідь (не менше одного тижня) досліджують поставлені перед ними проблемні питанні (їх кількість має бути не менше 6). За заздалегідь визначеними питаннями вони готують доповіді. Перед початком гри (І раунду), в якій беруть участь 3 - 4 команди, проводиться жеребкування, яка команда буде першою доповідати, яка буде опонувати, яка рецензувати, а яка просто спостерігати. Під час гри учасник команди-доповідача виступає з доповіддю, на яку відводиться 7 хв., після доповідача учасник команди-опонента задає уточнюючі запитання і опонує доповідь і, зрештою, рецензент задає свої запитання, а потім рецензує доповідь і опонування. У кінці першого раунду – загальна полеміка. Потім журі оцінює виступи учасників команд і участь у полеміці, виставляючи бали. У ІІ раунді команда, яка була опонентом, стає доповідачем, доповідач – рецензентом, спостерігач – опонентом, а рецензент – спостерігачем. Так зі зміною ролей проходить чотири раунди і в кінці підводяться підсмки.

Як зазначалося вище, формування складових економічної культури передбачає включення школярів до практичної діяльності економічного характеру. При цьому слід зауважити, що особливості здійснення навчального-виховного процесу у середніх закладах освіти, як правило, не дає можливості залучати школярів до спеціально організованої, відповідно до завдань та вимог вивчення економічних дисциплін, педагогічно керованої реальної економічної діяльності. Проте теоретичні дослідження (А. Гайди [65], О.Бобчука [31], А. Марюти [195] та інших) та наш досвід формування економічної культури школярів показав, що в процесі викладання відповідних спеціалізованих курсів доцільно використовувати наступні методи активізації економічної освіти й економічного виховання: розв'язання та складання економічних задач; економічні практикуми; аналіз побутових та виробничих ситуацій (метод випадків); ділові ігри; творчі завдання (групові або колективні) економічного характеру [4].

Економіка є досить складним предметом для сприйняття учнями загальноосвітньої школи, тому необхідний особливий підхід до його викладання. У ході дослідженя ми виявили, що для того, аби учні могли розібратися у складній системі понять і досягти послідовного засвоєння економічних категорій, вміти практично застосовувати набуті знання, учителю економіки необхідно багато уваги приділяти проведенню ділових ігор, створенню на уроках ділових ситуацій тощо.

Для моделювання різних аспектів соціально-економічної діяльності у процесі роботи зі школярами нами використано імітаційно-ігровий підхід, який дозволяє суттєво активізувати особистісний, соціально-економічний потенціал учня, розвивати навички колективної взаємодії тощо.

У дослідженні на підставі номенклатури ігор (С. Гідрович [69], Є. Грень [80], В. Христинко [326]) нами розроблено типологію ігор, що включає проблемні, змагальні, формувальні, імітаційні, рольові ігри. При вивченні економіки, в середніх і старших класах, у залежності від складності матеріалу, найчастіше використовували ділові, рольові та імітаційні ігри [39].

Ділові ігри мають свої характерні ознаки, що відрізняють їх від інших. Вони, як правило, відображають певну соціально-економічну модель. Гравці активно взаємодіють в процесі гри відповідно до виконуваних ролей. Ігровий колектив має спільну мету і учасники разом вирішують поставлені завдання. У процесі гри реалізується "ланцюжок рішень", знаходиться багато альтернативних варіантів рішень. У процесі спільної діяльності спостерігається керована емоційна напруга, наявність системи індивідуального та групового оцінювання діяльності учасників.

Використання в навчальному процесі рольової гри дозволяє формувати в учнів вміння та навички, які допоможуть їм в реальному житті при вирішенні особистих чи суспільних проблем. Особливими ознаками цих ігор є наявність функціональних ролей. Суттєвою різницею цих ігор є те, що кожен учасник гри має свою мету, в залежності від виконуваних ролей.

На уроках економіки ми також використовували імітаційні ігри (ігрове моделювання). У них учні виконували одну або декілька ролей, що тиражувалися. У цих іграх ролі взаємодіють при веденні переговорів, коли кожен учасник приймає своє рішення. В імітаційній грі створюється модель середовища, в якому діє гравець. Діяльність гравців оцінюється за кінцевим результатом. На відміну від рольових ігор, в імітаційних моделюється певне середовище, деякі професійні, правові, соціально-психологічні та економічні принципи, що визначають поведінку людей та їх взаємодію. Усі модифікації економічних ігор мають однакову послідовність створення.

1. Ситуаційно-методична розробка ділової гри.
2. Визначення об'єкта моделювання (імітації) та педагогічних можливостей гри.
3. Формування мети.
4. Визначення типу гри.
5. Складання проспекту гри.
6. Характеристика об'єкту гри.
7. Визначення регламенту гри.

8. Визначення складу ігрових ролей та їх характеристика.
9. Складання інструкцій для гравців.
10. Формулювання правил гри.
11. Формування бази даних.
12. Визначення змісту основних етапів гри.
13. Складання керівництва для координатора гри.
14. Складання керівництва для експертної групи.
15. Складання словника термінів.
16. Кінцеве коректування створеної гри.

Ми враховували, що підготовка економічних ігор різних модифікацій має свою специфіку. Різним будуть об’єми робочих матеріалів, ступінь попередньої роботи з ігровою групою тощо. Підготовка ігор вимагає творчості, тому ми не зациклювались на перерахованих етапах і дотриманні наведеної послідовності, вважаючи їх орієнтовними.

Процес проведення гри будувався нами у відповідності до сценарію і включав наступні моменти: підготовка учасників до гри; формування ігрових груп та розподіл ролей; повідомлення правил гри; проведення гри; аналіз, обговорення та оцінка результатів гри.

Найважливішим етапом будь-якої гри є аналіз. Адже саме він показує, як учні розуміють тему, на практиці можуть застосувати отримані знання і вміння тощо.

Підведення підсумків між учасниками ділової гри здійснювалось за наступними параметрами: мотивація, емоційна стійкість, активність, оригінальність і продуктивність суджень, а також оцінка теоретичних знань з економіки.

Здійснюючи загальний аналіз гри, перш за все ми зясовували: чи справилися гравці з виконанням своїх ролей; чи у повністю вони виконали покладені свої функції; чи вдалося в процесі гри відтворити соціально-економічну систему (ситуацію); чи вдалося здійснити належні за умовою гри взаємозв’язки між партнерами; чи вдалося знайти альтернативні варіанти

вирішення проблем; чи кожен гравець зробив внесок у вирішення поставленої мети; чи вдалося (і як саме) вирішити проблему; які основні знання і навички були використані у грі; чи оволоділи учасники гри (і якими саме) навичками для майбутньої діяльності.

Кожного учасника гри ми оцінювали (у балах – якщо гра мала контролюючу мету, або словесно – якщо в процесі гри відбувалося навчання). Це забезпечувалося тим, що керівник та його помічники постійно, у процесі гри: спостерігали за діями учасників гри, фіксували всі рішення, контролювали взаємодію учасників; аналізували рішення та дії учасників гри; оцінювали проміжні рішення учасників; коректували, в разі потреби, хід гри.

Деякі ігри вимагають вміння знаходити та опрацьовувати самостійно додатковий матеріал при попередній підготовці до гри. Досвід показав, що в ході економічної гри можна порівняно швидко і достатньою мірою виявити володіння теоретичними та практичними знаннями. Це один із найефективніших інтерактивних методів навчання. Гра – гарний засіб розвитку активності, ініціативи, творчості особистості, вмінь вести ділові переговори та дискусії тощо. Саме ці якості стануть учням у пригоді, коли вони стануть дорослими.

Нами було розроблено десятки ситуаційних завдань, на основі яких проводились рольові ігри. Наприклад, «Велике місто», «Менеджер», «Зона відпочинку» тощо. Очікуваний результат у старших класах дає використання ділових ігор навчального, активізуючого або узагальнюючого характеру. Наприклад, «Аукціон», «Економічний хокей», «Ринок», «Піцерія», «Економічний ланцюжок» тощо [39].

Ми проводили на факультативних та індивідуальних заняттях диспути та дискусії з історії розвитку комунікативної культури, сучасних тенденцій формування комунікативних цінностей; обговорювали приклади, коли суб'єкт економічної діяльності змушений повестися врозріз із нормами комунікативної культури й особистою мораллю, для

того щоб досягти високих результатів у роботі (Наприклад, «Чи сумісні поняття мораль і бізнес?»).

Індивідуальні завдання, які ми проводили, носили характер не тільки контролю знань учнів, а й розвитку логічного та понятійного мислення, пам'яті, практичних навичок, формування системності знань. Із задоволенням учні розв'язують кросворди [43], економічні ребуси, головоломки [42].

Як показало дослідження, учні з ентузіазмом виконують творчі завдання як у середніх класах, так і в старших. Шукають додатковий матеріал, проводять міні-дослідження, складають кросворди, вірші, ребуси, казки, придумують свої ігри, які ми представили у методичних матеріалах для вчителів економіки «Економічні передзвони» [41]. Особливо подобається їм проводити соціальне опитування серед однокласників, друзів чи вчителів і на основі цих даних складати загадки, будувати схеми, діаграми або писати невеликі роздуми. У старших класах добре спрацьовує метод проектів. Діти складають свої економічні проекти, створюють рекламну політику уявної фірми тощо. Виявляють учні цікавість і до різноманітних економічних конкурсів, які проводяться в рамках міста, області, України. Багато цікавих проектів вони складають на конкурси бізнес-планів, «Новітній інтелект України», «Молодь тестує якість», «Податки очима дітей» тощо [46].

Як переконують дослідження, шкільна практика, виховний процес відбувається не тільки на уроках економічного циклу, а й у позаурочний час. Як показали дослідження, найбільш повно реалізувати економічне виховання можна при поєднанні безпосереднього вивчення економіки та позакласної роботи з цього предмета. Усі форми позакласної роботи з економіки ми поділили на три групи:

- ігрові (ділові та імітаційні економічні ігри, конкурси, турніри, творчі виховні заходи, дні економіки тощо);

- навчальні (бесіди, диспути, усні журнали, творчі роботи, гуртки, конференції, семінари, ярмарки професій тощо);

- інформативні (лекції, зустрічі з представниками різних професій тощо).

Щоб виявити вплив на формування економічної культури різних форм позакласної роботи у експериментальних класах (E_1), ми проводили моніторинги і опитування вчителів та учнів після проведення виховних заходів з економіки. За рейтингом яких ми виявили, що найбільше дітям сподобались ігрові форми позакласної роботи – 67%, потім навчальні – 31%, а інформативні набрали лише 3%. Більш конкретну відповідь, відносно ефективності використовуваних методів і форм роботи, дали вчителі. Результати їх опитування наведено у таблиці 2.4

Таблиця 2.4

Оцінювання ефективності форм і методів економічної навчально-виховної роботи

№ п/п	Форми і методи роботи	Кількість балів за 5-бальною шкалою (середній бал)	
		Е 1	Е 2
1.	Репродуктивний метод	3	3
2.	Пояснювально-ілюстративний метод	3	3
3.	Частково-пошуковий метод	5	-
4.	Дослідницький метод	5	-
5.	Стратегія критичного мислення	5	5
6.	Практичні роботи	5	4,8
7.	Семінари	4	-
8.	Самостійна робота	5	4
9.	Групові форми навчання	5	5
10.	Дискусії	5	-
11.	Тренінги	5	-
12	Навчальні ігри	5	5
13.	Позакласні економічні ігри	5	-
14.	Інші позакласні заходи	5	-

Як бачимо, з результатів опитування вчителі найменш ефективними вважають репродуктивний та пояснювально-ілюстративний методи навчання.

За результатами опитування виявилося, що учні експериментальних класів (E_1) надають перевагу економічним іграм та конкурсам – 56%, творча робота цікавить – 22%, диспути – 11%, зустрічі з представниками економічної сфери діяльності – 6%, інші форми роботи – 5%.

Так як в експериментальних класах (E_2) застосовувалися переважно традиційні методи навчання (розповідь, пояснення, бесіда, вправи тощо), які доповнювалися діловими іграми, то результати опитування учнів були іншими. Найбільше учням подобалися ділові ігри – 82 %, невеликій частині учнів подобалися цікаві розповіді з економіки – 8 %, а решта учнів (10 %) не визначилась із відповіддю.

У ході дискусій більшість дітей стала використовувати економічні терміни та поняття, достатньо глибоко аналізувати проблемні ситуації, мислити не тільки економічними категоріями, а й розуміти глибинні причини тих чи інших явищ. Досить неординарні відповіді знаходять учні на проблемні завдання в ділових ігрових ситуаціях. Уже зараз помітно, що при належній організації навчального процесу, формується покоління нової формації, здатне вижити, бути конкурентоспроможним, ініціативним і досягти значних успіхів у ринковій економіці.

Спостереження за учнями експериментальних класів свідчили про самостійність, впевненість у собі, вміння знаходити інформацію, перевіряти себе, виправляти помилки, вирішувати досить складні життєві питання. Привертало увагу, що учні перед уроком часто обговорювали деякі запитання щодо теми уроку або домашнього завдання, розповідали один одному додатково отриману інформацію з вивченого матеріалу тощо.

Підсумковий контроль відбувався як зріз знань у формі тестових завдань у 7-х, 9-х та 10-х класах E_1 та E_2. Для визначення рівня засвоєння учнями економічних знань ми застосували тести підсумкового контролю, створені нами за принципом тестів, запропонованих С.М. Єшом [99] (див. дод. З). Ці

тести поділяються на чотири категорії, які відповідають сформованості відповідних знань на таких рівнях: ідентифікаційному (понятійному), репродуктивному (відтворювальному), продуктивному (фундаментальному) та системно-творчому (прикладному).

Результати зрізу знань подано у таблиці 2.5

Таблиця 2.5

Результати підсумкового контролю засвоєння учнями економічних знань

№ п/п	Категорія завдань	Якість виконаних завдань (учнів / %)	
		Е 1	Е 2
1.	Ідентифікаційний рівень завдань	55/12 %	65/21 %
2.	Репродуктивний рівень завдань	109/24 %	129/42 %
3.	Продуктивний рівень завдань	178/39 %	68/22 %
4.	Системнотворчий рівень завдань	114/25 %	46/15 %
	Всього	456/100 %	308/100 %

Перша категорія запитань, на які давали відповідь учні під час зрізу знань, виявляла елементарні знання з економічних відносин та соціально-економічних процесів, тобто на рівні життєвого досвіду. Друга категорія – передбачала наявність знань репродуктивного характеру, тобто відтворення поняттєво-категоріальної інформації про економічні процеси, об’єкти та суб’єкти економічних відносин та їх властивості, методи та способи економічної діяльності тощо. Третя – знання основних економічних теорій, законів, закономірностей, об’єктів та суб’єктів економіки та їх властивостей, методів та способів економічної діяльності, що необхідні для прийняття та здійснення обґрунтованих економічних рішень. Четверта категорія питань являла собою комбіновані завдання, виконання яких передбачає здійснення

аналізу проблемних ситуацій, переносу знань у нові ситуації, знання економічних теорій, законів, закономірностей, об'єктів та суб'єктів економічної діяльності та їх властивостей, методів та способів діяльності на рівні, достатньому для здійснення навчально-практичної та практичної економічної діяльності.

Як бачимо, результати в експериментальних класах E_1 кращі порівняно з класами E_2, особливо щодо прикладного застосування знань з економіки. 64% учнів у експериментальній групі Е 1 справилось із системотворчим та продуктивним рівнями завдань, на той час як у групі Е 2 тільки 37%. Тож позакласна робота та інтерактивні форми роботи з учнями є ефективними при формуванні економічної культури, що підтвердило ефективність створеної нами структурно-функціональної моделі.

Отже, формування економічної культури учнів основної та старшої школи є ефективним за таких педагогічних умов: організація навчально-пізнавальної діяльності як взаємодії учнів з науковою інформацією, спрямованої на вироблення ними особистісних економічних знань, економічного мислення, економічної свідомості; посилення інтеграційних зв'язків між економічними та суспільно-гуманітарними навчальними предметами, які викладаються в ЗОШ, що дозволило акцентувати увагу на висвітленні сутності соціально-економічних процесів та відношень у суспільстві, визначенні законів та закономірностей у сучасній економічній діяльності; включення до варіантної частини навчального плану економічних дисциплін чи спецкурсів, починаючи з основної школи; застосування інтерактивних технологій при викладанні економічних дисциплін для стимулювання мотиваційної сфери діяльності учнів та творчості під час проведення уроків та при виконанні домашніх завдань; організація гурткової роботи та громадської діяльності учнів соціально-економічного спрямування; постановка реальних соціально-економічних проблем для науково-практичних досліджень учнів; виконання учнями дослідницьких проектів в рамках МАН; організація позакласної роботи з учнями, спрямованої на

формування економічної культури учнів та наповнення економічним змістом позакласних заходів. *Рівень і особливості технології формування економічної культури* був визначений як загальнопедагогічний, так і предметний, при цьому були застосовані такі методологічні *підходи*, як: комплексний, діяльнісний, дослідницький, особистісно орієнтований, практично орієнтований та визначено психогенні, соціогенні й економічні домінуючі фактори розвитку особистості. Ідея засвоєння досвіду лягла в основу організації діяльності й розвитку особистості, орієнтацію на особистісні *сфери та структури*: ЗУН (знання, уміння і навички), СРД (способи розумових дій), СДП (сфера дієво-практична), СТЯ (сфера творчих якостей), СМЯ (сфера моральних якостей). У процесі реалізації технології формування економічної культури використовувались різні *методи*: дослідницький, пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемного викладу та евристичний. Доведено ефективність навчальних технологій, зокрема програмованого навчання, проектної технології, технології організації самостійної роботи, сугестивного навчання, ігрових і групових технологій.

Це нам дало можливість провести, маючи багатий дослідно-екпериментальний матеріал, глибинне узагальнення отриманих результатів. Про це в § 3 нашої роботи.

2.3. Аналіз результатів впровадження експериментальної структурно-функціональної моделі, технології та педагогічних умов формування економічної культури.

Головним завданням проведеного нами педагогічного експерименту було дослідження ефективності використання розробленої нами структурно-функціональної моделі для формування економічної культури учнів основної і старшої школи. При цьому нами вивчалися та оцінювалися такі компоненти економічної культури: когнітивний, оперативний та ціннісно-мотиваційний.

Проводячи зрізи знань, умінь, якісних виявів розвитку інтересів, мотивів, якостей особистості учнів тощо, ми використовували різноманітні джерела збору інформації, а саме: зрізи знань, тестування, анкетування, спостереження, вивчення шкільної документації, творчі роботи школярів, бесіди з учнями та вчителями тощо. Співставлення та аналіз інформації, отриманої різними методами, дозволило достатньо об'єктивно відстежувати зміни параметрів, що вивчалися (в якості критерію об'єктивності було визначено ідентичність відповідних оцінок, отриманих з різних джерел на рівні 70 – 80 %) [99].

Нами досліджувалися такі показники сформованості економічної культури, як:

- економічні знання;
- економічні вміння і навички;
- загальнолюдські цінності;
- цінності комунікативної культури;
- цінності корпоративної культури;
- цінності інформаційної культури;
- цінності культури споживання.

Одним із завдань експериментальної роботи при формуванні когнітивного компоненту економічної культури учнів було підвищення продуктивного та системно-творчого рівня засвоєння узагальнених,

суспільно-значимих економічних знань через поглиблення змісту економічних знань; формування внутрішньої мотивації оволодіння економічними знаннями, уміннями, навичками; підвищення рівня пізнавальної активності учнів; формування умінь і навичок роботи з інформацією; розвиток самостійності, ініціативності, творчості у процесі оволодіння економічними знаннями, уміннями, навичками. Динаміку становлення й розвитку пізнавальних інтересів учнів, ми досліджували використовуючи відповідні тестові методики, зокрема "Карту інтересів" [84, с. 13-20] та "ОДАНІ" [99]. Перша методика дозволяє виявити загальні інтереси учнів за 29 напрямами професійної діяльності, друга – диференціювати їх за рівнем розвитку. Аналіз результатів, одержаних в ході констатувального експерименту за допомогою методики "Карта інтересів", показав, що як у контрольній, так і в експериментальній групах кількість учнів, які виявляють інтерес до економіки та бізнесу, практично однакова (23 % респондентів експериментальної, та 21 % опитаних з контрольної групи). Аналіз результатів, одержаних за допомогою згаданої методики наприкінці формувального експерименту показав, що кількість учнів, які виявили інтерес до економіки склала 49 % в учнів експериментальної групи E_1 (приріст 26 %) та 28 % в учнів контрольної групи (приріст 6 %). Для визначення особливостей розвитку відповідних інтересів нами використовувалася методика "ОДАНІ", яка дозволяє диференціювати інтереси учнів за рівнями їх прояву. Низький рівень характеризується індиферентним або негативним ставленням до певної сфери пізнавальної та практичної діяльності людини; нижчий за середній рівень характеризується загальним бажанням учня щось пізнати з даного предмета; середній рівень характеризується намаганням поповнити відповідні знання та вміння з додаткових джерел; високий характеризується активним захопленням навчальною діяльністю у відповідній сфері (табл.2.6).

Таблиця 2.6

Динаміка формування в учнів інтересу до економіки (учнів / %)

Рівень прояву	Констатувальний експеримент		Формувальний експеримент			
	Екс. гр.	Кон. гр.	Екс. гр.	Кон. гр.	Різниця %	
					Е.гр.	К. гр.
Низький	210/46	185/45	132/29	173/42	- 17	- 3
Нижче за середній	141/31	136/33	100/22	123/30	- 9	- 3
Середній	87/19	70/17	169/37	91/22	+ 18	+ 5
Високий	18/4	21/5	55/12	25/6	+ 8	+ 1
Всього	456/100	412/100	456/100	412/100		

Таким чином, при визначенні під час констатувального експерименту за допомогою методики “ОДАНІ“ особливостей прояву інтересу учнів до сфери економіки ми отримали приблизно однакові результати. Одержані по закінченню формувального експерименту дані дозволяють зробити висновок про більш високі темпи зростання прояву високого та середнього рівнів інтересу в учнів експериментальної групи (в цілому на 26 % у порівнянні з 6 % у контрольній групі). Слід зазначити, що саме на основі високого та середнього рівнів інтересу виникає та розвивається інтерес до економіки, як сфери життя суспільства, який, в свою чергу, може перерости у професійний інтерес [99, с. 15].

Враховуючи, що інтерес являє собою пізнавально-вибіркове ставлення особистості до економіки, збуджує потребу розширення інформації про даний предмет, ми надали значної уваги визначенню інформованості учнів про економіку як сферу життя людини.

Проведення дослідження, в результаті якого учням було запропоновано скласти опис за певною схемою 4-х життєво значущих економічних знань, дозволило простежити зміни цього показника.

Порівняння зроблених учнями описів з еталонними дозволив нам визначити індекс інформованості учнів про економіку, як сферу життя, який визначався за формулою:

$$I_1 = \frac{П_1 + 0.5 \times П_2 + 0.5 \times П_3}{П_1 + П_2 + П_3}, \qquad (2.1)$$

де $П_1$, $П_2$, $П_3$ - кількість учнів, що мають досить повну, часткову чи незначну уяву про економіку як сферу життя і діяльності; I_1 - може змінюватись в інтервалі від 0 до 1, а отже, чим вище середній рівень інформованості учнів, тим ближче I_1 до 1 [99, с. 47].

Практично інформованість характеризувалась сукупністю показників, прояви яких тою чи іншою мірою визначали три рівні: високий, середній і низький. При цьому індекс поінформованості визначався як середнє значення відповідних індексів за такими складовими опису економічних знань і вмінь: загальні відомості про економіку, ключові компетенції, загальнолюдські цінності, цінності культури споживання, цінності корпоративної культури. Ми вважали, що має місце прояв високого рівня інформованості при $1 \leq I \leq 0{,}75$, середнього при $0{,}75 < I \leq 0{,}5$, низького – при $I < 0{,}5$. Результати дослідження рівня інформованості учнів про економіку як сферу життя подано в таблицях 2.7 та 2.8

Таблиця 2.7

Інформованість учнів 5-8-х класів
про економіку як сферу життя (учнів / %)

Рівень інформова-ності	Констатувальний експеримент		Формувальний експеримент	
	Контрольн. групи	Експеримент. групи	Контрольн. групи	Експеримент групи
Високий	0	0	0	72/28
Середній	70/29	67/26	98/41	136/53
Низький	169/71	190/74	127/59	49/19

Таблиця 2.8

Інформованість учнів 9-11-х класів
про економіку як сферу життя (учнів / %)

Рівень інформова-ності	Констатувальний експеримент		Формувальний експеримент	
	Контрольн. групи	Експеримет. групи	Контрольн. групи	Експеримент. групи
Високий	10/6	16/8	18/10	72/36
Середній	83/48	100/50	107/62	121/61
Низький	80/46	83/42	48/28	6/3

Дані таблиць свідчать, що інформованість учнів експериментальних класів по закінченню формувального етапу експерименту, порівняно з контрольними класами, суттєво зросла. Особливо слід відмітити, що в експериментальних 5 - 7-х класах зявився високий рівень інформованості, тоді як в контрольних класах він відсутній. Спостерігалось збільшення високого рівня інформованості в учнів 9 - 11-х експериментальних класах на 24%, в той час як рівень інформованості таких же контрольних класах збільшився тільки на 4 %.

Експериментальна перевірка розробленої нами структурно-функціональної моделі формування економічної культури основної і старшої школи здійснювалася у звичайних, а не спеціалізованих класах за рахунок навчальних годин варіативної складової навчальних планів середніх закладів освіти.

Визначаючи рівень засвоєності знань учнями, ми проводили в експериментальних і контрольних классах зрізи знань. Як свідчать результати констатувального етапу експерименту, рівень засвоєності знань в експериментальній і контрольній групах був приблизно однаковий. Це наочно іллюструють дані таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Рівні засвоєння економічних знань учнями 7, 9, 11-х класів під час констатувального експерименту

	Е						К					
	Абсолютне значення			Відносне значення, %			Абсолютне значення			Відносне значення, %		
	7	9	11	7	9	11	7	9	11	7	9	11
Ідентифікаційний	34	34	15	56	53	25	32	31	14	53	51	22
Репродуктивний	27	28	38	44	44	62	28	29	41	47	48	64
Продуктивний	0	2	8	0	3	13	0	1	9	0	2	14
Системно-творчий	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Наприкінці формувального етапу рівень сформованих знань суттєво змінився в усіх експериментальних классах. Варто відмітити, що системно-творчий рівень економічних знань зявився тільки в експериментальних класах, у цих же класах зросли показники і продуктивного рівня. Слід зазначити, що рівень 7-х і 9-х класів констатувальних груп залишився майже незмінним. Це пояснюється тим, що економічні дисципліни в цих классах не викладались, адже за навчальним планом економіка як базова дисципліна викладалась лише у 10-му класі. Проте суттєвих зрушень в 11-х класах констатувальних групп також не відбулося, адже навчальний процесс не зазнав жодних змін. Дані формувального етапу експерименту з визначення рівня економічних знань наведено у таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Рівні засвоєння економічних знань учнями 7, 9, 11-х класів наприкінці формувального експерименту

	Е						К					
	Абсолютне значення			Відносне значення, %			Абсолютне значення			Відносне значення, %		
	7	9	11	7	9	11	7	9	11	7	9	11
Ідентифікаційний	10	8	4	16	13	7	31	31	12	52	51	19
Репродуктивний	20	14	14	33	22	23	29	29	42	48	48	65
Продуктивний	23	28	24	38	43	39	0	1	10	0	1	16
Системно-творчий	8	14	19	13	22	31	0	0	0	0	0	0

Для наочності ми побудували діаграми динаміки засвоєння знань з економіки учніми 7, 9, 11-х класів в кінці формувального етапу експерименту (див. рис.2.7).

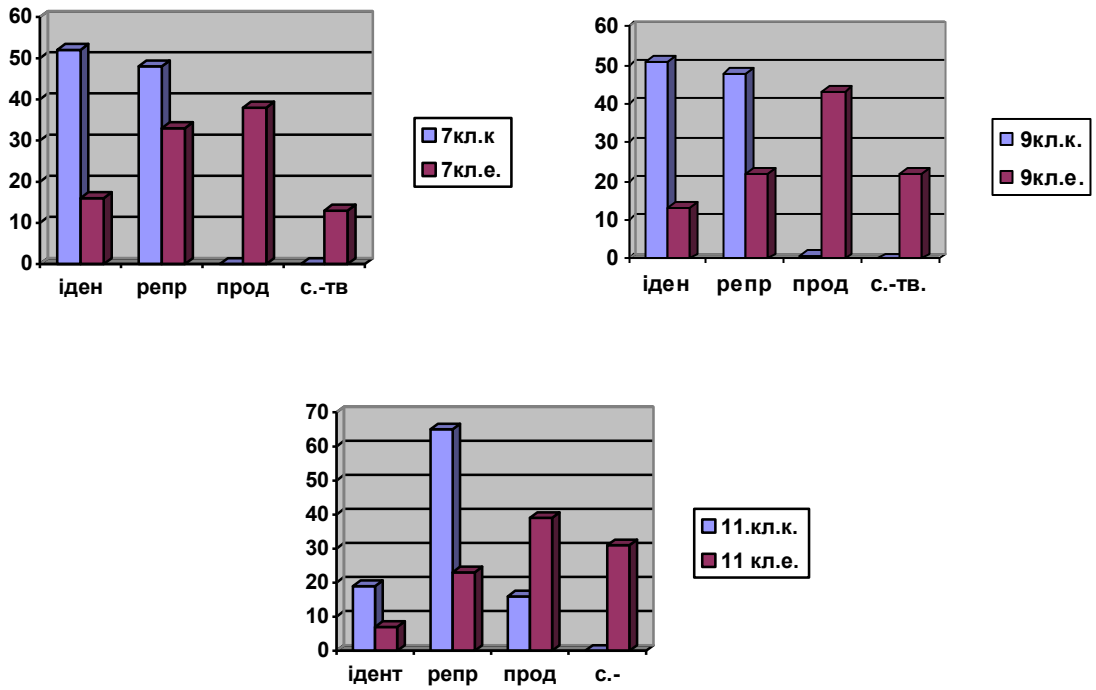

Рисунок 2.7. Динаміка засвоєння знань з економіки учнями 7, 9, 11-х класів

Не дивлячись на наявність контрольної групи, в експериментальній групі, як зазначалося вище, для перевірки достовірності експерименту було виділено дві підгрупи E_1 і E_2. Рівні сформованості економічних знань учнів експериментальних груп (порівняльний зріз знань) визначалися на початку навчального року та наприкінці другого семестру в 7-му, 9-му та в 11-му класі протягом формувального експерименту. Рівень засвоєння учнями знань з економіки на почтку експерименту у експериментальних групах був однаковий. Проте у експериментальних класах (E_1), крім традиційних методів навчання, більшою мірою використовувались інтерактивні, проводилась науково-дослідна та позакласна робота. В експериментальних класах (E_2) проводились уроки економіки переважно традиційними методами, а позакласна робота обмежувалась лише зустрічами з податківцями та днем економіки в школі. За результатами дослідження рівні сформованості економічних знань експериментальні класи E_1 мали вищий системнотворчий рівень в середньому на 22 %, а продуктивний – на 19 %.

Оцінюючи економічні знання учнів експериментальних класів після вивчення курсів «Цікава економіка» (5 – 7 класи), «Прикладна економіка» (8 – 9 класи), «Ділова активність» (8-мі класи), «Власна справа» (9-ті класи) «Основи споживчих знань» (10-ті класи), «Основи підприємницької діяльності» (11-ті класи) та базового предмета «Основи економіки» (10-ті класи) головний акцент робився на визначення рівня їх сформованості (поняттєвого, фундаментального, прикладного). Вище відзначалося, що основна різниця у процесі економічної підготовки школярів експериментальних груп полягала у впровадженні у групі E_1 позаурочної навчально-практичної діяльності пошукового характеру в межах МАН та гурткової роботи, додаткових індивідуальних занять, проведення позакласних заходів. Одержані результати свідчать про більш високу ефективність формування економічної культури в учнів першої експериментальної групи.

При визначенні рівня сформованості оперативного компоненту ЕК,

економічних вмінь і навичок, ми виходили з того, що їх можна розглядати як здатність людини виконувати економічну діяльність (або її окремі елементи) на базі економічних знань та досвіду [99, с. 68].

На основі визначених критеріїв ми оцінювали рівень розвитку економічних вмінь школярів. При цьому увагу зверталася як на застосування учнями економічних вмінь з точки зору пояснення алгоритму певних дій, уміння застосовувати його в умовах стандартної дії, так і в умовах творчого переносу в нові (навчальні або життєві) ситуації.

Результати констатувального етапу експерименту показав, що учні як контрольних, так і експериментальних класів в переважній більшості не володіли економічними вміннями і навичками, могли виконати лише окремі найпростіші завдання, орієнтуючись на власний життєвий досвід чи досвід батьків. Як видно з таблиці 2.11 11-ті класи мали також низький рівень сформованості економічних вмінь і навичок, що пояснюється малою кількістю (1 год. на тиждень у 10-му класі) занять з економіки, які обмежувались в основному теоретичним викладом матеріалу.

Таблиця 2.11

Рівень розвитку економічних вмінь і навичок учнів 7, 9, 11-х класів під час констатувального експерименту

Рівень	Групи											
	Е						К					
	Абсолютне значення			Відносне значення, %			Абсолютне значення			Відносне значення, %		
	7	9	11	7	9	11	7	9	11	7	9	11
Ідентифікаційний	51	52	27	84	81	44	51	48	28	85	79	44
Репродуктивний	10	12	30	16	19	49	9	13	31	15	21	48
Продуктивний	0	0	4	0	0	7	0	0	5	0	0	8
Системнотворчий	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Суттєві зміни у набутті економічних знань і вмінь відбулися в кінці

формувального експерименту лише експериментальних групах, що пояснюється систематичним виконанням практичних робіт, використанням інтерактивних технологій та викладанням економічних дисциплін, починаючи з 5-го класу (див. табл. 2.12)

Таблиця 2.12

Рівень розвитку економічних вмінь і навичок учнів 7, 9, 11-х класів наприкінці формувального експерименту

Рівень	Групи											
	Е						К					
	Абсолютне значення			Відносне значення, %			Абсолютне значення			Відносне значення, %		
	7	9	11	7	9	11	7	9	11	7	9	11
Ідентифікаційний	16	9	4	26	14	7	51	48	22	85	79	34
Репродуктивний	23	25	14	38	39	23	9	13	34	15	21	53
Продуктивний	17	22	29	28	34	47	0	0	8	0	0	13
Системнотворчий	5	8	14	8	13	23	0	0	0	0	0	0

Динаміку розвитку економічних вмінь і навичок учнів наприкінці формувального експерименту покажемо за допомогою діаграм на рис. 2.8 та рис. 2.9.

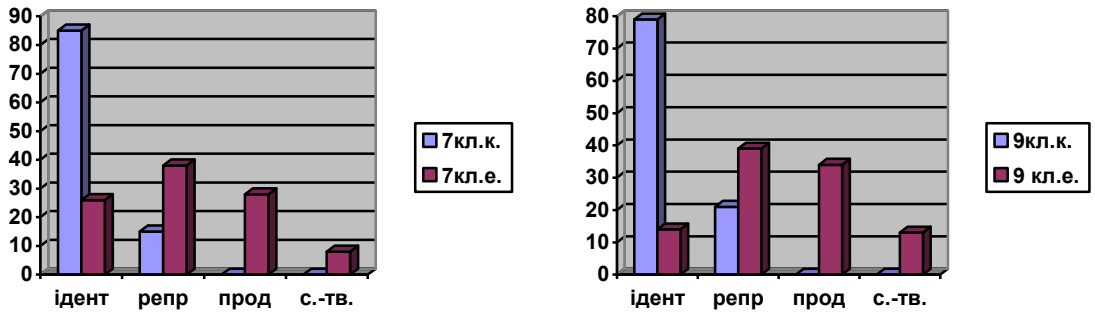

Рисунок 2.8. Динаміка розвитку економічних вмінь і навичок учнів 7, 9 класів

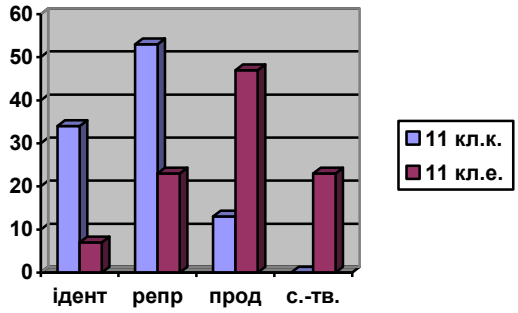

Рисунок 2.9. Динаміка розвитку економічних вмінь і навичок учнів 11 класів

Результати вивчення рівня сформованості економічних вмінь і навичок в експериментальних класах свідчать, що системнотворчий рівень експериментальних класі E_1 вищий за E_2 в середньому на 19 %, а продуктивний – на 23 %.

Це дає підстави вважати, що різниця в рівнях сформованості економічних вмінь в групах, що досліджувалися, зумовлена впровадженням позакласної роботи, тобто економічних практикумів, МАН, позаурочної навчально-практичної діяльності учнів творчого характеру, індивідуальних занять та інших методів активізації навчально-виховної роботи.

Досить складно було визначити рівень сформованості ціннісно-мотиваційного компоненту економічної культури. Адже порівнювати довелось не фактичні знаня і вміння, які досить легко констатувати, а ціннісні якості учнів. Оцінюючи рівні сформованості цінісного компоненту, ми провели ряд спостережень і тестувань.

У процесі педагогічного експерименту нами вивчались загальнолюдські цінності, зокрема вплив змісту та методів економічної підготовки школярів на рівень розвитку економічно значущих якостей, таких як: вміння працювати в колективі, організованість, розважливість та відповідальність. Перелік економічно значущих якостей особистості є значно ширшим, проте ми свідомо обмежилися вивченням лише чотирьох з них, оскільки вважали, що зміст та методи економічної підготовки у процесі вивчення предметів шкільного освітнього компоненту з економіки впливатиме в першу чергу на

розвиток зазначених якостей.

При цьому розважливість визначалась як якість особистості, яка виражається у раціональному розподілі й оцінці витрат часу та ресурсів, необхідних для виконання певної роботи або досягнення мети діяльності.

Організованість ми розглядали як якість особистості, що дозволяє творчо організувати навчальну діяльність з метою її своєчасного та якісного виконання [211].

Оцінюючи рівні розвитку перелічених якостей [39], ми орієнтувалися на показники їх сформованості, які наведено в роботах І.А. Сасової [267] та О.Т.Шпака [335]. Показники оцінки сформованості економічно значущих якостей особистості ми диференціювали за чотирма рівнями (високий, середній, нижче за середній та низький).

Результати порівняння рівнів сформованості якостей загальнолюдських цінностей учнів експериментальної і контрольної груп наведено в табл. 2.13. Дані таблиці 2.13 свідчать про те, що за період проведення формувального етапу педагогічного експерименту відбулися певні позитивні зміни у рівні розвитку окремих якостей особистості старшокласників як експериментальних, так і контрольної груп, але темпи зростання рівня сформованості цих якостей суттєво відрізняються.

Таблиця 2.13

Динаміка розвитку економічно значущих якостей особистості (учнів /%)

Якості особистості (за рівнями)	Констатувальний експеримент		Формувальний експеримент	
	Експер. гр.	Контр. гр	Експер. гр.	Контр. гр
Вміння працювати в колективі:				
Високий	64/14	62/15	114/25	70/17
Середній	91/20	87/21	169/37	91/22
Нижче за середній	164/36	144/35	114/25	140/34
Низький	137/30	119/29	59/13	111/27

Продовження таблиці 2.13

Розважливість:				
Високий	41/9	33/8	100/22	58/14
Середній	64/14	66/16	196/43	82/20
Нижче за середній	164/36	152/37	91/20	161/39
Низький	187/41	161/39	69/15	111/27
Організованість:				
Високий	41/9	33/8	87/19	62/15
Середній	78/17	74/18	141/31	82/20
Нижче за середній	137/30	128/31	141/31	124/30
Низький	200/44	177/43	87/19	144/35
Відповідальність				
Високий	50/11	49/12	91/20	62/15
Середній	55/12	58/14	151/33	111/27
Нижче за середній	146/32	140/34	132/29	107/26
Низький	205/45	165/40	82/18	132/32

Оскільки ознаки, що наведені в табл. 2.13, можна розглядати як альтернативні (наявність або відсутність прояву достатнього рівня розвитку певної якості особистості), то для обробки результатів доцільно використовувати коефіцієнт кореляції (Ф) на основі альтернативних ознак. При альтернативних ознаках коефіцієнт кореляції Ф обчислюється за формулою:

$$\Phi = \frac{AD - BC}{\sqrt{(A+B)(C+D)(A+C)(B+D)}} \qquad (2.2)$$

де A, B, C, D – окремі частоти системи 4-х полів. (A, C – наявність певної ознаки, в нашому випадку – наявності достатнього рівня розвитку конкретної якості особистості в учнів експериментальної та контрольної груп, B, D – недостатній рівень розвитку цієї якості в учнів експериментальної та контрольної груп відповідно) [99, с. 95-96].

Але оскільки існує декілька інтерпретацій коефіцієнту кореляції, доцільно перевірити нульову гіпотезу χ^2 - тестом, оскільки між ними існує така залежність [там же, 298]:

$$\Phi^2 = \frac{\chi^2}{N} = \frac{\chi^2}{A+B+C+D},$$ звідки випливає, що

$$\chi^2 = \Phi^2(A+B+C+D) = \frac{(AD-BC)^2(A+B+C+D)}{(A+B)(C+D)(A+C)(B+D)}, \qquad (2.3)$$

Значення χ^2 krit береться для ступеню свободи, який дорівнює одиниці, тобто $\chi^2_{krit\ 95\%} = 4{,}54$, а $\chi^2_{krit\ 99\%} = 7{,}26$.

Обчислення значень χ^2 за результатами формувального експерименту для експериментальних груп Е і К (табл. 2.13) дозволило одержати такі показники: для такої якості як вміння працювати у колективі $\chi^2_{emp} \approx 6{,}1$; для розважливості $\chi^2_{emp} \approx 4{,}95$; для організованості $\chi^2_{emp} \approx 6{,}1$, для відповідальності $\chi^2_{emp} \approx 6{,}07$.

У процесі експерименту ми порівнювали різницю у рівнях сформованості економічно значущих якостей в учнів експериментальних груп E_1 та E_2. При цьому ми відзначили певні розбіжності у рівнях сформованості якостей, що вивчалися в учнів експериментальних груп E_1 та E_2. Варто зазначити, що зазначені якості мали вищий рівень сформованості в учнів групи E_1 в середньому на 15%.

Таким чином можна стверджувати, що різниця в рівнях сформованості економічних знань в групах, що досліджувалися, зумовлена незалежною змінною (в нашому випадку – проведенням позаурочної навчально-практичної діяльності учнів творчого характеру, проведенням позакласних заходів, розв’язанням ситуаційних завдань економічного змісту тощо), оскільки інші умови здійснення економічної підготовки учнів проводилися за однаковими програмами, підручниками та наочністю.

Запропоновані експериментальні форми навчальної роботи (проведення економічних практикумів, колективної самостійної роботи учнів пошукового характеру тощо), позитивно вплинули на розвиток указаних якостей особистості й одержані результати не є випадковими. Тобто установлено, що запропонована нами методика формування економічної культури школярів забезпечує статистично достовірне переважання розвитку таких якостей

особистості як вміння працювати у колективі, розважливість та організованість, проте цього не можна стверджувати щодо розвитку такої економічно значущої якості особистості як відповідальність. Приріст за період здійснення першого етапу формувального експерименту кількості учнів з середнім і високим рівнем розвитку цих якостей в експериментальній групі на 20% більший, ніж у контрольній.

Визначити рівень сформованості корпоративної культури виявилось надзвичайно складним завданням, адже оцінити стиль поведінки, організаторські здібності, етику спілкування, переконання тощо стає можливим тільки за умови діагностики всього класного колективу і ролі особистості у ньому. Тому ми вирішили діагностувати тільки окремі, на наш погляд, найбільш характерні корпоративні цінності: прихильність до загальної справи (зацікавленість, потреби), соціальну активність (бажання працювати командою, задоволення від діяльності, спілкування), дисципліну (добровільну чи примусову), здібність до керівництва (авторитарність, консультативність, співробітництво).

Результати порівняння рівнів сформованості корпоративної культури в учнів експериментальної і контрольної груп наведено в табл. 2.14. Дані таблиці 2.14 свідчать про те, що за період проведення формувльного етапу педагогічного експерименту відбулися позитивні зміни у рівні сформованості корпоративної культури в експериментальній і контрольній групах, але темпи зростання в експериментальних класах вищі.

Таблиця 2.14

Динаміка сформованості корпоративної культури (учні/ %)

Якості особистості (за рівнями)	Констатувальний експеримент		Формувальний експеримент	
	Експер. гр.	Контр. гр	Експер. гр.	Контр. гр
Прихильність до загальної справи:				
Високий	73/16	70/17	105/23	78/19
Середній	82/18	78/19	137/30	83/20
Нижче за середній	173/38	152/37	141/31	148/36

Низький	128/28	112/27	73/16	103/25
Соціальна активність:				
Високий	50/11	41/10	91/20	66/16
Середній	55/12	58/14	137/30	74/18
Нижче за середній	173/38	161/39	146/32	169/41
Низький	178/39	152/37	82/18	103/25
Дисципліна				
Високий	50/11	41/10	91/20	70/17
Середній	68/15	66/16	141/31	74/18
Нижче за середній	146/32	150/33	146/32	132/32
Низький	192/42	199/41	78/17	136/33
Здібність до керівництва				
Висока	59/13	58/14	91/20	70/17
Середня	109/24	91/22	142/31	103/25
Нижча за середню	137/30	148/36	141/31	115/28
Низька	151/33	115/28	82/18	124/30

Обчислення значень χ^2 за результатами формувального експерименту для експериментальної групи Е і контрольної К (табл. 2.16) дозволило одержати такі показники: прихильність до загальної справи $\chi^2_{emp} \approx 5{,}3$; для соціальної активності $\chi^2_{emp} \approx 6{,}1$; для дисципліни $\chi^2_{emp} \approx 7{,}29$; для стилю керівництва $\chi^2_{emp} \approx 6{,}13$.

Що стосується рівнів сформованості корпоративної культури двох експериментальних груп, то показники експериментальних класів E_1 перевищували показники E_2 в середньому на 13%.

Рівень сформованості інформаційної культури ми визначали за двома рівнями: змістовим (інформованість, знання джерел інформації) та функціональним (аналіз і відбір інформації, раціональність її використання, адекватність інформаційних потреб та інформаційних можливостей).

За період проведення педагогічного експерименту відбулися значні позитивні зміни у рівні сформованості інформаційної культури в експериментальній групі, порівняно з контрольною. Проце свідчать дані табл. 2.15.

Таблиця 2.15

Динаміка сформованості інформаційної культури (учнів / %)

Інформаційні рівні	Констатувальний експеримент		Формувальний експеримент	
	Експер. гр.	Контр. гр	Експер. гр.	Контр. гр
Змістовий:				
Високий	82/18	70/17	100/22	74/18
Середній	114/25	87/21	150/33	91/22
Нижче за середній	146/32	144/35	132/29	156/38
Низький	114/25	111/27	74/16	91/22
Функціональний:				
Високий	64/14	41/10	96/21	62/15
Середній	82/18	58/14	132/29	82/20
Нижче за середній	178/39	161/39	150/33	173/42
Низький	132/29	152/37	78/17	95/23

Обчислення значень χ^2 за результатами формувального експерименту для експериментальної та контрольної груп (табл. 2.17) дало відповідно такі результати: для змістового рівня $\chi^2_{emp} \approx 6{,}28$; для функціонального $\chi^2_{emp} \approx 6{,}1$.

Рівень сформованості інформаційної культури учнів експериментальної групи E_1 перевищував на 17 % експериментальну групу E_2.

Цінності споживчої культури ми розглядали за такими критеріями: вміння порівняти якості споживчих благ (кількісні і якісні показники товару), раціональність споживчого вибору (доцільність та цінність споживчого вибору), оцінка корисності товару (корисність або шкідливість товару).

Результати порівняння рівнів сформованості споживчої культури в учнів експериментальної і контрольної груп наведено в табл. 2.16. Дані таблиці 2.16 свідчать про те, що за період проведення педагогічного експерименту відбулися позитивні зміни у рівні сформованості споживчої культури як експериментальних, так і контрольної груп, але темпи зростання дуже відрізняються.

Таблиця 2.16

Динаміка сформованості споживчої культури (у %)

Інформаційні рівні	Констатувальний експеримент		Формувальний експеримент	
	Експер. гр.	Контр. гр	Експер. гр.	Контр. гр
Вміння порівняти якості споживчих благ:				
Високий	50/11	37/9	91/20	41/10
Середній	91/20	87/21	146/32	99/24
Нижче за середній	150/33	165/40	137/30	165/40
Низький	165/36	123/30	82/18	107/26
Раціональність споживчого вибору:				
Високий	59/13	29/7	87/19	37/9
Середній	78/17	66/16	141/31	82/20
Нижче за середній	187/41	173/42	141/31	186/45
Низький	132/29	144/35	87/19	107/26
Оцінка корисності товару:				
Високий	41/9	20/5	91/20	29/7
Середній	64/14	62/15	137/30	66/16
Нижче за середній	178/39	165/40	141/31	185/45
Низький	173/38	165/40	87/19	132/32

Обчислення значень χ^2 за результатами формувального експерименту для експериментальної та контрольної груп (табл. 2.18) дало відповідно такі результати: вміння порівняти якості споживчих благ $\chi^2_{emp} \approx 7{,}2$; раціональність споживчого вибору $\chi^2_{emp} \approx 6{,}1$; оцінка корисності товару $\chi^2_{emp} \approx 5{,}1$.

Що стосується сформованості споживчої культури, то рівень сформованості її в експериментальних класах E_1 перевищує E_2 на 22 %.

На основі аналізу показників рівня сформованості економічної культури в учнів експериментальних і контрольних класів ми визначили динаміку формування економічної культури (табл.2.17).

Таблиця 2.17

Динаміка формування економічної культури в учнів експериментальних і контрольних класів (учнів / %)

Рівні сформован. економічної культури	Констатувальний експеримент		Формувальний експеримент	
	Експер. гр.	Контр. гр	Експер. гр.	Контр. гр
Системнотворчий	36/8	25/6	128/28	37/9
Продуктивний	68/15	58/14	160/35	66/16
Репродуктивний	187/41	177/43	105/23	185/45
Ідентифікаційний	165/36	152/37	63/14	124/30

Як бачимо на рис.2.10 рівень сформованості економічної культури в учнів експериментальної групи зазнав значних змін, порівняно з учнями контрольних класів, що доводить ефективність формувального експерименту.

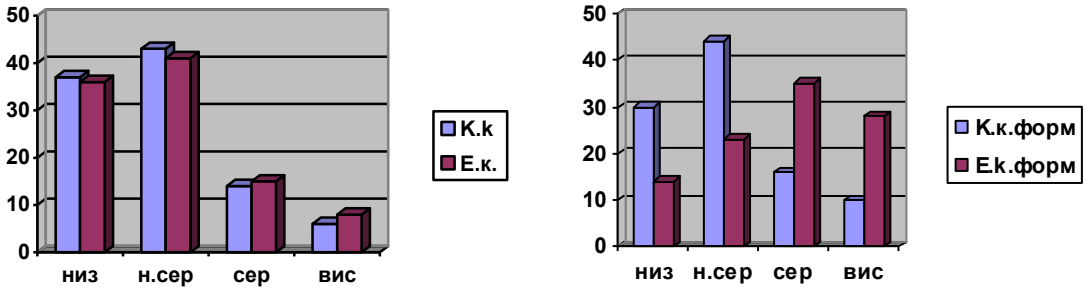

Рис. 2.10. Динаміка формування економічної культури.

На основі аналізу показників рівня сформованості економічної культури в учнів 11 класів ми визначили динаміку формування економічної культури учнів 11 класів (табл.2.18).

Таблиця 2.18

Динаміка сформованості економічної культури в учнів 11 класів (учнів / %)

Рівні сформован. економічної культури	Констатувальний експеримент		Формувальний експеримент	
	Експер. гр.	Контр. гр.	Експер. гр.	Контр. гр.
Системнотворчий	5/9	6/10	132/29	49/12
Продуктивний	17/28	17/26	192/42	91/22
Репродуктивний	22/36	22/35	96/21	194/47

Ідентифікаційний	17/27	19/29	36/8	78/19

Як бачимо на рис. 2.11 рівень сформованості економічної культури в учнів експериментальної групи зазнав значних змін, порівняно з учнями контрольних класів, що доводить ефективність формувального експерименту.

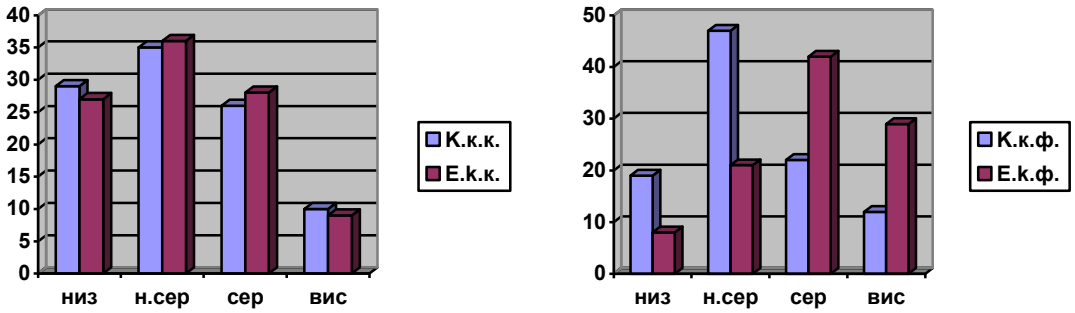

Рис. 2.11. Динаміка формування економічної культури в учнів 11 класів

Отже, рівень сформованості економічної культури у експериментальної групи вищий за рівень сформованості економічної культури в контрольних класах на 38 %. А рівень сформованості економічної культури у випускних експериментальних класах вищий за контрольні випускні класи на 37 %. Це доводить, що на ефективність формування економічної культури суттєво впливає забезпечення системної економічної підготовки учнів починаючи з основної школи, шляхом встановлення міжпредметних зв`язків у процесі вивчення суспільно-гуманітарних, економічних предметів, зв'язку з позаурочною діяльністю учнів та впровадження у навчально-виховну діяльність ЗОШ інноваційних технологій формування економічної культури.

Таким чином, аналіз результатів педагогічного експерименту за основними критеріальними показниками свідчить про ефективність запропонованої структурно-функціональної моделі формування економічної культури учнів основної і старшої школи.

Висновки до другого розділу

Виявлена (під час констатувального етапу дослідження) недостатня сформованість економічної культури спонукала нас до розроблення структурно-функціональної моделі формування економічної культури учнів основної і старшої школи. Вона включає такі основні блоки: цільовий (соціальний запит, мета і завдання формування економічної культури учнів основної і старшої школи); змістовий (відомості соціополітичні, економічні, з історії народу, про духовне життя народу); методичний (педагогічні умови, принципи, форми, методи, технології); контрольно-оцінний (методи діагностики рівнів сформованості економічної культури).

Педагогічними умовами оптимізації процесу формування економічної культури учнів основної і старшої школи виступили: розробка змісту, форм, методів і технології формування економічної культури учнів основної і старшої школи і їх впровадження у навчально-виховний процес; збагачення змісту економічної складової шляхом відображення у змісті навчального предмету «Економіка» сучасних тенденцій розвитку ринкової економіки в Україні; дотримання дидактичних принципів особистісно орієнтованого, діяльнісного, акмеологічного та компетентнісного підходів, спрямованих на активізацію навчально-пізнавальної та науково-дослідницької діяльності учнів та формування у них на цьому підґрунті економічної культури; забезпечення системної економічної підготовки учнів шляхом встановлення міжпредметних зв`язків у процесі вивчення суспільно-гуманітарних, економічних предметів та позаурочної діяльності учнів; впровадження у навчально-виховну діяльність ЗОШ інноваційних технологій формування економічної культури; використання змісту і технологій вивчення економічних дисциплін ЗОШ для поліпшення профорієнтаційної роботи з учнями.

У плані реалізації змісту навчання та апробації ефективності структурно-функціональної моделі в експериментальній групі широко використовувалися методи активізації навчально-виховної роботи, в тому числі: ділові ігри; здійснення групової позаурочної навчально-практичної

діяльності пошукового характеру, економічні практикуми тощо.

Організація формувального етапу педагогічного експерименту здійснювалася за двома паралельними напрямами. У рамках першого напряму порівнювався вплив педагогічних експериментальних факторів на учнів двох експериментальних груп, на другому – порівнювалися критеріальні показники, пов'язані з формуванням економічної культури в учнів контрольних та експериментальних класів. Крім того, нами аналізувався вплив комплексу позакласних та профорієнтаційних заходів, які здійснювалися в експериментальній групі.

Для вчителів економіки експериментальних класів були спеціально проведені майстер-класи і триденні методичні семінари. Крім того, вчителі і класні керівники були забезпечені навчально-методичними комплексами (НМК) до авторської програми «Цікава економіка», авторськими розробками уроків, авторськими дидактичними матеріалами та авторськими розробками виховних заходів.

Відповідно до предмета та завдань нашого дослідження, головний акцент було зроблено на вивчення особливостей формування економічної культури в процесі вивчення спеціальних курсів за рахунок годин варіативної частини навчальних планів та позакласної роботи.

Проаналізовано традиційні та інтерактивні форми і методи роботи на уроках економіки, факультативних й індивідуальних заняттях з економіки та у позакласній і науково-дослідницькій роботі з учнями загальноосвітньої школи, які сприяють ефективному формуванню економічної культури.

Виявлено і експериментально доведено ефективність педагогічних умов формування економічної культури учнів.

На основі аналізу показників рівня сформованості економічної культури в учнів 11 класів та експериментальних і контрольних класів, ми визначили динаміку формування економічної культури.

Отже, рівень сформованості економічної культури у експериментальної групи вищий за рівень сформованості економічної культури контрольних

класах на 38 %. А рівень сформованості економічної культури у випускних експериментальних класах вищий за контрольні випускні класи на 37 %. Це доводить, що на ефективність формування економічної культури суттєво впливає забезпечення системної економічної підготовки учнів, починаючи з основної школи, шляхом встановлення міжпредметних зв`язків у процесі вивчення суспільно-гуманітарних, економічних предметів, зв'язку з позаурочною діяльністю учнів та впровадження у навчально-виховну діяльність ЗОШ інноваційних технологій формування економічної культури.

У цілому, аналіз результатів педагогічного експерименту за основними критеріальними показниками підтверджує ефективність використання структурно-функціональної моделі формування економічної культури.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та експериментальне вирішення актуальної проблеми формування економічної культури учнів основної і старшої школи у навчально-виховному процесі, відповідно до обґрунтованої структурно-функціональної моделі та оптимальних педагогічних умов, які обумовлюють зміст, форми, методи і технології означеного процесу у ЗОШ.

Результати теоретичного й експериментального дослідження засвідчили досягнення окресленої мети, вирішення поставлених завдань і дозволили зробити такі *висновки:*

1. Проблема формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи набула в останній час особливої актуальності. Це пояснюється тим, що сучасні випускники загальноосвітньої школи входять у самостійне життя, яке вимагає підготовки соціально-адаптованої та економічно активної особистості, здатної розвивати в собі позитивні якості, ставити перед собою соціально-економічні цілі та володіти способами їх досягнення. Виявлено, що за рахунок удосконалення навчально-виховного процесу в учнів основної і старшої школи можна сформувати економічну культуру на більш високому рівні.

2. Теоретичний і змістовий аналіз основних наукових підходів до проблеми формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи в історико-педагогічному аспекті дозволив встановити, що означена проблема розглядалася у різні історичні періоди як підготовка до майбутнього трудового життя, при цьому були визначені напрямки, форми, методи, педагогічні умови трудового виховання і профорієнтації учнів у навчально-виховному процесі, і лише деякі дослідження присвячуються проблемі економічного виховання учнів. Формування економічної культури розглядається як процес свідомого управління розвитком якостей та здібностей учнів, що обумовлено діяльнісним, особистісно орієнтованим, акмеологічним, аксіологічним та компетентнісним підходами. Звідси розкрито зміст поняття «*економічна культура учнів загальноосвітньої*

школи» як складного особистісного утворення, що визначається і регулюється комплексом знань, переконань, звичок, стереотипів поведінки, які реалізуються в економічній сфері суспільства і пов'язані з економічною діяльністю, рівень сформованості яких визначає соціально-економічну адаптованість підростаючого покоління в економічній системі з метою реалізації своїх інтелектуальних, моральних і фізичних можливостей.

3. Виходячи із необхідності оцінки комплексного впливу педагогічних чинників (моделі, педагогічних умов та технології) на процес формування економічної культури, було обґрунтовано компоненти і відповідні їм критерії та показники сформованості економічної культури учнів основної і старшої школи: *ціннісно-мотиваційний* (особистісна та інституціональна спрямованість; цінності комунікативної, корпоративної, інформаційної культури та її соціальна спрямованість; цінності інвестиційної культури та споживання; економічної спрямованості та прояв у соціально-економічній діяльності); *когнітивний* (прояв економічних знань та наявність економічного мислення); *операційний* (участь учнів у різних формах практичної діяльності економічного змісту). Окреслено *рівні сформованості усіх показників*: ідентифікаційний, репродуктивний, продуктивний, системнотворчий. Виявлено, що у 78,5% учнів основної і старшої школи проявляється сформована економічна культура на ідентифікаційному та репродуктивному рівнях. Це обумовило необхідність значно вдосконалити науково-теоретичне й методичне забезпечення роботи вчителів економіки (зміст, форми, методи і технології навчально-виховного процесу економічного спрямування).

4. Встановлено, що процес *формування економічної культури учнів* – це цілісний комплекс педагогічних дій, який сприяє набуттю сукупності економічних знань, умінь і навичок, стереотипів економічного мислення, моральних норм і цінностей, які проявляються в стійких переконаннях особистості та нормах її соціально-економічної поведінки. Розроблено та обґрунтовано компоненти цілісного процесу формування економічної

культури учнів (мету, завдання, чинники, принципи) та експериментально перевірено технологію, педагогічні умови, показники сформованості економічної культури. Відповідно розроблено та експериментально перевірено ефективність структурно-функціональної моделі формування економічної культури учнів, категорійної матриці економічної культури, ядро методичного забезпечення (педагогічні умови, принципи навчання, технології методи та засоби навчання), що в цілому відображає певну системність педагогічного процесу. Процес формування економічної культури учнів здійснювався у три етапи: створення педагогічних умов для науково-теоретичного і методичного забезпечення викладання економічних предметів у 5-11-х класах, організації вивчення учнями економічних предметів та організації позаурочної науково-дослідницької та виховної роботи економічного змісту.

5. Доведено, що результативність формування економічної культури учнів залежить від забезпечення таких *педагогічних умов*: 1) організація навчально-пізнавальної діяльності як взаємодії учнів з науковою інформацією, що сприяє формуванню у них економічних знань, економічного мислення, економічної свідомості; 2) інтеграція економічних та суспільно-гуманітарних навчальних предметів у ЗОШ; 3) включення до варіативної частини навчального плану основної школи економічних дисциплін; 4) організація позаурочної та громадської діяльності в ЗОШ соціально-економічного спрямування; 5) вирішення у проектах учнів у рамках МАН реальних соціально-економічних проблем.

6. Доведено, що в результаті впровадження всіх означених педагогічних чинників та використання науково-обґрунтованої технології формування економічної культури в учнів експериментальних груп сформувався стійкий інтерес до вивчення економічних предметів, значна частина із них включалася у виконання економічних проектів. У результаті реалізації формувального експерименту підвищено рівень економічної культури в учнів експериментальних груп порівняно з учнями із контрольних груп:

встановлено переважання кількості учнів, котрі знаходяться на системно-творчому рівні (28 %) та досягнення значною частиною учнів продуктивного рівня (біля 35 %), в контрольних групах ці показники були не такі помітні (9 % і 16 %). Узагальнення отриманих результатів свідчить, що вони демонструють вирішення завдань, досягнення мети і дозволяють говорити про перспективу виховання економічної культури в умовах загальноосвітньої школи.

Процес формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи не обмежується проведеним дослідженням. *Перспективними,* на нашу думку, напрямками дослідження є: подальше вдосконалення соціально-педагогічного інструментарію, необхідного для моніторингу й оцінювання рівнів сформованості економічної культури учнів різного віку; дослідження впливу чинників середовища на особливості процесу формування економічної культури учнів; обґрунтування взаємодії сім'ї та школи у формуванні економічної культури учнів різних вікових груп; обґрунтування профільної освіти як чинника формування економічної культури та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автономов А.Я., Малишев М.Л. Совершенствование экономического воспитания учащихся / Автономов А.Я., Малишев М.Л. // Сов. педагогика. – 1987. – №8. – С.53-57.

2. Азимов Л.Б., Журавская Е.В. Уроки экономики в школе. Учебное пособие для учащихся старших классов и учителей общеобразовательных учреждений / Азимов Л.Б., Журавская Е.В. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 71с.

3. Акопян И.Р. О становлении системы научного знання / Акопян И.Р. // Гносеологические и социологические категории в истории философии: Сб. науч. тр. / Под ред. Л. Шистера. – Ташкент, 1984. – С.87-97.

4. Аксьонова О.В. Методика викладання економіки: Навч. посібник/ Аксьонова О.В. – К.: КНЕУ, 1998. – 280 с.

5. Аменд А.Ф. Дидактические основы непрерывного эколого-экономического образования / Аменд А.Ф. – Екатеринбург, 1997. – 368 с.

6. Аменд А.Ф. Экономическое воспитание младших школьников. Учеб. пособие / Аменд А.Ф. – Челябинск: Челяб. ГПИ, 1982. –177 с.

7. Аменд А.Ф. Экономическое образование и воспитание учащихся V -XI классов: Учеб. Пособие / Аменд А.Ф. – Челябинск: ЧГПИ, 1988. –164с.

8. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / Андреев В.И. – Казань: изд-во Казанского ун-та, 1988. – 238 с.

9. Аникин А.В. Юность науки: жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса / Аникин А.В. – М.: Политиздат, 1985. – 367 с.

10. Анисимов С.В. Ценности реальные и мнимые / Анисимов С.В. – М.: Мысль, 1970. –297 с.

11. Апатова Н.В. Інформаційні технології в навчанні математики / Апатова Н.В. // Сучасні інформаційні технології в навчальному процесі. – К.: НПУ. – 1997. – С.39-52.

12. Асланова Г.М. Обзор некоторых методов обучения / Асланова Г.М. // Башкирський гос.пед.ун-т. Кафедра психологии. – Уфа, 2000. – 26 с.

13. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения // Избранные педагогические труды / Бабанский Ю.К. – М.: Педагогика, 1989. – 318 с.

14. Бабанский Ю.К., Поташкин М.М. Оптимизация педагогического процесса / Бабанский Ю.К., Поташкин М.М. – К: Рад. школа, 1984. – 286 с.

15. Бадмаев С. Б., Березовская Д.А. Экономическое воспитание учащихся: учебно-методическое пособие для учителя / Бадмаев С. Б., Березовская Д.А. – Элиста: Калмыцкое книжное изд-во, 1988. – 72 с.

16. Байкова Л.А. Воспитание в традиционной и гуманистической педагогике / Байкова Л.А. // Классный руководитель. 1998. № 2. – С.2-11.

17. Балашов К.А. Формирование культуры предпринимательской деятельности / Балашов К.А. // Педагогический университетский вестник Алтая, №2, 2000. – С. 71

18. Балл Г.В. Психолого-педагогічні засади гуманізації освіти / Балл Г.В. // Освіта і управління. – 1997. – №2. – С.21-36.

19. Барабанов Г.П. Организация оперативного контроля качества подготовки специалиста в вузе / Барабанов Г.П. // Вопросы повышения качества подготовки специалистов в инженерно-технических вузах. – Таганрог: ТРТИ. – 1991. – С.87-102.

20. Барановська О.В. Інформаційні методи навчання учнів/ Барановська О.В. // Інститут педагогіки АПН України. Під ред. В.Ф.Паламарчук. – К.: Знання, 1999. – 34 с.

21. Бардян К.В. Как научить детей учиться: Кн. для учителя / Бардян К.В. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Просвещение, 1987. –111 с.

22. Безпалько В.П. Персонифицированное образование / Безпалько В.П. // Педагогика. – 1996. – №2. – С.12-17.

23. Бердяев Н.А. Самопознание / Бердяев Н.А. – М., 1991. – 111 с.

24. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. Науково-методичний посібник / Бех І.Д. – К.: ІЗИН, 1998. – 204 с.

25. Библер В.С. На гранях логики культуры/ Библер В.С. – М.: Наука, 1997. – 420 с.

26. Библер В.С. От наукоучения к логике культуры / Библер В.С. – Москва: Изд-во политической литературы, 1991. – 452 с.

27. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода / Блауберг И.В., Юдин Э.Г. – М.: Наука, 1973. – 270 с.

28. Блонский П.П. Трудовая школа // Избранные педагогическе и психологические сочинения: В 2 т / Блонский П.П. – М.: Педагогика, 1979. – Т.1 – с.131, 160

29. Бляхман Л.С. Перестройка экономического мышления/ Бляхман Л.С. – М.: Политиздат, 1990. - 271 с.

30. Бобров В.Я. Основи ринкової економіки: Підручник для вищих навчальних закладів / Бобров В.Я. – К.: Либідь, 1995. – 317 с.

31. Бобчук О.М. Технологія економічної освіти старших підлітків: Дис. канд. пед. наук. – Івано-Франківськ, 1997. – 224 с.

32. Богданова І.М. Деякі підходи до структурування технологічних процесів в освіті / Богданова І.М. // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. 36. наук, праць. Вип. 10. ч. II.: Одеса, 2002 – С.155-157.

33. Болтенков В.И., Ус О.И., Камышанченко Е.Н. и др. Основы рыночной экономики: Учебное пособие для учителей и учащихся средних школ. – Белгород: Изд-во Белгор. гос. унта, 1997. – 129 с.

34. Бондарева О.Н. О теоретико-игровых моделях в экономике / Бондарева О.Н. – Ленинград.: Изд- во Ленинградского ун – та, 1974. –39 с.

35. Борисова Н.В. Технологичность образовательного процесса как показатель его качества / Борисова Н.В. // Среднее профессиональное образование, 1998. – №3. – С.7-9.

36. Борківська Р.В. Формування мотивації навчальної діяльності студентів колледжу економіки та права: Автореф. 13.00.04. / Терноп. націон. пед. ун-т. ім. В.Гнатюка. – Т., 2005. – 20 с.

37. Брекотин Э.И. Совершенствование самостоятельной работы студентов – важный фактор повышения качества подготовки специалистов // Научная организация и контроль самостоятельной работы студентов как средство повышения академической активности. – Барнаул, 1987. – С.67-78.

38. Близнюк В.М. “Спільна робота школи і робочих колективів з

виховання комуністичного відношення до праці в учнів старших класів". Дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / НИИ педагогики УССР. – К., 1965. – 220 с.

39. Булавенко С.Д. «Дидактична скарбничка вчителя економіки». Методичний посібник/Булавенко С.Д. – Ніжин: В-во «Міланік», 2010 р.–36 с.

40. Булавенко С.Д. «Готуємось до олімпіади і конкурсів з економіки». Методичний посібник/Булавенко С.Д. – Ніжин: В-во «Міланік», 2010 р.– 42с.

41. Булавенко С.Д. Економічні передзвони. Методичні матеріали / Булавенко С.Д. – Ніжин: В-во «Міланік», 2010 р. – 48 с.

42. Булавенко С.Д. Економічна ігротека. Методичні матеріали / Булавенко С.Д. – Чернігів: ЧОІППО, 2006 р. – 74 с.

43. Булавенко С.Д. Кросворди з економіки. Методичні матеріали / Булавенко С.Д. – Чернігів: ЧОІППО, 2006 р. – 56 с.

44. Булавенко С.Д. Перевір себе. Посібник для учнів 10 – 11 класів / Булавенко С.Д. – Кам'янець-Подільский: «Абетка-Нова», 2008 р. – 75 с.

45. Булавенко С.Д. Посібник для вчителів економіки. Майстер-клас / Булавенко С.Д. – Харків: В-во «Ранок», 2006 р. – 654 с.

46. Булавенко С.Д. Економічні письмена. Методичні матеріали / Булавенко С.Д. – Ніжин: В-во «Міланік», 2010 р. – 120 с.

47. Васильев В.А. Модели экономического обмела и кооперативные игры: Учеб. Пособ / Васильев В.А. – Новосибирск: НГУ, 1984. – 96 с.

48. Васильев Ю.К. Экономическое образование и воспитание учащихся / Васильев Ю.К. – М.: Педагогика, 1983. – 96 с.

49. Васин С.А., Лыходий В.Г. Мера всех вещей: Размышления политэкономов. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 239 с.

50. Вергасов В.М. Вопросы активизации самостоятельной деятельности студентов / Вергасов В.М – Киев: Высшая школа, 1978. – 299 с.

51. Вербовой К.Б. Профорентационная работа в старших классах / Вербовой К.Б. – М.: Прогресс, 1971. – 224 с.

52. Верхан Петер Х. Предприниматель. Его экономическая функция и общественно-политическая ответственность: Пер. с нем. – Минск: Эридан,

1992. – 60 с.

53. Вивчення і оцінка рівня економічної підготовки учнів: питання теорії і методики: Навч. посіб. /О.Т.Шпак, С.Г. Цибін, В.М. Городній, В.І. Терес; Націон. пед. ун-т ім. М.Драгоманова. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 127 с.

54. Відкритий урок. Економіка. Право / С.В.Вєтров, О.В.Іванов (методична серія для вчителів). – К.: Плеяди, випуск 3-4, 2004. – 136 с.

55. Винер Н. Кибернетика или управление и связь в животном и машине: Пер.с англ. / под ред. Г.Н. Пивоварова / М.: Наука, 1983.-343 с.

56. Виноградов В. Что нас ждет завтра? / Виноградов В. //Alma mater: Вестник высшей школы. – 1994. – №1. – С. 17-20.

57. Винокурова М.М. Методика проведения факультатива «Основи экономических знаний о социалистическом производстве» / Винокурова М.М. – М.: Просвещение, 1980. – 128 с.

58. Вишневський О.І. На тернистому шляху до себе / Вишневський О.І. // Рідна школа. – 1995. –№5. – С.12 - 18.

59. Владимирова М.П. Экономическое воспитание молодежи в современных условиях // Школа духовности / Под ред. В.И. Мурашова. – Чебоксары: "Институт интегральной педагогики, 1998. – С.17-23.

60. Возрастные и индивидуальные особенности образного мышления учащихся / Под ред. И.С.Якиманской. – М.: Педагогика, 1989. – 224 с.

61. Володько В. Індивідуалізація й диференціація: понятійно-категоріальний аналіз // Педагогіка Л психологія. – 1997 – №4. – С.9-7.

62. Вохрышева М.Г. Информационная культура в системе культурологического образования специалиста / Вохрышева М.Г. // Проблемы информационной культуры: Сб. статей. М., 1994. – С.117-124.

63. Выготский Л.С. Избранные психологические произведения / Выготский Л.С. – М.: Учпедгиз, 1956. – 205 с.

64. Выготский Л.С. Педагогическая психология / под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1991 – 480 с.

65. Гайда А.Ю. Управління проектами в дистанційній освіті / Гайда А.Ю. // Вісник Херсонського державного технічного университету. – 2002. – №1 (14). – С.485-488.

66. Гальперин П.Я. Введение в психологию / Гальперин П.Я. – М.: Просвещение, 1976. –276 с.

67. Герде И.Г. Идеи к философии истории человечества. / Пер. и примеч. А.В. Михайлова. – М.: Наука, 1977. – 703 с.

68. Гершунский Б.С. Философия образования / Гершунский Б.С. – М.: МПСИ, Флинта, 1998. – 432 с.

69. Гидрович С.Р. Деловые игры – инструмент выработки хозяйственных решений. Комплекс методик и процедур: Учеб. Пособие / Гидрович С.Р. – Л.: ЛФЭИ, 1985. – С. 71.

70. Гинис Л.А. Исследование и моделирование процессов принятия решений в системе обучения: Автор, дис. канд. пед. наук. Таганрог, 1998.

71. Гловели Г. Просторы для широкого почина / Гловели Г. // Школьный экономический журнал. – 2001. – №3. – С.61-19.

72. ГолубеваО.Н., Суханов А.Д. Проблема целостности в современном образовании / Философия образования. – М.: Фонд "Новое тысячелетие", 1996. – 189 с.

73. Гончаренко С.У. Методика як наука/Гончаренко С.У. – К.,2000.–71 с.

74. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / Гончаренко С.У. – К/ Либідь, 1997. – 376 с.

75. Готовимся к олимпиаде: Учебно-метод. пособие/ Л.А.Богданова (ред.); Кемеровский обласной институт усовершенствования учителей. – Кемерово, 2001. – 143 с.

76. Гребнев Е.Т. Предметный мир экономистов: между чувственным и сверхчувственным // Вопросы экономики, 1992. – №4. – С.48-59.

77. Гребнев Е.Т. Человек в экономической науке: сравнительный анализ / Гребнев Е.Т. // Школьный экономический журнал. – 2000. – №4. – С.60-64.

78. Гревс И.М. Два педагогических идеала / Гревс И.М //Вестник

высшей школы. – 1989. – №4. – С.89-102.

79. Гринева В.Н. Понятие активности и самостоятельности в психолого-педагогической литературе и школьной практике //Формирование познавательной активности школьников / Сб. научн. тр. – Харьков: ХГПИ. – 1988. – С.27-31.

80. Грень Е. Статистические игры и их применение / Грень Е. // Вопросы теории и практики экономического воспитания. – Вып. 3.1. – Челябинск: ЧГПИ, 1972. – С. 15 – 19.

81. Гринькова В.М. Формування інтелектуальних умінь студентів у процесі розумової діяльності / Гринькова В.М.// Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: Зб. наук. праць. – Харків. –1998.–Вип. 8.– С87-90.

82. Гро Ф. Зламати мури між науками / Гро Ф. // Кур'єр ЮНЕСКО. – Червень 1996. – С 15-18.

83. Груздев П.И. О воспитании мышления в процессе обучения / Груздев П.И. // Вопросы экономического воспитания– Вып. 2. – Челябинск: ЧГПИ, 1967. – С. 52 – 58.

84. Гутник И.Ю. Педагогическая диагностика образования школьников (Теория. История. Практика.): Учеб. пособие/ Рос. гос. педагогическ. Ун-т им. А.И.Герцена. – СПб.: Узд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2000. – 156 с.

85. Давыдов В.В., Зинченко В.П. Культура, образование, мышление //Перспективы: вопросы образования. – 1991. – №1. – С.31-36.

86. Дегтерев В.А. Критерии воспитания деловой активности у старших школьников // Вопросы экономического воспитания и образования. – Вып. 5.2. – Челябинск: ЧГПИ, 1975. – С. 158 – 162.

87. Девятова СВ., Купцов В.И. XX столетие – век образования. Философия образования. – М.: Фонд "Новое тысячелетие", 1996.

88. Даниленко Л.І. Інноваційний освітній процес і педагогічна творчість //Наукові записки: зб. наук, статей НПУ. – К.: НПУ, 1998. – Вип. 4. – С.39-44.

89. Данилюк А.Я. Метаморфозы и перспективы интеграции в образовании / Данилюк А.Я. // Педагогика. – 1996. – №2. – С.8-12.

90. Денисова А.Л. Дидактические основы непрерывной подготовки специалистов/ Денисова А.Л. – Ташкент: Изд-во Ибн Сины, 1993. – 218 с.

91. Державний стандарт загальної середньої освіти в Україні. Освітня галузь „Економіка". Проект. – К.: Генеза, 1997. – 63 с.

92. Дзундза А.І. Аналіз теоретичних та методологічних засад формування соціоекономічної культури студентів ВНЗ України / Дзундза А.І. – Запоріжжя. – 2003 – 420с.

93. Довженко О.В. Философия образования: дань моде или условие выживания? /Довженко О.В. – М.: Фонд "Новое тысячелетие", 1996 – 320 с.

94. Довідник учителя економіки в запитаннях і відповідях /Авт.-упорядн. Н.Б.Бєскова, В.М.Проценко. – Х.: Веста: Видавництво «Ранок», 2006. – 608с.

95. Донец. Г.О. Применение теории игр для решения экономических запдач. (материалы в помощь лектору)/ Донец. Г.О. – К., 1964. – 26 с.

96. Дрижак В.В. Педагогічні основи підготовки старшокласників до підприємницької діяльності. Дис. канд. пед. наук. 13.00.02 / Український державний педагогічний ун-т ім.. М.П.Драгоманова,к., 1001. – 217 с.

97. Ерасов Б.С. Социальная культурология: Пособие для вузов / Ерасов Б.С. – М.: Аспект Пресс, 1997 – 591 с.

98. Егоров М.А. Общественно-полезный труд учащихся / Егоров М.А. – М.:Воениздат, 1970 – 263 с.

99. Еш С.М. Тести підсумкового контролю з основ ринкової економіки: Навч. посіб./ Еш С.М. – К.: Будівельник, 1995. – 88 с.

100. Забродина Н., Чумакова М. Подходы к формированию стандарта образовательной области «Экономика» // Школьный экономический журнал. – 1997. - №4. – С. 17-23.

101. Зайченко І. Педагогіка: Навч.посібник. – К.: Либідь, 2000. – 580 с.

102. Загвязинский В.И., Бабкина В.С. Принципы исследования самостоятельной работы. В кн.: Актуальные проблемы самостоятельной работы. – Саратов: Изд. Саратовск. Ун-та, 1986.

103. Загривний В.І. Формування у старшокласників пізнавального

інтересу до економічних знань у позакласній роботі: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13. 00. 01. Інститут педагогіки АПН України. – К., 1999. – 19 с.

104. Загривний В.І. Формування у старшокласників пізнавального інтересу до економічних знань у позакласній роботі: Дис. канд. пед. наук: 13. 00. 01. Рівненський економ.-гум.ін-т. – Рівне, 1999. – 182 с.

105. Задорожна В.К. Основи наукових досліджень в економіці: Навч. посіб./ Задорожна В.К. – Львів: Політех. інститут. – К., 1993. – 100 с.

106. Заков Л.В. Развитие учащихся в процессе обучения/ Заков Л.В. М: Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 324 с.

107. Закон України "Про внесення змін і доповнень до закону Української РСР "Про освіту".– К.: ГЕНЕЗА, 1996. - 36 с.

108. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни/ Заславская Т.И., Рывкина Р.В. – Новосибирск, 1991. – 256 с.

109. Зверева Г.А. Педагогические проблемы воспитания бережливости у школьников/ Зверева Г.А. – М.: Педагогика, 1983. – 64 с.

110. Зворыкин А.А. Определение культуры и место материальной культуры в общей культуре/ Зворыкин А.А. – М.: Просвещение, 1967. –313 с.

111. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования: Учеб. Пособие/ Зеер Э.Ф. – Екатеринбург: Мысль, 2000. – 453 с.

112. Зейгарник Б.В. Патология мышления. Зейгарник Б.В. – М.: Просвещение, 1962. – 428 с.

113. Зинченко В.П. Аффект и интеллект в образовании. – М., 1995.–213 с

114. Злобин Н.С. Культура и общественный прогресс/Злобин Н.С. – М.: Наука, 1980. – 303 с.

115. Зобов Р., Келасьев В., Тихоно Б., Трапезникова Т. Социальные детерминанты формирования творческой личности студента // Вестн. высш. шк. – 1991. – №9. – С.57-62.

116. Золоторев А.А. и др. Теория и методика систем интенсивного обучения. Т. 4. – М: МГТУГА, 1994. – 323 с.

117. Зязюн І.А. Гуманістична стратегія теорії і практики

навчального процессу / Зязюн І.А. // Рідна школа, 2000. – №8. – С.8-13.

118. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії: Навчальний посібник для вчителів, аспірантів, студентів середніх та вищих навчальних закладів / Зязюн І.А., Сагач Г.М. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту та бізнесу. 1997. – 302 с.

119. Івончик Г.Ф., Пенькова О.І Про деякі аспекти екологічної освіти школярів. Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови / За ред. В.Л.Андрущенка. – К.,1997.

120. Ігнатенко М.Я., Соколенко Л.О. Прикладні задачі в курсі математики // Рідна школа, 1997. – №5. – С.58-59.

121. Ильина И.В. Становление валеологической культуры личности в процессе высшего профессионального образования. Автор, дисс.... канд. пед. наук. – Орёл, 2000

122. Йовашвили П.А. Проблемы профессиональной ориентации школьников / Йовашвили П.А. – М.: Педагогика, 1983. – 128 с.

123. Иткин И.Б. Социологические аспекты теории и практики экономического воспитания: Автореф. дис…канд. философ. наук / ЧГУ. – Челябинск, 1972. – 24 с.

124. Кабанова-Меллер Е.Н. Формирование приемов умственной деятельности и умственное развитие учащихся/ Кабанова-Меллер Е.Н. – М.: Просвещение, 1968. – 288 с.

125. Каган М.С. Философия культуры / Каган М.С. – СПб.: ТОО ТК «Метрополис», 1996. – 430 с.

126. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости/ Калмыкова З.И. – М.: – Педагогика, 1981. – 200 с.

127. Камински Х. Цели и содержание экономического образования/ Камински Х. // Школьный экономический журнал, 1998. – №1. – С.20-29.

128. Камышанченко Е.Н. Экономическое образование школьников: теория и практика. – Москва-Белгород.: Изд-во БГУ,2002. – 336 с.

129. Камышанченко Е.Н. Содержание экономического образования

школьников: Дис. канд. пед. наук: Харьковский пед. ун-т им. Г.С.Сковороды. – Харьков, 1994. – 188 с.

130. Камишанченко О.М. Зміст шкільної економічної освіти / Камишанченко О.М. // Напрями наукових досліджень кафедри педагогіки; Зб. наук. праць / За ред. В.І. Лозової. – Харьків: ХДПУ, 1997. – С. 134-137.

131. Кант И. Основы метафизики моральности / Кант И. / Собр. соч. в 6-ти т. Т.4 – М.: Просвещение, 1998. – 343 с.

132. Каневский Е.М. Бережливость в большом и малом / Каневский Е.М. – М.: Экономика 1970 – 39 с.

133. Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры / Кармин А.С. – СПб.: Изд-во «Лань», 1997. – 512 с.

134. Китов А.И. Экономическая психология.–М.: Экономика,1987.–303с.

135. Киян Л.Ф. Воспитание бережливости как нравственной черты учащихся-подростков: Автореф.дис.канд.пед.наук: 13.00.01. – К.,1985. –18 с.

136. Куликова В.Г. Беречь ресурсы страни – задача каждого из нас: Книга для учащихся старших классов средней школы / Куликова В.Г. – М.: Просвещение, 1975. – 158 с.

137. Катханов К.Н. Педагогические основы производительного труда / Катханов К.Н. – М.: Высш. шк., 1987. – 359 с.

138. Кобзарьов И.Ф. Общественно-полезный труд в подростковом воздасте и его значение. – М.: Просвещение, 1870. – 68 с.

139. Коган Л.Н. Теория культуры: Учеб. пособие для вузов / Коган Л.Н.– Екатеринбург: «Центр», 1993. – 439 с.

140. Коджаспирова Г., Коджаспиров А. Педагогический словарь / Ред. В.Е. Якун. – М.: Изд-во Академия, 2000. – 176 с.

141. Козаков В.А. Самостоятельная работа студентов и ее информационно-методическое обеспечение: Уч. пособие. – К. Вища шк., 1990. – 248 с.

142. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений / Пер. с польск. Г. Е. Минца и В. Н. Поруса; Под ред. Б. В. Бирюкова. – М.: Прогрес,1979.–504с.

143. Козловски П. Принципы этической экономики / Козловски П. – СПб.: Экономическая школа, 1999. – 344 с.

144. Колеченко А.К. Развивающаяся личность и педагогические технологии / Колеченко А.К. – СПб., 1992. – 243 с.

145. Колосов В.П. Концепция экономического образования на экономическом факультете МГУ// Менеджмент, 1998. – № 7. – С. 51-55.

146. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения / Коменский Я.А. – М.: Учпедгиз, 1965. – 426 с.

147. Кон И.С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 213 с.

148. Кононенко П.П. Концепційні основи програми національно-державницького виховання / Кононенко П.П., Кононенко Т.П. – К.: Т-во «Знання», 2007. – 72 с.

149. Кононенко П.П. Національна ідея, нація, націоналізм / Кононенко П.П. – К.: Міленіум, 2005, 2006. –358 с.

150. Концепція Державного стандарту професійно-технічної освіти України. – К., 1997. –14 с.

151. Копытов А.Д. Трудовая подготовка учащейся молодежи в условиях рынка / Копытов А.Д. // Педагогика, 1999. – № 4. – С. 21-27.

152. Коржуев А., Рязанова Е. Критическое мышление: как соблюсти меру? // Высшее образование в России, 2002. –№3. – С.26-29.

153. Кравченко Н., Терюкова Т. К рынку нужно готовиться заранее // Экономика в школе, 1999. – №2. – С.34-47.

154. Крегер О. Типы людей и бизнес / Крегер О. – М., 1995. –185 с.

155. Кремень В.Г. Національна освіта як соціокультурне явище / Кремень В.Г. // Учитель, 1999, №11-12.

156. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – Інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / Кремень В.Г. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.

157. Крылова Н.Б. Культурология образования: Учеб. пособие для вузов/ Крылова Н.Б. – М.: Новая школа, 2000. –212 с.

158. Крупская Н.К. Пед. соч. в 10-ти т. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959.

159. Кудрявцев Ю., Уткин В. Нужна ли образованию идеология? // Высшее образование в России. – 2003. – №2. – С.56-59.

160. Кузнецов В.И. Принципы активной педагогики / Кузнецов В.И. – Москва: ACADEMIA, 2001. – 115 с.

161. Кузьмина Н.В. Способности, одаренность, талант учителя / Кузьмина Н.В. – Л.: Знание 1985. – 180 с.

162. Кузьминов Я. Экономическая культура: наследие и пути модернизации / Кузьминов Я. // Вопросы экономики. – 1993. – №3. – С.54-58.

163. Кульневич СВ. Педагогика личности от концепций до технологий: учеб.-практич. пособие для учителей, кл. руковод., студентов, магистрантов и аспирантов пед. уч. заведений, слушателей НПК. – Ростов-на-Дону: Творческий центр "Учитель", 2001 – 160 с.

164. Культорология / Курс лекций под ред. А. Радугина. – М.: «Центр», 2000. – 314 с.

165. Кумбс Ф.К. Кризис образования в современном мире: Системный анализ / Под ред.Г.Е.Скорова. – М.:Просвещение,1970. – 377с.

166. Кураков Л.П. Экономическое образование и воспитание школьников / Кураков Л.П. – М.: Просвещение, 1987. – 142 с.

167. Курашов. В.И. Философия и ментальность. – Казань, 2000. – 348 с.

168 Лагутін В.Д. Людина і економіка: Соціоекономіка / Лагутін В.Д. – К.: Просвіта, 1996. – 336 с.

169. Ла Л. Экономическое воспитание школьников в процессе обучения решению задач с практическим содержанием: Автореф. дис.канд. пед. наук: 13.00.01. – Алма-Ата, 1975. – 26 с.

170. Ланда Л.Н. Умение думать. Как ему учить? – М.: „Знание", 1975.–64

171. Леднев В.С. Содержание образования: сущность, структура, перспективы / Леднев В.С. – М.: Высш. шк., 1991. – 133с.

172. Леонова А. Образовательный стандарт и проблема социализации / Леонова А. // Экономика в школе, 1999. – № 3. – С. 56-59.

173. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2 т. Т.2

/Под редакцией В.В.Давыдова и др. – М.: Педагогика, 1983. – 456 с.

174. Леонтьєва В.Н. Культуротворческий процесс: основания и начала / Леонтьєва В.Н. – Харьков, 2003. – 216 с.

175. Лернер И.Я Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории / Лернер И.Я – М.: Просвещение, 1982. – 191 с.

176. Лігоцький А.О. Теоретичні основи проектування сучасних освітніх систем: Монографія / Лігоцький А.О. – К.: Техніка, 1997. – 340 с.

177. Липсиц И.В. Экономика без тайн. – М.: Дело ЛТД, 1993. – 352 с.

178. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций: Учеб. пособие для студ. пед. учебн. заведений и слушателей ИПК и ФПК – 4-е изд., перераб. и доп./ Лихачев Б.Т. – М.: Юрайт, 1999. – 523 с.

179. Ломоносов І.П. “Педагогічні основи формування комуністичного відношення до праці в учнів старших класів”: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / НИИ ТОПО АПН ССР. – М., 1962. – 26 с.

180. Лозова В.І., Троцко Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання. – Харків: Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди, 1997. – С. 339 .

181. Лозова В.І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди / Лозова В.І. – 2-е вид., доп. – Харків: "ОВС", 2000. – 164 с.

182. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Ломов Б.Ф. – М.: Педагогика, 1994.

183. Лучинський А.Г. Воспитание подростающего поколения / Лучинський А.Г. – М: Просвещение, 1975. – 124 с.

184. Лукаш С.В. Формування економічного мислення підлітків у процесі навчально-трудової діяльності: Дис. канд. пед. наук. – Херсон, 2001. – 201 с.

185. Луначарский А.В. Воспитательные задачи советской школы / Луначарский А.В. – М., Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 445 с.

186. Львов Ю. А. Основы экономики и организации бизнеса. – СПб.: ГМП "Формика", 1992. – 123 с.

187. Мазур З.Ф. Проектирование инновационной деятельности

образовании / Мазур З.Ф. – М., 1997. – 239 с.

188. Макаренко А.С. Очерк работы Полтавской колонии имени М.Горького / Макаренко А.С. – М., 1957, т.2. – 698 с.

189. Макаренко А.С. Книга для родителей /Макаренко А.С. – М., 1957, т. 4. – 240 с.

190. Макеева В.Г. Культура предпринимательства / Макеева В.Г. – М.: ИНФРА - М, 2002. – 218 с.

191. Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб.: Питер, 2001. – 592 с.

192. Малышев М.Л.Экономическое воспитание учащихся 9-10 классах в процессе производительного труда: Автореф. дис…. канд. пед. наук: 13.00.01 / НИИ ТОПО АПН ССР. – М., 1982. – 24 с.

193. Мамардашвили М.К. Классический и неоклассический идеалы рациональности / Мамардашвили М.К. – М.: Педагогика, 1994. – 288 с.

194. Маршалл А. Принципы политической экономии / Маршалл А. – М.: Прогресс, 1983. Т.1 – 283 с.

195. Марюта А.Н. Принятие рациональных экономических решений в игровых, рискових и неопределенных ситуаціях / А.Н. Марюта, М.М.Бутник. – Х.: ИД «Инжэк», 2003. – 170 с.

196. Маслюкова Н.А. Бабкина Т.А. Возможно ли воспроизведение образцов педагогической деятельности? // Педагогика, 2000. – №5. – С.53-57.

197. Мачулко Р.М. Економічна підготовка підлітків у навчально-виховному процесі міської школи: Дис.канд.пед. наук. 13.00.01 / Волинський держ. Ун-т ім.. Л.Українки. – Луцьк, 1996. – 169 с.

198. Мельникова Л.П. Некоторые экономические вопросы в воспитании учащихся средней общеобразовательной школы: Автореф. дис.канд. пед. наук: 13.00.01 / ЧГПИ. – Челябинск, 1967. – 28 с.

199. Мельничук И.А. Экономическое воспитание младших школьников в процес се учебной и внеклассной работы: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13. 00. 01. / Минский госуд. пед. ин-т им. А.М.Горького. – Минск, 1989. – 20 с.

200. Моносзон Э.И. Основы педагогических знаний / Моносзон Э.И. –

М.: Педагогика, 1986. – 198 с.

201. Мочерний С.В. Методологія економічного дослідження / Мочерний С.В. – Л.: Світ, 2001. – 416 с.

202. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник / М'ясоїд П.А. – К.: Вища шк., 2000. – 479 с.

203. Набока О.Г. Формування ціннісних орієнтацій у старшокласників спеціалізованих класів економічного профілю: Дис. канд. пед. наук. 13.00.01 / Слов'янський держ. Пед. ін- т. – Слов'янськ, 2001. – 206 с.

204. Надточиева О.А. Формирование экономической культуры личности старшеклассника с использованием средств искусства: Дис. канд. пед. наук: – Луганск, 2000. – 213 с.

205. Надточиева О.О. Формування економічної культури особистості старшокласників з використанням засобів мистецтва: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13. 00. 01. – Луганськ, 2000. – 19 с.

206. Національна доктрина розвитку освіти. – К., 2—2.

207. Никало Н.Г. Філософія сучасної освіти / Никало Н.Г. // Педагогіка і психологія. – 1997. – №3. – С.105-114.

208. Никонова Е. Ю. Особенности содержания математического образования учащихся классов экономической направленности: Автор.дис. канд. пед. наук. – М., 1995. – 20 с.

209. Нисимчук А.С., Падалка О.С., Шпак О.Т. Сучасні педагогічні технології: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр "Просвіта", Пошуково-видавниче агентство "Книга пам'яті України", 2000. – 368 с.

210. Нисимчук А.С. Педагогические основы экономического воспитания учащихся в сельской общеобразовательной школе: Дис. канд. пед. наук. – Киев, 1990. – 217 с.

211. Нисимчук А. С. Экономическое воспитание в сельской школе: Учеб. пособие для пед. институтов. – М.: Просвещение, 1989. – 206 с.

212. Нисимчук А.С. Экономическое образование школьников: Книга для учителя / Нисимчук А.С. – М.: Просвещение, 1991. – 126 с.

213. Нисимчук А.С., Смолюк К. А. Экономическое воспитание подростков сельской школы // Сов. педагогика. – 1988. – № 11. – С. 26-29.

214. Нічуговська Л.І. Математичне моделювання в системі економічної освіти: Монографія. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2003. – 289 с.

215. Новые формы и методы экономического образования старшеклассников / Подгот. И.М.Ткаченко. – К., 1985. – 27 с.

216. Нульман Л.М. Решение экономических задач / Нульман Л.М. – М.: Просвещение, 1976. – 447 с.

217. Ожегов Ю. П., Никанорова Е. В. Новое экономическое мышление // Педагогика, 1991. – № 6. – С. 57-62.

218. Оконь В. Основы проблемного обучения / Оконь В. – М.: «Просвещение», 1968. – 208 с.

219. Оноприенко В., Щербань Т. Втузи России в конце XIX - начале XX века// Alma mater: Вестник высш. шк. –1991. – №4. С.48-53.

220. Освітні технології. Навчально-методичний посібник / О.М. Пєхота, А.З. Кіктенко, О.М. Любарська та ін.: За заг. ред. О.М. Пєхоти, - Київ А.С.К., 2001. – 256 с.

221. Основи економіки. / Під ред. академіка АПН України І.Ф. Прокопенка. – Харків. Бізнес-информ, 1999. – 245 с.

222. Основы предпринимательского дела. Благородный бизнес. / Под ред. Ю.М. Осипова – М.: „Тригон", 1992. – 432с.

223. Падалка О.С, Нісімчук А.М., Смолюк І.О., Шпак О.Г. Педагогічні технології. – К.: Українська енциклопедія, 1995. – 254 с.

224. Падалка О. С. Подготовка студентов педагогических вузов к экономическому воспитанию школьников: Автореф. дис. канд. пед. наук. – Киев. – 1991. – 22 с.

225. Паламарчук В.Ф. Школа учит мыслить / Паламарчук В.Ф. – М.: «Просвещение» 1987. – 208 с.

226. Паламарчук В.Ф. Як виростити інтелектуала / Паламарчук В.Ф. – Тернопіль: "Навчальна книга - Богдан", 2000. – 152 с.

227. Паращенко Л.І. Формування організаторських та управлінських умінь в учнів ліцею бізнесу: Дис…канд.. пед. наук. 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2002. – 228 с.

228. Педагогическое мастерство и педагогические технологии: Учеб. пособие для ст-тов педвузов / Под ред. Л.К.Гребенкиной, Л.А.Байковой. -М.: Пед. общество России, 2000. – 256 с.

229. Перспективні освітні технології: Наук.- метод, посібник. / За ред. Г.С. Сазоненко. – К.: Гопак. 2000. – 560 с.

230. Петренко М.І. Формування і розвиток економічного мислення як мета економічної освіти: Методичні матеріали на допомогу вчителям економіки загальноосвітніх закладів. – Ніжин: НДУ, 2006. – 25 с.

231. Петровская Л.А. Теоретические и методические проблемы социально психологического тренинга. – М.: «Наука», 1982. – 326 с.

232. Пехота Е.Н. Индивидуализация профессионально-педагогической подготовки учителя / Пехота Е.Н. – К.: Вища школа, 1999. – 235 с.

233. Пехота Е.Н. Технологический подход в образовании с позиций педагогики ненасилия и развития / Пехота Е.Н. // Науковий вісник Південно-українського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського. Випуск 4. – Одеса. – 1999. – С. 34 - 36

234. Печерський С.Л. Теория игр для экономистов. Вводный курс: Учеб. пособ. / С.Л. Печерский, А.А. Беляева: Европейский ун-т в Санкт – Петербурге, ф-т экономики. – СПб, 2001. – 342 с.

235. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1985. – 320 с.

236. Пидкасистый П.И. Сущностная характеристика познавательной деятельности // Вестник высшей школы. – 1985. – № 10. – С.35-41.

237. Підласий І., Підласий А. Педагогічні інновації // Рідна школа. – 1998. – №12. – С.12-19.

238. Пиндайк Р., Рубинфельд Д. Микроэкономика / Пиндайк Р., Рубинфельд Д. // Пер. с англ. – М.: "Дело", 1992. – 294 с.

239. Пирогов Н.И. Вопросы жизни // Избранные педагогические

сочинения / Сост. А.Н. Алексюк. – М.: Педагогика, 1985.

240. Писарев Д.И. Избранные педагогические высказывания / Писарев Д.И. – М: Просвещение, 1938.– 382 с.

241. Питюков В.Ю. Основы педагогической технологии / Питюков В.Ю. – М.: Изд-во «ГНОМ-ПРЕСС», 1997. – 295 с.

242. Побірченко Н.А. Підготовка учнівської молоді до ринкової економіки / Побірченко Н.А. – К.: Знання, 1999. – 60 с.

243. Побірченко Н.А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності: Дис. канд. пед. наук. – Киев, 2000. – 456 с.

244. Побірченко Н.А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності / Побірченко Н.А. – К.: Знання, 1999. – 286 с.

245. Понамарев Л.Н., Эпштейн Л.Е. и др. Экономическая культура: сущность, направления развития. – М.: Мысль, 1967. – 269 с.

246. Пономарев Л. И. Экономическая культура (сущность, направления развития) / Пономарев Л. И. – М.: Мысль, 1987. – 286 с.

247. Попов В. Возможности креативной педагогики в условиях перехода к информационному обществу / Попов В. // Вестник высшей школы. –1999. – №2. – С.17-22.

248. Приходько В.Н. Экономическая культура современного украинского общества: Дис.канд.социол. наук. 22.00.03 / Киев. эконом. ун-т – К., 1994. – 268 с.

249. Прокопенко І.Ф. Теоретичні та методичні основи економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах: Дис. у формі наукової доповіді… докт. пед. наук : 13.00.04; 13.00.01. – Київ, 1996. – 67 с.

250. Прокопенко І.Ф. Людина у світі економіки та бізнесу: Експер. підр. для серед. загальноосвіт шк. – Харків: Основа, 1995. – 310 с.

251. Прокопенко И.Ф., Камышанченко Е.Н., Лозовая В.И.

Экономическое образование школьников: Учебное пособие для учителей. – Харьков: Основа, 1995. – 171 с.

252. Професійна освіта: Словник: навч. посіб / Укладачі: Гончаренко С.У., Зязюн І.А., Никало Н.Г., Дубинчук О.С. / За ред. Н.Г. Ничкало. – К.: Вища школа, 2000. –381 с.

253. Психологические исследования творческой деятельности. Под ред. О.К.Тихомирова. – М., «Высшая школа», 1975. – 396 с.

254. Психология. Сб. Под ред. Ковалева А.Г., Степанова А.А. Шабалина С.Н., – М.: Просвещение, 1966. – 451 с.

255. Психология. Учебник для экономических вузов. Под ред. В.Н. Дружинина. – Санкт-Петербург – Москва – Харьков – Минск: изд-во Питер, 2000. – 673 с.

256. Пустовійт Р.Ф. Педагогічні умови формування підприємницької культури у старшокласників: Дис. канд. пед. наук. – Черкаси, 1997. – 209 с.

257. Радаев В.В. Экономическая социология / Радаев В.В. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 368 с.

258. Радугин А. А. Радугин К. А. Введение в менеджмент: социология организаций и управления. – Воронеж, 2002. – 154 с.

259. Распопов В.М. Исследование репродуктивных форм организации самостоятельной работы студентов. – М.: ОДНИ, 1988. – 76 с.

260. Рогуль О.М., Семергей Н.В. Технологія виховної діяльності // Імідж сучасного педагога. – 2001. – №1. – С.34-37.

261. Розин В.М. Визуальная культура и восприятие / Розин В.М. – М.: Ком. Книга, 2006. – 224 с.

262. Розов В.К. Методика экономического воспитания школьников / Розов В.К. – М.Просвещение, 1985. – 159 с.

263. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / Рубинштейн С.Л. – М.: Педагогика, 1976. – 276 с.

264. Самарин Ю.А. Очерки психологии ума / Самарин Ю.А. – Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1962. – 326 с.

265. Самойленко П.И. Системно-деятельностный подход к разработке и внедрению обобщенных технологий обучения / Самойленко П.И. // Среднее проф. образование – 1998. – №3. – С. 73-79.

269. Самохина А. Научно-методическое обеспечение экономического образования / Самохина А. // Экономика в школе. – 1998. – №2. – С.64-70.

266. Самсонова Я. Конфликтологическая культура специалиста / Самсонова Я. // Высшее образование в России. – 2003. – №1. – С. 18-24.

267. Сасова И. Воспитывающий характер обучения / Сасова И. // Образование и рынок. – 1998. – №2. – С.26-31.

268. Сащенкова Н. Организационная культура и ее влияние на эффективность организации / Сащенкова Н. – Обнинск, 2001. – 184 с.

269. Сазонов А.Д. Профорієнтаційна робота в школі / Сазонов А.Д. – К.: Просвіта, 1978. – 127 с.

270. Сікорський П.І. Теорія і методика диференційованого навчання / Сікорський П.І. – Львів: "СПОДОМ", 2000. – 421 с.

271. Селевко Г.К. Современные образовательные технологи. Учебное пособие / Селевко Г.К. – М.: Нар. образование, 1998. – 256 с

272. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. М.: Прогресс, 1968. – 360 с.

273. Семенец Н.Л. Ситуация и вероятностное прогнозирование речевого действия / Семенец Н.Л. // Сб.тр. Днепропетровского института инженеров железнодорожного транспорта. Вып. 107. Под редакцией Н.Л. Семенца. Днепропетровск, 1969. – С. 4-14.

274. Семенюк Э.П. Информационная культура общества и прогресс информатики / Семенюк Э.П. // НТИ, 1994. – сер.1. – № 1. – С. 1 - 8.

275. Сенько Ю.В. Гуманитарные основы педагогического образования / Сенько Ю.В. – М: Академия, 2000. – 324 с.

276. Скаткин В.Г. Методология и методика педагогических исследований: В помощь начин. исследователю. –М.:Педагогика, 1986.–151с.

277. Скаткин М.Н., Краевский В.В. Содержание общего среднего

образования : Проблемы и перспективы. – М.: Знание, 1981. – 96 с.

278. Симоненко В.Д., Степаненко Т.А. Потребительская культура в содержании образования школьников // Педагогика. – 1999. – №4. – С. 45-49.

279. Сластенин В.А. Формирование профессиональной культуры учителя / Сластенин В.А. – М., 1993.- 175 с.

280. Слєпкань З.І. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі / Слєпкань З.І. – К.: НПУ, 2000. – 210 с.

281. Смелсер Н. Дж. Социология экономической жизни. М, 1965. – 440с.

282. Смирнов А.А. Избранные психологические труды: в 2-х т. Т.2 / Смирнов А.А. – М.: Педагогика, 1987. – 256 с.

283. Смирнова Е.Э. Пути формирования модели специалиста с высшим образованием / Смирнова Е.Э. – Л.: ЛГУ, 1977. – 211с.

284. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Антология экономической классики: В 2 т., Т.1. – М, 1993. – 359 с.

285. Смолкин А.М. Методы активного обучения: Науч.-метод. пособие / Смолкин А.М. – М.: Выс. шк., 1991. – 176 с.

286. Смолюк И.А. Экономическое воспитание старшеклассников в процессе трудового обучения: Автореф. дис…канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1987. – 18 с.

287. Смолюк И.А. Экономическое воспитание старшеклассников в процессе трудового обучения: Дис. канд. пед. наук. – Киев, 1988. – 184 с.

289. Солоненко Н. С. Зміст і методика навчання менеджменту учнів 10 – 11 класів загальноосвітніх шкіл: Дис…канд. пед. наук: 13.00.02. – Тернопіль, 2000. – 204 с.

290. Соколинский В.М. Психологические основы экономики: Учеб. пособие для вузов / Соколинский В.М. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 215 с.

291. Соколов А.В. Феномен социально-культурной деятельности. Монография / Соколов А.В. – СПб.: СПбГУП, 2003. – 204 с.

292. Соколова Г.Н. Экономическая социология / Соколова Г.Н. – Мн.: Высш. шк., 1998. – 368 с.

293. Сопер Д., Уолстер У. Тест на экономическую грамотность: Пособие для экзаменатора. 2-е изд./ Сопер Д., Уолстер У. – Нью-Йорк, 1987. – 92 с.

294. Социологический энциклопедический словарь / Под ред. Г.В. Осипова. – М.: ИНФРА-М-НОРМА,4998. – 448 с.

295. Соціологія / За заг. ред. В.П. Андрущенка, М.І. Горлача. – Харків-Київ, 1998. – 622 с.

296. Спивак В. А. Корпоративная культура: теория и практика / Спивак В. А. – М.: Питер, 2001. – 179 с.

297. Старченко К.М. Виховання у старшокласників підприємливості в навчально-трудовій діяльності: Дис. канд. пед. наук. – Київ, 1994. – 214 с.

298. Стасюк В.Д. Педагогічні умови професійної підготовки майбутніх економістів у комплексі «школа – вищий заклад освіти»: Дис. канд. пед. наук. 13.00.04 / Південноукраїнський держ. Пед. ун – т (м.Одеса) ім.. К.Д.Ушинського. – Одеса, 2003. – 282 с.

299. Стефановская Т.А. Технология обучения педагогике в вузе: Метод. пособие / Стефановская Т.А. – М.: Просвещение, 2000. – 267 с.

300. Суд над системой образования: стратегия на будущее / Под ред. У.Д. Джонстона: Пер. с англ. – М.: Просвещение, 1991. – 341 с.

301. Сухомлинський В.О. Народження громадянина. Вибр. твори: у 5 т. / Сухомлинський В.О. – К.: Рад. школа, 1980. – Т.3. – 303с.

302. Сухомлинский В.А. Об умственном воспитании / Сост. и авт. вступ. ст. М.И. Мухин. – К.: Рад. школа, 1983 – 224 с.

303. Сухомлинский В.А. Павлышская средняя школа / Сухомлинский В.А. – М.: Просвещение, 1979. – 116 с.

304. Сучасна українська енциклопедія. Т.7. – Харків: Ранок, 2004.– 461 с.

305. Тамбовкін Ю.Ф. “Виховання відповідального відношення до праці і суспільної власності в учнів підліткового віку”: Автореф. дис…канд. пед. наук: 13.00.01. – Ч., 1964. – 20 с.

306. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий / Теплов Б.М. – М.: Наука, 1961. – 265 с.

307. Терехов Л.Л. Применение математическмх методов в экономике / Терехов Л.Л. – М.: Госстатиздат, 1962. – 71 с.

308. Терюкова Т. Экономическое образование как процесс коммуникации / Терюкова Т. // Экономика в школе, 1999. – № 4. – С. 53-59.

309. Тихомиров О.К. Психология мышления: Учебное пособие / Тихомиров О.К. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 272 с.

310. Томилов В.В. Культура предпринимательства. Учебное пособие / Томилов В.В. – СПб.: Изд-во «Питер», 2000. – 176 с.

311. Улыбин К.А. Современное экономическое мышление/Улыбин К.А.– М.: Политиздат, 1986. – 239 с.

312. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. / Ушинский К.Д. – М.:Учпедгиз, 1945. – Т. 2 – 263 с.

313. Федоров А.И. Экономическое воспитание в школе и дома / Федоров А.И. – Горький: Волго-Вятское изд-во, 1990 – 127 с.

314. Федорович Ю.М. Соціокультурний світ України. – К.:, 2004. – 636 с.

315. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Л.Ф.Ильичева и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

316. Философская энциклопедия, т 3. – М: Просвещение, 1964. – 454 с.

317. Философия культуры. Становление и развитие. / под ред. М.С.Кагана. – СПб.: Узд-во «Лань», 1998. – 448 с.

318. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. - М.: Политиздат, 1987. – 588 с.

319. Фролов А.А “Моральне та матеріальне стимулювання праці в комуністичному вихованні учнів”: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. – М., 1966. – 22 с.

320. Формування патріотизму, моральності, культури, здорового способу життя у студентської молоді: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, 24-25 травня 2006 р. м. Одеса. – Одеса: Астропринт,2006.– 192с.

321. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: Наукове видання / Фурман А.В. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.

322. Чижевський Б.Г. Загальноєвропейський аспект формування змісту освіти в Україні // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції „Стандарти загальної середньої освіти. Проблеми, пошуки, перспективи" 25-26 червня 1996 р. – К., 1996. – С.129-132.

323. Харвей Дж. Постигаем экономику / Под ред. А.Г.Грязновой. – М.: Финансы, ЮНИТИ, 1997. – 484 с.

324. Хардинг Грем, Уолтон Пол. Найди свой путь в маркетинге: Пер. с англ. – М.: Аи Кью, 1992. – 56 с.

325. Хейне П. Экономический образ мышления / Хейне П. – М.: Новости, 1991. – 757 с.

326. Христинко В.Б. Деловые игры в учебном процес се: Учеб. пособ / Христинко В.Б. – Челябинск: ЧПИ, 1983. – 142 с.

327. Чеботарьова Л.І. Економічне виховання та освіта старшокласників у процесі вивчення предметів шкільного освітнього компоненту: Дис. канд. пед. наук. 13.00.07 / АПН України, Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2002. – 217 с.

328. Чернышов Б.П. Роль общественно-полезного труда в воспитании подростков / Чернышов Б.П. – М.: Просвещение, 1973. – 126 с.

329. Чуканова М. М. Учебно-тематическое планирование курса «Введение в экономику» // Экономика в школе. – 2001. – №3. – С.70 - 80.

330. Шадрин А.Е. Сетевая модель организации / Шадрин А.Е. – М: Инфра-М, 2000. – 195с.

331. Шацкий С.Т. Из лекционного курса “Колхозное стротельство школа”/ Пед. соч. в 4-х т. – М.: Просвещение, 1965. – т. 4 . – 49 с.

332. Шемякин Б.П. Экономическое воспитание школьников: Вопросы теории и методики / Шемякин Б.П. – М.: Педагогика, 1986. – 96 с.

333. Шпак О.Т. Економічна підготовка педагогічних кадрів в системі безперервної освіти / Шпак О.Т. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 352 с.

334. Шпак О.Т. Економічна підготовка учнів в сучасних умовах господарювання / Шпак О.Т. // Рідна школа. – 1991. – № 7. – С. 91 - 97.

335. Шпак О.Т. Теорія та практика підготовки педагогічних кадрів до економічного виховання школярів у системі безперервної роботи: Автореф. дис. доктора пед. наук. – К., 2001. – 34 с.

336. Шпак А.Т. Организация экономического образования и воспитания учащихся / Шпак А.Т. – К.: Рад. шк.., 1987. – 26 с.

337. Шпак О.Т. Учителю про економічне виховання учнів: питання генезису і компетентності: Навч. посіб.– К.: Четверта хвиля, 1998. – 223 с.

338. Шпенглер О. Закат Европы. Пер. с нем./ Шпенглер О. – Новосибирск: Наука, 1993. – 584 с.

339. Шумилин Е.А. Психологические особенности личности старшеклассника / Шумилин Е.А. – М.: Педагогика, 1979. – 152 с.

340. Щеглов Ю. Экономическое образование и новые информационные технологии / Щеглов Ю. // Экономика в школе. – 1998. – №1. – С. 16-28.

341. Щедрина Е.В. Исследование экономических представлений у детей / Щедрина Е.В. // Вопросы психологии. – 1991. – №2. – С. 157-164.

342. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе / Щукина Г.И. – М.: Просвещение, 1979. – 160 с.

343. Щукина Г.И. Роль деятельности в учебном процессе / Щукина Г.И. – М.: Просвещение, 1986. – 144 с.

344. Экономическое воспитание и образование молодежи / Составители: А.В.Антонюк, В.А.Мельченко. – К.: Молодь, 1986. – 184 с.

345. Экономическая культура: сущность, направления развития. / Л.Н. Пономарев, В.Д. Попов, В.И. Чичканов. – М.: Мысль, 1987. – 268 с.

346. Экономическое образование и воспитание учащихся: Пособие для учителя / Н. И. Горлач, И.Ф. Прокопенко, В. К. Розов и др.: Под ред. Н.И. Горлач. – К.: Радянська школа, 1989. – 336 с.

347. Экономическая теория в школе / Под ред. Л.А.Гусева. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 544 с.

348. Элдер Патрисия К. Что значит экономическая грамотность для постсоветских стран // Экономика в школе. – 2000. – № 4. – С. 6-10.

349. Эльконин Д.Б. Некоторые вопросы психологии усвоения грамоты / Эльконин Д.Б. // Вопросы психологии. – 1956.- №5. – С. 14-15.

350. Энциклопедический словарь / Под ред. Б.А. Введенского – М.: Просвещение, 1963. – Т. 2. – 468 с.

351. Энциклопедический социологический словарь / Под ред. В.Г. Осипова. – М.:Просвещение, 1995. – 936 с.

352. Эпштейн Л.Е. Вопросы экономического воспитания учащихся в средней школе // Социально-экономические проблемы народного образования / Под ред. В.А.Жамина, С.Л.Костояна. – М.: Просвещение, 1969. – С. 126 – 132.

353. Юдин В.В. Сколько технологий в педагогике?/ Юдин В.В. // Школьные технологии. – 1999. – №3. – С.36 - 39.

354. Ягупов В.В. Педагогіка: Навч. посібник / Ягупов В.В. – К.: Либідь, 2002. – 560 с.

355. Якиманская И.С. Основные направления исследований образного мышления в психологии / Якиманская И.С. // Вопросы психологии. 1985,№5.С. 3 – С. 29 - 32.

356. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека / Якобсон П.М. – М.: Просвещение, 1969. – 317 с.

357. Яновецька О.В. Нова дидактика і 1000 дрібниць / О.В.Яновецька, М.Я. Адамський; Ю.Желєзна (пер. з рос.). – К.: Редак. загальнопедагог. газет, 2005. – 112 с.

Додаток А

Тест «Чи знаю я економіку?»

1. Що вивчає економіка?

А) виробництво, обмін, розподіл, споживання;

Б) обмін, розподіл, природні ресурси, глобальні проблеми людства;

В) як заробити гроші.

2. Яке значення має економіка для суспільства?

А) корегує раціональну поведінку у споживанні та використанні індивідуальних заощаджень;

Б) надає громадянам можливість орієнтуватись у сфері бізнесу і приймати доцільні рішення при виборі сфери зайнятості;

В) допомагає розробити принципи, що стають основою економічної політики та сприяє економічній інформованості і демократизації суспільства.

3. Що таке потреби?

А) Здатність речей чи послуг задовольнити бажання;

Б) Необхідність підтримання життя людини як біологічної істоти;

В) Необхідність у певних речах, бажання володіти ними, відчуття нестачі, якщо бажання лишається незадоволеним.

4. Споживче благо – це…

А) Потреба в необхідних для життя речах;

Б) Здатність речі або послуги задовольнити потребу;

В) Речі, які приносять найбільшу користь.

5. Що відбувається в економіці, де звичайним явищем є дефіцит споживчих благ і на поведінку споживача суттєво впливає інфляція?

А) Відбувається зростання граничного споживчого блага;

Б) Відбувається зменшення граничного споживчого блага;

В) Попит на товари першої необхідності зростає.

6. Чи існує зв'язок між багатством суспільства і структурою потреб?

А) Ні, не існує, бо потреби безмежні;

Б) Частково, бо не всі потреби залежать від суспільства;

В) Існує, бо чим більше людина має, тим більше хоче мати.

7. Що таке виробництво?

А) цілеспрямована діяльність людей, які мають на меті створити споживчі блага для задоволення своїх потреб;

Б) цілеспрямована діяльність людей, які мають на меті заробити гроші;

В) створення матеріальних благ.

8. Які ви знаєте фактори виробництва?

А) земля, праця, капітал, будівлі;

Б) земля, праця, капітал, здатність до підприємництва, інформація;

В) природні ресурси, гроші, будівлі.

9. Що таке економічний кругообіг?

А) взаємозв'язаний рух ресурсів, споживчих благ, доходів;

Б) рух товарів і послуг до споживача;

В) рух ресурсів від держави до споживача.

10. Що таке конкуренція?

А) це змагання за можливість повніше реалізувати власний інтерес;

Б) це змагання на першість виробництва;

В) це змагання за якість продукції.

11. Які ви знаєте економічні системи?

А) планова, ринкова, змішана, традиційна, перехідна;

Б) планова, ринкова, капіталістична, соціалістична;

В) постсоціалістична, розвинута, нерозвинута.

12. На які сфери поділяється виробництво?

А) автоматизоване, машинне, ремісниче;

Б) матеріальне, нематеріальне

В) виробництво товарів та інших цінностей.

13. Що таке чиста монополія?

А) стан, коли в галузі є лише один виробник, який одноосібно визначає обсяги виробництва і ціни;

Б) стан, коли держава замовляє виробникам випускати певну продукцію;

В) стан економіки, коли в галузі є незначна кількість виробників, що домовились між собою.

14. Що таке попит?

А) це кількість продукту, яку споживачі спроможні придбати на ринку за певну ціну;

Б) рішення продавців продати товар;

В) кількість купленого товару.

15. Що таке пропозиція?

А) кількість проданого товару;

Б) кількість продукту, яку виробники можуть доставити на ринок у певний час;

В) кількість зробленого товару.

16. Що таке ринкова ціна?

А) ціна за якою обсяг пропозиції відповідає обсягу попиту;

Б) ціна при якій обсяг пропозиції перевищує обсяг попиту;

В) ціна при якій найбільше розкупляється товар.

17. Що таке кредитна картка?

А) письмове зобов'язання боржника сплатити визначену суму грошей у визначений термін;

Б) наказ власника банківського рахунку передати певну суму на користь пред'явника;

В) розрахунковий засіб, який видається банками своїм клієнтам.

18. Які функції виконують гроші?

А) міра вартості товарів;

Б) засіб обігу, міра вартості, засіб нагромадження;

В) купівля і продаж товарів, зберігання в банку.

19. Що таке іпотечний кредит?

А) це кредит, де позичальником виступає держава;

Б) це довгострокові позики під заставу нерухомості;

В) надається банками підприємствам або особам у вигляді грошових позик.

20. Що таке дивіденд?

А) величина доходу, що його дають цінні папери їх власникам;

Б) величина доходу при використанні грошей;

В) дохід отриманий від продажу цінних паперів.

21. Хто такий брокер?

А) особа, яка надає послуги і членам, і не членам біржі і може діяти тільки за дорученням клієнта;

Б) особа, яка надає послуги тільки членам біржі і може діяти лише за дорученням клієнта;

В) особа, яка надає послуги і членам і не членам біржі і діє з власної ініціативи.

22. Хто такий дилер?

А) особа, яка здійснює ті самі функції, що й брокер, але здійснює операції за свій рахунок і на свою користь;

Б) особа, яка здійснює ті самі функції, що й маклер, але обслуговує лише гостей біржі;

В) особа, яка здійснює угоди між клієнтами біржі за їх рахунок.

23. Що таке форвардна угода?

А) це придбання права купити або продати за певною ціною у певний час;

Б) це посередницька діяльність з обслуговування платежів клієнтів, отримання грошей за борговими зобов'язаннями, за дорученнями своїх клієнтів, розпорядження цінними паперами;

В) це зобов'язання продавця здійснити постачання певної кількості

товару певної якості у зазначений час.

24. Що таке рента?

А) плата підприємця працівникові за використання його праці;

Б) ціна за використання землі та інших природних ресурсів;

В) винагорода власнику грошей за надання їх у використання.

25. Що таке заробітна плата?

А) ціна за використання землі та інших природних ресурсів;

Б) плата за організацію, керування, ризик, нововведення;

В) плата підприємця працівникові за використання його праці.

26. Які є основні форми доходів у ринковій економіці?

А) зарплата, акція, прибуток;

Б) рента, зарплата, позичковий процент, прибуток;

В) курс акції, цінні папери, облігації.

27. Що таке акція?

А) документ, що замінює гроші і дозволяє отримувати дивіденди;

Б) інвестиції власників грошей на розширення підприємства;

В) цінний папір, що засвідчує вкладення певного капіталу у статутний фонд підприємства.

28. Які є види акцій?

А) типові, контролюючі; Б) звичайні, привілейовані;

В) корпораційні, приватні.

29. Що таке підприємство?

А) фірма, яка випускає продукцію;

Б) організація, що займається певною виробничою діяльністю;

В) завод продтоварів.

30. Кого можна вважати підприємцем?

А) це особа, яка покладає на себе ініціативу поєднання ресурсів у єдиний процес виробництва товарів та послуг, керує підприємством, запроваджує інновації у виробництво і перебирає на себе відповідальність за організацію справи;

Б) це особа, яка володіє виробництвом з метою отримання прибутку;

В) це особа, яка вміє, застосувавши свої здібності, налагодити виробництво і отримати великий прибуток.

31. Яку основну функцію виконує підприємство?

А) задоволення потреб; Б) випуск якнайбільшої кількості продукції;

В) забезпечує людей роботою.

32. Що таке прибуток?

А) плата за функції, що їх виконує підприємець, коли організовує виробництво, керує ним, здійснює інновації та ризикує;

Б) виручка від проданого товару;

В) різниця між виручкою від реалізації та економічними витратами.

33. Що таке кооператив?

А) підприємство, яким спільно володіють його члени;

Б) започатковані державою, яка організаційно та фінансово регулює їх діяльність;

В) власники фірми є численні власники акцій.

34. Що таке менеджмент?

А) це регулярна перевірка діяльності підлеглих;

Б) це діяльність з координації роботи інших людей;

В) система методів, засобів, дій менеджерів, що забезпечують спрямованість зусиль усього колективу на досягнення спільної мети.

35. Що таке маркетинг?

А) складова частина підприємницької діяльності – передбачає вивчення попиту споживачів та організацію відповідно до нього виробництва і продажу;

Б) координування роботи окремих людей;

В)Вплив на потреби людей та їх очікування.

36. Що таке інфляція?

А) зростання загального рівня цін; Б) зниження загального рівня цін;

В) недостатня кількість грошей.

37. Що таке вексель?

А) боргове зобов'язання, яке видає позичальник грошей на ім'я кредитора;

Б) паперовий знак, що є мірою вартості під час купівлі-продажу і виконує роль еквівалента;

В) фінансовий актив підприємства.

38. Що таке патент?

А) запрвадження у виробництво нового продукту, нового виробничого методу або застосування нової форми організації бізнесу;

Б) виняткове право, яке надає держава винахідниковідля використання винаходу протягом певного проміжку часу;

В) цінний папір, що приносить процент.

39. Що таке податки?

А) обов'язкові стягнення з підприємців частини їхнього доходу в держбюджет у визначеному закаонодавством країни порядку;

Б) обов'язкові платежі в держбюджет у визначеному закаонодавством країни порядку; В) витрати, величина яких в цілому не змінюється.

Додаток Б

Запитальник «Мої пріоритети»

1. Я завжди дотримуюсь правил і законів.
2. Брак грошей мене дратує.
3. Я люблю зміни в житті — нові враження, нових людей, нову обстановку навколо
4. Не люблю різні нововведення, віддаю перевагу раз встановленому твердому порядку.
5. Не люблю наперед розраховувати всі витрати. Легко беру в борг, навіть якщо знаю, що до терміну віддати буде важко
6. Я не чув ще справедливої критики в свою адресу або справедливих заперечень моїм доводам.
7. Я завжди прагну залишити гроші про запас на непередбачені витрати.
8. Заперечення і критика мене особливо дратують, коли я втомився і погано себе відчуваю.
9. Гроші мені потрібні тільки для того, щоб абияк прожити.
10. Мене привертає лише те нове, що відповідає мої принципам і інтересам.
11. Свої невдачі я переживаю сам і ні у кого не шукаю співчуття і допомоги.
12. Невдачі викликають у мене протест і обурення і бажання їх подолати.
13. Я вважаю, що при невдачах не можна зневірятися.
14. Я не люблю пригод і уникаю ризику.
15. Гроші мене абсолютно не цікавлять.
16. Я люблю мріяти про пригоди, але не шукаю їх в житті.
17. Пригоди я люблю тільки веселі і ті, що добре кінчаються, а ризикувати не люблю.
18. Я можу йти попереду інших в міркуваннях, але не в діях.
19. Прагну бути бережливим, але не скупим, люблю витрачати гроші з толком.
20. Я люблю бути першим в компанії, керувати і направляти інших.
21. Я дуже акуратний в грошових справах і, знаючи неакуратність багатьох, не люблю давати у борг.
22. Я люблю опікати кого-небудь одного, хто мені сподобається.
23. Періодами я до грошей ставлюся легко і витрачаю їх не замислюючись, періодами боюсь залишитися без грошей.
24. Я завжди прагну учити людей правилам і порядку.

25. Слухаючи заперечення і критику, я шукаю доводи в своє виправдання, але не завжди наважуюся його висловити.

26. Якщо мене критикують або мені заперечують, мені завжди починає здаватися, що інші мають рацію, а я — ні.

27. Логічно обґрунтованих правил я прагну дотримуватись.

28. Я ніколи і нікому не дозволяю обмежувати мене в грошах.

29. Різні правила і розпорядки викликають у мене бажання навмисне їх порушити.

30. Якщо у мене узяли в борг, я соромлюся про це нагадати.

31. Я прагну дотримуватись правил і законів, але це не завжди мені вдається.

32. Строго слідую тим правилам, які вважаю справедливими, борюся з тими, які вважаю несправедливими.

Тести

На скільки ви практичні?

За кожну відповідь "так" - 1 очко, "ні" - 0 очок.

1. Змогли б ви вижити на безлюдному острові?
2. Вам під силу розрахувати сімейний бюджет?
3. Чи зумієте ви здійснити покупку дорогого одягу?
4. Ви зможете спланувати свій відпочинок під час літніх канікул?
5. Чи зможете ви повернути в магазин зіпсований товар?
6. Чи знаєте, як узяти кредит?
7. Чи легко знаходите вирішення практичних проблем?
8. Чи умієте лагодити речі?
9. Чи добре ви організовані?
10. Змогли б ви організувати картотеку в офісі?
11. Чи знаєте ви, як розпочати власну справу?
12. Чи знаєте ви права споживача?
13. Чи знаєте, як розробити бізнес-план?
14. Чи зможете самостійно вести домашнє господарство?
15. Чи зумієте ви виготовити якийсь товар, а потім продати його?

10-15 очок. Ви дуже практична людина, відмінно справляєтеся з важкими ситуаціями, маєте гарні знання, розсудливі.

4-9 очок. Ви цілком можете про себе поклопотатися. Ви, можливо, не з однаковою легкістю зі всім справитеся, але без великих зусиль.

3 очки або менше. Ви майже абсолютно не здатні про себе поклопотатися. Без допомоги інших вам буде дуже важко. За вас усі ваші проблеми вирішують і будуть надалі вирішувати ваші батьки.

Чи здатні Ви вирішити свої проблеми?

1. Чи розповідаєте ви про свої проблеми, неприємності?

а) ні, це мені не допомогло б (3)

б) так, якщо є відповідний співбесідник (1)

в) не завжди, людям вистачає своїх турбот (2)

2. Чи сильно ви переживаєте неприємності?

а) завжди і дуже важко (4)

б) все залежить від обставин (0)

в) корюся обставинам, адже будь-якій неприємності рано чи пізно приходить кінець (2)

3. Ви чимось дуже засмучені. Що ви робите у такому разі?

а) дозволяю собі задоволення, про яке довго мріяв (0)

б) йду до хороших друзів (2)

в) "жалію" себе, відсиджуючись удома (4)

4. Близька людина образила вас. Як ви вчините?

а) "сховаюся в свою раковину" (3)

б) зажадаю пояснень (0)

в) розповім будь-якому, хто готовий слухати (1)

5. У хвилину щастя?

а) не думаю про нещастя (1)

б) не покидає тривога, що щастя швидко піде (3)

в) не забуваю про те, що і засмучень в житті немало (5)

6. Доля, на вашу думку:

а) постійно випробовує вас (5)

б) несправедлива до вас (2)

в) прихильна до вас (1)

7. Про що ви думаєте після сварки з улюбленою людиною, коли гнів проходить?

а) про хороший, що було у нас у минулому (1)

б) мрію про таємну помсту (2)

в) про те, скільки витерпів(а) від неї (його) (3)

7-11 очок: Ви легко миритеся з неприємностями, навіть бідами, оскільки здатні вірно оцінити їх. Цінне те, що ви не схильні жаліти себе (слабкість, властива багатьом). Ваша душевна рівновага гідна захоплення!

12-22 очок: Ви часто ремствуєте на свою долю. Вважаєте за краще випліскувати проблеми і неприємності на інших. Вам необхідне чиєсь співчуття. Може, краще навчитися володіти собою?

23-32 очок: Ви ще не справляєтеся з своїми бідами. Можливо, тому вони так вас мучать. Ви замикаєтеся, нерідко жалієте себе.

Додаток В

ЗАПИТАЛЬНИК КОС (комунікативних і організаторських схильностей)

ЯК ЗАПОВНЮВАТИ ЗАПИТАЛЬНИК

1. Не робіть жодних позначок в списку запитів. Указуйте свої відповіді в опитувальному листку.

2. Переконаєтеся в тому, що розумієте питання. Прочитайте його стільки раз, скільки Вам необхідно.

3. Будь ласка, відповідайте на кожне питання.

4. Не затримуйтеся дуже довго на одному питанні. Відповідайте на питання відразу ж, як тільки Ви його зрозуміли, і переходьте до наступного питання.

5. Не залежно від того, чи розглядаєте Ви минуле або сьогодення, відповідайте по відношенню до теперішнього часу.

6. Для відмітки Вашої відповіді на опитному листі у Вас є колонки. Плюс (+) означає в основному "так", або рішуче "так". Середина (М) означає невпевненість, може бути не визначене "та" чи ні". Мінус означає в основному "ні", або рішуче "ні".

\+ М -

7. Вашу відповідь на будь-яке питання Ви позначаєте чітко помітною відміткою в клітинці напроти питання в тій колонці, яка відповідає Вашій відповіді. Якщо Вам необхідно стерти відмітку, обов'язково зітріть її повністю і відзначте інший варіант відповіді досить розбірливо, щоб не виникло труднощів у визначенні Вашої відповіді.

8. Впишіть Ваше повне ім'я, адресу, дату заповнення, вік, клас у відповідні графи опитного листа. Потім відкрийте сторінку з питаннями і почніть з питання номер 1, заповнюючи опитний лист відповідно до вищенаведених рекомендацій.

1. Чи багато у Вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтеся?

2. Чи часто Вам вдається схилити більшість своїх товаришів до ухвалення ними Вашої думки?

3. Чи довго Вас турбує відчуття образи, заподіяне Вам кимсь з Ваших товаришів?

4. Чи завжди Вам важко орієнтуватися в критичній ситуації, що створилася?

5. Чи є у Вас прагнення до встановлення нових знайомств з різними людьми?

6. Чи подобається Вам займатися суспільною роботою?

7. Чи правильно, що Вам приємніше і простіше проводити час з книгами або за якими-небудь іншими заняттями, ніж з людьми?

8. Якщо виникли які-небудь перешкоди в здійсненні Ваших намірів, то чи легко Ви відступаєте від них?

9. Чи легко Ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші за Вас за віком?

10. Чи любите Ви придумувати і організовувати зі своїми товаришами різні ігри і розваги?

11. Чи важко Ви включаєтеся в нову для Вас компанію?

12. Чи часто Ви відкладаєте на інші дні ті справи, які потрібно було б виконати сьогодні?

13. Чи легко Вам вдається встановлювати контакти з незнайомими людьми?

14. Чи прагнете Ви домогтися, щоб Ваші товариші діяли відповідно до Вашої думки?

15. Чи важко Ви освоюєтеся в новому колективі?

16. Чи правильно, що у Вас не буває конфліктів з товаришами через невиконання ними своїх обов'язків, зобов'язань?

17. Чи прагнете Ви за слушної нагоди познайомитися і поговорити з новою людиною?

18. Чи часто в рішенні важливих справ Ви приймаєте ініціативу на себе?

19. Чи дратують Вас отчуючі люди і чи хочеться Вам побути одному?

20. Чи правда, що Ви зазвичай погано орієнтуєтеся в незнайомій для Вас обстановці?

21. Чи подобається Вам постійно знаходитися серед людей?

22. Чи виникає у Вас роздратування, якщо Вам не вдається закінчити розпочату справу?

23. Чи переживаєте Ви почуття, незручності або утруднення, якщо доводиться проявити ініціативу, щоб познайомитися з новою людиною?

24. Чи правда, що Ви стомлюєтеся від частого спілкування з товаришами?

25. Чи любите Ви брати участь в колективних іграх?

26. Чи часто Ви проявляєте ініціативу при рішенні питань, що зачіпають інтереси Ваших товаришів?

27. Чи правда, що Ви відчуваєте себе невпевнено серед малознайомих Вам людей?

28. Чи правильно, що Ви рідко прагнете довести свою правоту?

29. Чи вважаєте Ви, що Вам не складає особливих труднощів внести пожвавлення до малознайомої Вам компанії?

30. Чи приймаєте Ви участь в суспільній роботі в школі?

31. Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю людей?

32. Чи вірно, що Ви не прагнете відстоювати свою думку або рішення, якщо воно не було відразу прийняте Вашими товаришами?

33. Чи відчуваєте Ви себе невимушено, потрапивши в незнайому Вам компанію?

34. Чи охоче Ви приступаєте до організації різних заходів для своїх товаришів?

35. Чи правда, що Ви не відчуваєте себе досить упевненим і спокійним, коли доводиться говорити що-небудь великій групі людей?

36. Чи часто Ви спізнюєтеся на ділові зустрічі, побачення?

37. Чи правильно, що у Вас багато друзів?

38. Чи часто Ви опиняєтеся в центрі уваги своїх товаришів?

39. Чи часто Ви бентежитеся, відчуваєте незручність при спілкуванні з малознайомими людьми?

40. Чи правда, що Ви не дуже упевнено відчуваєте себе в оточенні великої групи своїх товаришів?

Додаток Г

Тест «Чи хочу я вивчати економіку?»

Інструкція: «Опитний лист складається з 27 пунктів. По кожному з них можливі три варіанти відповідей: А, Б, В.

З відповідей на кожний з пунктів виберіть той, який краще всього виражає Вашу точку зору з даного питання. Можливо, що якісь з варіантів відповідей здадуться Вам рівноцінними. Проте ми просимо Вас вибрати з них тільки один, а саме той, який найбільшою мірою відповідає Вашій думці і понад усе цінний для Вас.

Букву, якою позначена відповідь (А, Б, В), напишіть на листі для запису відповідей поряд з номером відповідного пункту (1—27) під рубрикою «Більше всього».

Потім з відповідей на кожний з пунктів виберіть той, який не відповідає Вашій точці зору. Букву, якою позначена відповідь, знов напишіть на листі для запису відповідей з номером відповідного пункту, в стовпчику під рубрикою «Менше всього».

Таким чином, для відповіді на кожне з питань Ви використовуєте дві букви, які і запишіть у відповідні стовпчику. Решта відповідей ніде не записується.

Прагніть бути максимально правдивим!

Серед варіантів відповіді немає «хороших» або «поганих», тому не прагніть вгадати, яка з відповідей є «правильною» або «кращою» для Вас.

Час від часу контролюйте себе, чи правильно Ви записуєте відповіді, чи поряд з тими пунктами. У випадку, якщо Ви виявите помилку, виправте її, але так, щоб напрям був чітка видно».

ТЕСТ

1. Найбільше задоволення я отримую від:

А. Вивчення предметів математичного циклу;

Б. Вивчення предметів природничого циклу;

В. Вивчення предметів суспільного циклу.

2. Чи хотів би я розпочати свою власну справу:

А. Так;

Б. Ніколи не замислювався над цим;

В. Ні.

3. Для мене гарним вчителем є той, хто:

А. Виявляє цікавість до учнів і до кожного має індивідуальний підхід;

Б. Викликає інтерес до предмету, так що учні вчаться із задоволенням і

поглиблюють свої знання в цього предмету;

В. Створює в колективі таку атмосферу, при якій ніхто не боїться висловити свою думку.

4. Мені подобається, коли люди:

А. Радіють виконаній роботі;

Б. Із задоволенням працюють в колективі;

В. Прагнуть виконати свою роботу краще за інших.

5. Я хотів би, щоб мої друзі:

А Були чуйні і допомагали людям, коли для цього представляються можливості;

Б. Були вірні і раді мені;

В. Були розумними і цікавими людьми.

6. Чи хотів би я вивчати економіку?

А. Так;

Б. Ніколи не замислювався над цим;

В. Ні.

7. Більше всього я не люблю на уроках:

А. Коли у мене щось не виходить;

Б. Коли мені ставлять погану оцінку;

В. Коли мене критикують.

8. Здається, найгірше, коли педагог:

А. Не приховує, що деякі учні йому несимпатичні, насміхається і жартує над ними;

Б. Викликає дух суперництва в колективі;

В. Недостатньо добре знає предмет, який викладає.

9. Чи знадобляться мені у житті знання з економіки?

А. Так;

Б. Ніколи не замислювався над цим;

В. Ні.

10. Я хотів би бути схожим на тих, хто:

А. Досягнув успіху в житті;

Б. По-справжньому захоплений своєю справою;

В. Відрізняється дружелюбністю і доброзичливістю.

11. У першу чергу школа має:

А. Навчити вирішувати завдання, які ставить життя;

Б. Розвивати перш за все індивідуальні здібності учня;

В. Виховувати якості, що допомагають спілкуватися з людьми.

12. Якби у мене було більше вільного часу, більш охоче за все я використовував би його:

А. Для здобуття практичних навичок з економіки;

Б. Для відпочинку і розваг;

В. Для своїх улюблених справ і самоосвіти.

13. Найбільших успіхів я добиваюся, коли:

А. Працюю з людьми, які мені симпатичні;

Б. У мене цікава робота;

В. Мої зусилля добре винагороджуються.

14. Я люблю, коли на уроках:

А. Учитель проводить ділові ігри;

Б. На мене вчитель не звертає уваги;

В. Учитель і однокласники прислухаються до моєї думки.

15. Якби про мене вирішили написати в газеті, мені б хотілося, щоб:

А. Розповіли про яку-небудь цікаву справу, пов'язану з навчанням, роботою, спортом і т.п., в якому мені довелося брати участь;

Б. Написали про мою діяльність;

В. Обов'язково розповіли про колектив, в якому я навчаюсь.

16. Краще всього я вчуся, якщо викладач:

А. Має до мене індивідуальний підхід;

Б. Зможе викликати у мене інтерес до предмету;

В. Влаштовує колективні обговорення проблем, що вивчаються.

17. Для мене немає нічого гіршого, ніж:

А. Образа особистої гідності;

Б. Невдача при виконанні важливої справи;

В. Втрата друзів.

18. Більше всього я ціную:

А. Успіх;

Б. Можливість цікавої спільної роботи;

В. Здоровий практичний розум і кмітливість.

19. Я не люблю людей, які:

А. Вважають себе гіршими за інших;

Б. Часто сваряться і конфліктують;

В. Заперечують усе нове.

20. Приємно, коли:

А. Працюєш над важливою для всіх справою;

Б. Маєш багато друзів;

В. Викликаєш захоплення і всім подобаєшся.

21. Здається, в першу чергу керівник повинен бути:

А. Доступним;

Б. Авторитетним;

В. Вимогливим.

22. У вільний час я охоче прочитав би книги:

А. Про те, як заводити друзів і підтримувати хороші відносини з людьми;

Б. Про те, як успішно розпочати власну справу;

В. Про останні досягнення науки і техніки.

23. Якби у мене були можливості, то я б:

А. Зайнявся бізнесом;

Б. Став би вченим;

В. Зайнявся політикою .

24. Мені б хотілося:

А. Зробити відкриття в науці;

Б. Розуміти все що відбувається в суспільстві;

В. Навчитися приймати правильні рішення.

25. Для мене найважливіше знати:

А. Що я хочу зробити;

Б. Як досягти мети;

В. Як організувати людей для досягнення мети.

26. Людина повинна прагнути до того, щоб:

А. Інші були нею задоволені;

Б. Виконати своє призначення в суспільстві;

В. Щоб їй не дорікали за виконану роботу.

27. Я б хотів дізнатися:

А. Як стати раціональним споживачем;

Б. Як заробити велику кількість грошей;

В. Як організувати виробництво товарів або послуг.

Додаток Д
КАРТА ІНТЕРЕСІВ

Інструкція: «Для визначення Ваших провідних інтересів пропонуємо перелік питань. Подумайте перед відповіддю на кожне питання і постарайтеся дати якомога точнішу відповідь. Якщо Ви переконалися не раз, що Вам дуже подобається те, про що питається в питанні, то в листі відповідей в клітці під тим же номером поставте два плюси, якщо просто подобається — один плюс, якщо не знаєте, сумніваєтеся — нуль, якщо не подобається — один мінус, а якщо дуже не подобається — два мінуси. Відповідайте на питання, не пропускаючи жодного з них. Час заповнення листа не обмежується».

1. Знайомитися з життям рослин і тварин.
2. Урок географіЇ, читання підручника географії.
3. Читати художню або науково-популярну літературу про геологічні експедиції.
4. Уроки і підручник анатомії і фізіології людини.
5. Уроки домоводства або домашні завдання домоводством.
6. Читати науково-популярну літературу про фізичні відкриття, про життя і діяльність видатних фізиків.
7. Читати про відкриття в хімії або про життя і діяльність видатних хіміків.
8. Читати технічні журнали (наприклад, «Юний технік»).
9. Читати статті в науково-популярних журналах про досягнення в області електроніки і радіотехніки.
10. Знайомитися з різними металами і їх властивостями.
11. Дізнаватися про різні породи деревини і про їх практичне застосування.
12. Дізнаватися про досягнення в області будівництва.
13. Читати книги, дивитися фільми про водіїв різних видів транспорту (автомобільного, залізничного тощо).
14. Читати книги, дивитися фільми про льотчиків і космонавтів.
15. Знайомитися з військовою технікою.
16. Читати книги про історичні події і історичних діячів.
17. Читати класиків вітчизняної і зарубіжної літератури.
18. Читати і обговорювати газетно-журнальні статті і нариси.
19. Обговорювати поточні справи і події в класі і школі.
20. Читати книги про життя школи (про роботу вихователя, вчителя).
21. Читати книги, дивитися фільми про роботу міліції.

22. Піклуватися про порядок в речах, красивому виді приміщення, в якому вчитеся, живете, працюєте.

23. Читати книги типу «Цікава математика», «Математичне дозвілля».

24. Вивчати економічну географію.

25. Заняття іноземною мовою.

26. Знайомитися з життям видатних художників, з історією розвитку образотворчого мистецтва.

27. Знайомитися з життям видатних майстрів сцени і кіно, зустрічатися з артистами, колекціонувати їх фотографії.

28. Знайомитися з життям і творчістю видатних музикантів, з питаннями теорії музичного мистецтва.

29. Читати спортивні журнали, газети, книги про спорт, про видатних спортсменів.

30. Вивчати біологію, ботаніку, зоологію.

31. Знайомитися з різними країнами по описах і географічних відкриттях.

32. Читати про життя і діяльність знаменитих геологів.

33. Читати про те, як люди навчилися боротися з хворобами, про лікарів і досягнення в області медицини.

34. Відвідувати з екскурсією підприємства легкої промисловості.

35. Читати книги типу «Цікава фізика», «Фізики жартують».

36. Знаходити хімічні явища в природі, проводити досліди по хімії, стежити за ходом хімічних реакцій.

37. Знайомитися з новітніми досягненнями сучасної техніки (слухати і дивитися радіо- і телепередачі, читати статті в газетах).

38. Відвідувати радіотехнічні кухлі або знайомитися з роботою електрика.

39. Знайомитися з різними вимірювальними інструментами для металообробки і працювати з ними.

40. Спостерігати за виготовленням виробів з дерева, розглядати нові зразки меблів.

41. Зустрічатися з будівельниками, спостерігати за їх роботою.

42. Читати популярну літературу про засоби пересування.

43. Читати книги, дивитися фільми про річковиків, моряків.

44. Читати книги, дивитися фільми на військові теми, знайомитися з історією воєн, батальних битв.

45. Обговорювати поточні політичні події в Росії і за кордоном.

46. Читати літературно-критичні статті.

47. Слухати радіо і дивитися теленовини і тематичні телепередачі.

48. Дізнаватися про події, що відбуваються в місті, республіці, країні.

49. Давати пояснення товаришам, як виконати навчальне завдання, якщо вони не можуть зробити його самі.

50. Справедливо розсудити вчинок друга, знайомого або літературного героя.

51. Забезпечувати сім'ю продуктами; організовувати живлення для всіх під час походу.

52. Читати науково-популярну літературу про відкриття в математиці, про життя і діяльність видатних математиків.

53. Цікавитися виконанням економічних і господарських планів.

54. Читати художню літературу іноземною мовою.

55. Бути членом редколегії, займатися художнім оздобленням газет.

56. Відвідувати драматичний театр або театр юного глядача.

57. Слухати оперну або симфонічну музику.

58. Відвідувати спортивні змагання, слухати і дивитися спортивні радіо- і телепередачі.

59. Відвідувати біологічний гурток.

60. Займатися в географічному гуртку.

61. Складати і збирати описи і зображення геологічних об'єктів землі, мінералів.

62. Вивчати функції організму людини, причини виникнення хвороб і шляху лікування.

63. Відвідувати гурток кулінарів, готувати удома обід.

64. Проводити досліди по фізиці.

65. Готувати розчини, зважувати реактиви.

66. Розбирати і ремонтувати різні механізми (наприклад, годинник, праска).

67. Користуватися точними вимірювальними приладами (осцилографом, вольтметром, амперметром); робити різноманітні підрахунки.

68. Майструвати різні предмети і деталі з металу.

69. Майструвати різні предмети і деталі з деревини або художньо обробляти дерево (випилювати, випалювати, вирізувати).

70. Накидати будівельний ескіз або виконувати креслення різних споруд.

71. Відвідувати кружок юних залізничників і автоаматорів.

72. Брати участь в секції парашутистів і в кухлі авіамоделістів або в роботі авіаклубів.

73. Займатися в стрілецькій секції.

74. Вивчати історію виникнення різних народів і держав.

75. Писати класні і домашні твори по літературі.

76. Спостерігати за вчинками, поведінкою, життям інших людей.

77. Виконувати суспільну роботу, організовувати, об'єднувати товаришів на яку-небудь справу.

78. Проводити час з маленькими дітьми, читати їм книги, що-небудь їм розповідати, допомагати в чому-небудь.

79. Встановлювати дисципліну серед однолітків і молодших.

80. Спостерігати за роботою продавця, кухаря, офіціанта.

81. Займатися в математичному гуртку.

82. Вивчати питання розвитку промисловості, дізнаватися про нові досягнення в області планування і обліку на промисловому підприємстві.

83. Працювати з іноземними словниками, розбиратися в зворотах малознайомої мови.

84. Відвідувати музеї, художні виставки.

85. Виступати на сцені перед глядачами.

86. Грати на одному з музичних інструментів.

87. Грати в спортивні ігри.

88. Спостерігати за зростанням і розвитком тварин, рослин, вести записи спостережень.

89. Самостійно складати географічні карти, збирати різні географічні матеріали.

90. Збирати колекції мінералів, експонати для геологічного музею.

91. Знайомитися з роботою лікаря, медсестри, фармацевта.

92. Відвідувати гурток крою і шиття, шити собі і членам сім'ї.

93. Займатися у фізичному гуртку або відвідувати факультативні заняття з фізики.

94. Займатися в хімічному гуртку або відвідувати факультативи з хімії.

95. Займатися в одному з технічних кружків (моделювати літаки, кораблі і т.д.).

96. Знайомитися з пристроями електроприладів, електроапаратів, електричних машин; збирати, контролювати радіоприлади, приймачі, програвачі і ін.

97. Уроки праці в шкільних і слюсарно-верстатних майстернях.

98. Брати участь в гуртках «Умілі руки» чи в столярному гуртку.

99. Бувати на будівництві, спостерігати за ходом будівництва, за оздоблювальними роботами.

100. Дивитися за дотриманням правил пересування пішоходів і транспортних засобів.

101. Брати участь в секції веслярів, парусників, аквалангістів, в бригаді

по порятунку потопаючих.

102. Брати участь у воєнізованих іграх.

103. Відвідувати історичні музеї, знайомитися з пам'ятниками культури.

104. Займатися в літературному гуртку, відвідувати факультативні заняття по літературі або іноземній мові.

105. Вести особистий щоденник.

106. Виступати в класі з повідомленнями про міжнародне становище.

107. Організовувати дозвілля молодших хлоп'ят.

108. З'ясовувати причини поведінки і вчинків людей, які вони хочуть приховати.

109. Допомагати покупцеві вибрати в магазині покупку, яка йому потрібна.

110. Вирішувати складні задачі по математиці.

111. Точно вести розрахунок своїх грошових витрат і доходів.

112. Займатися в гуртку іноземної мови або відвідувати факультативні заняття.

113. Займатися в художньому гуртку.

114. Брати участь в огляді художньої самодіяльності.

115. Займатися в хорі або в музичному гуртку.

116. Займатися в якій-небудь спортивній секції.

117. Брати участь в біологічних олімпіадах або готувати виставки рослин або тварин.

118. Брати участь в географічній експедиції.

119. Брати участь в геологічній експедиції.

120. Спостерігати і доглядати за хворими, надавати їм допомогу, полегшувати їх стан.

121. Брати участь у виставках кулінарних або кондитерських робіт або відвідувати їх.

122. Брати участь у фізичних олімпіадах.

123. Вирішувати складні задачі по хімії, брати участь в хімічних олімпіадах.

124. Розбиратися в технічних кресленнях і схемах, самому креслити або складати креслення.

125. Розбиратися в складних радіосхемах.

126. Відвідувати з екскурсією промислові підприємства, знайомитися з новими типами верстатів, спостерігати за роботою на них або за їх ремонтом.

127. Майструвати що-небудь з дерева своїми руками.

128. Брати посильну участь в будівельних роботах.

129. Брати посильну участь в обслуговуванні і ремонті автомобіля,

тролейбуса і т.п.

130. Літати на літаках швидкої допомоги в будь-яку погоду або керувати надшвидкісними літаками.

131. Жити по жорстко встановленому режиму, строго виконувати розпорядок дня.

132. Займатися в історичному гуртку, збирати матеріали, виступати з доповідями на історичні теми.

133. Працювати з літературними джерелами, вести щоденник вражень про прочитане.

134. Брати участь в диспутах і читацьких конференціях.

135. Готувати і проводити суспільні заходи в школі.

136. Шефствувати над важковиховуваними, обговорювати з ким-небудь питання виховання дітей і підлітків.

137. Допомагати в роботі міліції.

138. Постійно спілкуватися з різними людьми.

139. Брати участь в математичних олімпіадах.

140. Цікавитися вартістю товарів, намагатися зрозуміти питання ціноутворення, заробітної плати, організації праці.

141. Розмовляти з друзями іноземною мовою.

142. Брати участь у виставках образотворчого мистецтва.

143. Відвідувати театральний гурток.

144. Брати участь в театральних оглядах-конкурсах.

145. Брати особисту участь в спортивних змаганнях.

146. Вирощувати в саду або на городі рослини, опікуватись тваринами.

147. Проводити топографічні зйомки місцевості.

148. Здійснювати тривалі важкі походи, під час яких доводиться напружено працювати за заданою програмою.

149. Працювати в лікарні, поліклініці або аптеці.

150. Працювати фахівцем на підприємстві харчової або легкої промисловості (швеєю, закрійницею, кондитером і т.д.).

151. Вирішувати складні задачі по хімії.

152. Працювати на хімічному виробництві.

153. Брати участь у виставках технічної творчості.

154. Працювати в області електроенергетики або радіоелектроніки.

155. Працювати біля верстату, виготовляти різні деталі і вироби.

156. Виконувати по кресленнях столярні або модельні роботи.

157. Працювати в будівельній бригаді.

158. Возити пасажирів або вантажі, дотримуватись правил вуличного руху.

159. Працювати в штормову погоду на великій річці або у відкритому морі.

160. Працювати військовим інженером або командиром.

161. Ходити в походи по історичних місцях рідного краю.

162. Писати розповіді, складати вірші, байки і т.д.

163. Писати замітки або нариси в стінгазету або періодику.

164. Керувати бригадою під час трудового десанту.

165. Організовувати ігри або свята для дітей.

166. Працювати в юридичній установі (у суді, прокуратурі, адвокатурі, юридичній консультації).

167. Надавати людям різні великі і малі послуги.

168. Виконувати роботу, що постійно вимагає застосування математичних знань.

169. Працювати в галузі планування, фінансування, економіки підприємств народного господарства.

170. Брати участь в олімпіадах, конкурсах, конференціях з іноземної мови.

171. Брати участь у виставках образотворчого мистецтва.

172. Грати на сцені або зніматися в кіно.

173. Бути музикантом, музичним режисером або викладачем музики.

174. Працювати викладачем фізкультури або тренером.

Додаток Е

АНКЕТА

«Вивчення професійних намірів старшокласників»

1. Чим Ви думаєте зайнятися після закінчення школи (потрібне підкреслити)?

а) продовжити навчання у вузі (якому?);

б) поступити у професійне училище, технікум, середній спеціальний учбовий заклад, вуз;

в) піти працювати на виробництво (на яке?);

г) суміщати роботу (яку?) з навчанням (який?);

д) не знаю, чим займатимуся.

2. Якій професії, спеціальності Ви б хотіли присвятити себе?

3. Які вимоги, на вашу думку, ця професія ставить перед людиною (потрібне підкреслити)?

а) необхідні знання, уміння, навики;

б) необхідні загальні якості особи;

в) необхідні спеціальні якості особи.

4. Які вимоги ставить вибрана Вами професія до здоров'я людини? Як Ви оцінюєте вашу професійну придатність за станом здоров'я?

5. Як Ви уявляєте собі умови роботи по вибраній професії?

6. Як Ви готуєте себе до вибраної професії (потрібне підкреслити)?

а) працюєте над розвитком системи знань, умінь і навичок необхідних для цієї професії;

б) виховуєте у себе загальні позитивні якості (працьовитість, самостійність в праці, наполегливість і т.п.);

в) розвиваєте спеціальні якості, необхідні для вибраної професії.

7. Де Ви перевіряєте свої професійні якості (потрібне підкреслити)?

а) у школі на уроках;

б) у кухлях;

в) у позашкільних установах;

г) самостійно удома;

д) не перевіряв.

8. Чи знаєте Ви, де можна отримати підготовку до вибраної професії?

9. Де Ви читали про вибрану професію (потрібне підкреслити)?

а) у художній літературі;

б) у науково-популярній;

в) у спеціальній.

10. З ким Ви розмовляли про вибрану професію (потрібне підкреслити)?

а) з вчителем;

б) з батьками;

в) родичами;

г) з товаришами-однолітками;

д) із старшими товаришами, що знають цю професію;

е) ні з ким не розмовляв.

11. Чи знаєте Ви, що до вибраної професії є близькі, споріднені їй, якими ви могли б опанувати? Якщо знаєте, назвіть їх.

12. Коли Ви вибрали професію? Чи відбувалися зміни у Вашому виборі? З яких причин Ви міняли свій вибір?

13. Якщо Ви до цих пір не вибрали професію, то з яких причин?

14. Ваше рішення про вибір даної професії остаточне, чи Ви ще можете передумати?

15. Хто на Вас найбільше вплинув при виборі професії (потрібне підкреслити)?

а) батьки;

б) вчителі;

в) працівники виробництва;

г) хтось інший.

16. На що Ви орієнтувалися, вибираючи професію (потрібне підкреслити)?

а) принести користь суспільству;

б) ця професія престижна;

в) хороша зарплата;

г) цікава і змістовна робота;

д) робота, відповідна моїм можливостям.

17. Що, на вашу думку, необхідно, щоб бути хорошим фахівцем (потрібне підкреслити)?

а) попрацювати на виробництві;

б) закінчити професійне училище;

в) закінчити технікум;

г) закінчити вуз;

д) спробувати себе у вибраній професії.

18. Які матеріали і по якій професії Ви хотіли б мати в своїй школі (бібліотеці)?

19. На яких уроках вчителі розповідають про професії і як часто?

20. Які екскурсії на виробництво Вам більше всього сподобалися?

21. Які зауваження виникли у Вас після екскурсії (потрібне підкреслити)?

а) по організації праці;

б) по бесіді про професію;

в) за умовами виробництва;

г) по показу технологічного процесу;

д) інші зауваження.

22. Скільки за останній рік було зустрічей з людьми різних професій і які з них викликали у Вас найбільший інтерес?

23. Як Ви вважаєте за краще працювати (потрібне підкреслити)?

а) індивідуально;

б) з товаришами;

в) у бригаді.

24. Ким Ви хотіли б бути в бригаді (потрібне підкреслити)?

а) виконавцем;

б) організатором.

25. У яких гуртках Ви берете участь? У яких ще хотіли б займатися в школі і поза школою?

26. У яких факультативних заняттях Ви берете участь або хотіли б брати участь?

27. Якою галуззю знань і умінь Ви захоплюєтеся (потрібне підкреслити)?

а) про природу;

б) про науку;

в) про мистецтво;

г) про техніку;

д) людину;

е) економіку.

Додаток Ж

Запитальник для старшокласників

(відповіді позначайте знаками «+» та «-»)

1. Чи потрібна вам економіка у вашому житті?
2. Чи застосовуєте ви на практиці отримані знання з економіки?
3. Чи хотіли б ви поглибити теоретичні знання з економіки?
4. Чи хотіли б ви удосконалити свої практичні вміння з економіки?
5. Чи подобаються рухливі ігри на уроках економіки?
6. Чи хотіли б ви грати на уроках економіки в ігри, пов'язані з рухом?
7. Чи хотіли б ви грати на уроках в ігри, пов'язані з акторською майстерністю?
8. Чи подобаються вам інтелектуальні конкурси?
9. Чи любите ви читати?
10. Чи подобаються вам вправи на логічне мислення?
11. Чи подобаються вам практичні вправи?
12. Чи подобаються вам ситуаційні вправи?
13. Чи хотіли б ви зайнятися науково-дослідною роботою?
14. Чи подобається вам проводити експерименти з економіки?
15. Чи хотіли б ви мати додаткові заняття з економіки?
16. Чи подобається вам вести дискусії на уроках економіки?
17. Чи буде пов'язана ваша майбутня професія з економікою?
18. Чи знадобляться вам у майбутньому знання з організації власної справи?
19. Чи подобаються вам розважальні позакласні заходи з економіки?
20. Чи подобаються вам позакласні заходи з економіки інтелектуального спрямування?
21. Чи потрібно проводити зустрічі з підприємцями, податківцями?
22. Чи хотіли б ви взяти участь у проектуванні і проведені позакласних заходів з економіки?
23. Чи подобається вам самостійно виконувати творчі завдання з економіки?
24. Чи подобається вам розв'язувати задачі з економіки?
25. Чи хотіли б ви ввійти до творчої групи проекту «Юний економіст»?
26. Чи подобається вам розумова праця?
27. Чи подобається вам розгадувати кросворди і головоломки з економіки?

Додаток 3

ПІДСУМКОВИЙ ТЕСТ 1

1. У СВОЇЙ ПОВЕДІНЦІ В ЖИТТІ ПОТРІБНО ДОТРИМУВАТИСЯ НАСТУПНИХ ПРИНЦИПІВ:

А. “Головне - здоров'я”. Потрібно робити все, щоб берегти його.

Б. “Час - гроші”. Потрібно прагнути більше попрацювати.

В. Вільний час потрібно віддавати своїм друзям.

Г. Ніколи не сидіти без діла; а якщо його немає, то потрібно шукати.

Д. Потрібно постійно робити добро, навіть коли це нелегко.

Е. Потрібно постійно прагнути бути попереду інших.

Ж. Потрібно прагнути розуміти мистецтво, набувати більше різних знань.

З. Потрібно прагнути відкрити щось нове, щось винайти, створити.

2. У СВОЄМУ ВІДНОШЕННІ ДО РОБОТИ І НАВЧАННЯ ПОТРІБНО ДОТРИМУВАТИСЯ НАСТУПНИХ ПРИНЦИПІВ:

А. Робота - це вимушена необхідність; якщо є можливість то краще не працювати.

Б. Якщо в класі виникає конфлікт, то краще не втручатися.

В. Я б хотів, щоб на місці навчання і на роботі було як вдома: зручно і красиво.

Г. Головне - завойовувати авторитет і визнання.

Д. На роботі потрібно активно прагнути до просування, службового зростання.

Е. Потрібно набувати більше знань, ніж дають вчителі і підручники.

Ж. У навчанні завжди можна знайти цікаве, те, що може захопити.

З. Потрібно не тільки захопитися самому, але і захопити інших.

3. СЕРЕД МОЇХ СПРАВ У ВІЛЬНИЙ ВІД ШКОЛИ ЧАС ВЕЛИКЕ МІСЦЕ ЗАЙМАЮТЬ НАСТУПНІ:

А. Поточні домашні справи, допомога в сім'ї.

Б. Відпочинок і розваги (телевізор, кіно, прогулянки і ін.).

В. Зустрічі з друзями і знайомими.

Г. Суспільні справи - *напишіть, які саме*.

Д. Заняття з дітьми - братами, сестрами, сусідами і ін.

Е. Учбові заняття.

Ж. Заняття, яке мене захоплює, “хобі” - *напишіть, що саме.*

З. Заняття, яке дає мені можливість запрацювати.

4. У ШКОЛІ У МЕНЕ БАГАТО ЧАСУ ЗАЙМАЮТЬ НАСТУПНІ СПРАВИ:

А. Уважні заняття учбовими справами.

Б. Спілкування у справах (переговори, виступи і ін.).

В. Розмови, не пов'язані з навчанням і школою.

Г. Суспільна робота - *напишіть, яка саме*.

Д. Самостійні заняття, понад програму.

Е. Заняття в гуртках, секціях, додаткових заняттях - *напишіть, в яких саме*.

Ж. Допомога учням в навчанні й інших справах.

З. Вільний час, коли можна відпочити, погуляти, поговорити.

5. ЯКЩО Б СУБОТА СТАЛА НЕУЧБОВИМ ДНЕМ, Я У ЦЕЙ ДЕНЬ БИ:

А. Відпочивав.

Б. Проводив час з друзями.

В. Розважався.

Г. Допомагав сім'ї в різних домашніх справах.

Д. Брав участь в суспільних заходах - *напишіть в яких саме*.

Е. Займався навчанням.

Ж. Читав би художню літературу.

З. Займався своїм захопленням - "хобі".

6. ЯКЩО Б МЕНІ ДОЗВОЛИЛИ ЗАЙМАТИСЯ ПО ВІЛЬНІЙ ПРОГРАМІ, Я Б ОСНОВНИЙ ЧАС ПРИСВЯТИВ:

А. Заняттям на уроках і практичних заняттях.

Б. Обговоренню різних учбових питань з тими, кого сам би для цього вибирав.

В. Ходив би, слухав, що доведеться і розмовляв про все.

Г. Суспільній роботі - *напишіть, який саме.*

Д. Самостійним заняттям за підвищеною програмою - *напишіть чим саме*.

Е. Заняттям в гуртках і секціях - *напишіть, в яких саме.*

Ж. Організації допомоги відстаючим учням.

З. Відпочинку на свіжому повітрі.

7. Я ЧАСТО РОЗМОВЛЯЮ НА ТАКІ ТЕМИ:

А. Про те, як приємно провести час.

Б. Про загальних знайомих.

В. Про те, що чую навколо від ровесників і дорослих.

Г. Про те, як пробитися в житті, не бути гірше інших.

Д. Про шкільні справи або справи гуртка, секції, де займаюся.

Е. Про свої захоплення, яким віддаю багато часу.

Ж. Про те, щоб придумати що-небудь цікаве і захоплююче.

З. Про життя, книгах мистецтві.

8. ЗАВДЯКИ ШКОЛІ Я МАЮ В СВОЄМУ ЖИТТІ:

А. Спілкування і дружні відносини з людьми.

Б. Пошану серед тих, що оточують.

В. Цікаві зустрічі і бесіди.

Г. Постійно дізнаюся щось нове, що цікавить мене.

Д. Відчуття, що я можу приносити користь.

Е. Можливість розвивати свої здібності.

Ж. Корисні для життя уміння.

З. Можливості для вступу до інституту.

9. БІЛЬШЕ ВСЬОГО МЕНІ ХОЧЕТЬСЯ БУВАТИ В ТАКОМУ СЕРЕДОВИЩІ:

А. Де шумно і весело.

Б. Де красиво, затишно, гарні розваги.

В. Де можна отримати якусь користь.

Г. Де тебе поважають, визнають лідером.

Д. Де можна познайомитися з новими друзями.

Е. Де бувають відомі, цікаві люди.

Ж. Де займаються якоюсь справою: щось створюють, вивчають.

З. Де можна показати і розвинути свої здібності.

10. МЕНІ ХОТІЛОСЯ Б, ЩОБ ПОРЯД ЗІ МНОЮ В ШКОЛІ БУЛИ ТАКІ ЛЮДИ:

А. З якими є взаємна симпатія.

Б. З якими можна поговорити на різні теми.

В. Яким я сам можу чимось допомагати.

Г. Які знають, що де можна дістати, як заробити гроші.

Д. Які мають авторитет і пошану серед тих, що оточують.

Е. Які знають, як потрібно поводитися в різних ситуаціях.

Ж. У яких є цікаві думки, які примушують тебе зацікавитися чимось невідомим.

З. Які готові підтримати тебе у важких ситуаціях.

11. Я ДУМАЮ, ЩО МАЮ В СВОЄМУ ЖИТТІ У ДОСТАТНІЙ МІРІ:

А. Матеріальне благополуччя.

Б. Можливості цікаво розважатися.

В. Хороші, спокійні умови в сім'ї.

Г. Достатньо друзів і можливість проводити час в суспільстві.

Д. Достатньо пошани і симпатія з боку інших людей.

Е. Самостійності, можливості чинити так, як я вважаю потрібним.

Ж. Відчуття, що я можу бути корисним - *напишіть, в чому саме*.

З. Щось вже умію, що важливе для життя - *напишіть, що саме.*

12. ЗАВДЯКИ СВОЄМУ РОЗУМУ І ЗДІБНОСТЯМ Я МАЮ ДО ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ:

А. Багато знань і корисних умінь.

Б. Звичну обстановку, в якій мені подобається бувати.

В. Хороший колектив, дружні взаємини.

Г. Заняття, яке мене захоплює.

Д. Можливості для вступу до інституту.

Е. Авторитет і пошану серед тих, що оточують.

Ж. Достатню самостійність і незалежність.

З. Уміння самостійно працювати.

13. НАЙБІЛЬШЕ МЕНІ ПОДОБАЮТЬСЯ ТАКІ СТАНИ:

А. Коли не потрібно думати про насущні турботи, стан спокою, відпочинку.

Б. Коли навкруги приємне, зручне, комфортне оточення.

В. Коли навкруги пожвавлення, весела суєта.

Г. Коли мені належить провести час в приємній компанії.

Д. Коли переживаю почуття змагання, ризику, азарту.

Е. Коли переживаю почуття активної напруги, відповідальності.

Ж. Коли занурений в свою роботу.

З. Коли залучений до спільної з іншими роботи.

14. КОЛИ МЕНЕ СПІТКАЄ НЕВДАЧА, НЕ ВИХОДИТЬ ТЕ, ЩО Я ДУЖЕ ХОЧУ:

А. Я турбуюся і довго переживаю.

Б. Прагну переключитись на що-небудь інше, приємне.

В. Гублюся, не знаю, що робити, злюся на себе.

Г. Злюся на те, що мені перешкодило.

Д. Прагну залишатися спокійним і зазвичай мені це вдається.

Е. Перечікую, коли пройде перша реакція, щоб спокійно проаналізувати, що відбулося.

Ж. Прагну зрозуміти, в чому я сам був винен.

З. Прагну зрозуміти причини невдачі і виправити положення.

Зразок бланка заповнення з інструкцією.

Дата . . . . . Вік . . . . Клас . . . . . П.І.П. . . . . .

Шановний учню!

Перед Вами 14 тверджень Ваших прагнень, що стосуються і деяких сторін

Вашого способу життя. Висловіть Ваше ставлення до них по кожному з 8 варіантів відповідей (А,Б,В,Г,Д,Е,Ж,З), проставивши у відповідних клітках бланка відповідей одну з наступних оцінок кожного твердження:

(++) - ТАК, цілком згоден з цим.

(+) – НАПЕВНЕ, ТАК, згоден в цілому.

(=) - КОЛИ ЯК, згоден в деякій мірі.

(?) - НЕ ЗНАЮ, не замислювався над цим.

(—) - НІ, не згоден

Відповідайте швидко, не замислюйтеся над відповідями довго; досвід показує, що найправильнішою буває перша думка, яка першою приходить в голову. Прагніть не зловживати відповідями (=) і (?). Відповідайте на питання послідовно, стежите за тим, щоб не сплутати клітки. На всю роботу у Вас повинно піти не більше 20 хвилин. У тих питаннях, що відмічені, прохання уточнити Вашу відповідь, зробіть це нижче у бланку, якщо Ваші відповіді за цими пунктами будуть (++) або (+).

										10	**11**	**12**	**13**	**14**
А														
Б														
В														
Г														
Д														
Е														
Ж														
З														

ПІДСУМКОВИЙ ТЕСТ 2

1. У будь-якій економіці в усі часи суб’єктами відносин були:

А) виробники і споживачі речей та послуг;

Б) продавці та покупці;

В) банкіри і вкладники.

2. Яке значення має економіка для суспільства?

А) корегує раціональну поведінку у споживанні та використанні індивідуальних заощаджень;

Б) надає громадянам можливість орієнтуватись у сфері бізнесу і

приймати доцільні рішення при виборі сфери зайнятості;

В) допомагає розробити принципи, що стають основою економічної політики та сприяє економічній інформованості і демократизації суспільства.

3. Які засоби застосовують в економічному дослідженні?

А) тестування, соціальне опитування, досліди;

Б) випробовування дії законів, прогнозування закономірностей;

В) класифікація, узагальнення, абстракція, моделювання.

4. Що відображає “Піраміда Маслоу”?

А) Нагальність потреб;

Б) Класифікацію потреб;

В) Споживчі блага.

5. Як формулюється закон зменшення граничного споживчого блага?

А) Якщо запаси благ зростатимуть, то споживач оцінюватиме споживче благо кожної додатковаї одиниці такого запасу дедалі нижче;

Б) Якщо запаси благ зростатимуть, то споживач оцінюватиме споживче благо кожної додатковаї одиниці такого запасу дедалі вище;

В) Чим споживач матиме більшу кількість споживчих благ, тим дедалі більше потреби в них зростатимуть.

6. Від чого залежить оцінка споживчого блага?

А) Від структури споживання;

Б) Від запасу або кількості товару, призначеного для споживання;

В) Від нагальності тієї чи іншої потреби.

7.Які основні елементи виробництва ви знаєте?

А) праця, засоби праці, предмети праці;

Б) товари, послуги, виробники;

В) капітал, ресурси, будівлі.

8.Які ви знаєте організаційні форми виробництва?

А) управління, поділ праці, обмін діяльністю;

Б) первинне, вторинне, третинне;

В) матеріальне, нематеріальне.

9.Чи всі люди народжуються із здатністю до підприємництва?

А) всі;

Б) лише половина;

В) 3-5 %

10. Чим зумовлений пошук раціональних способів використання ресурсів?

А) обмеженістю ресурсів;

Б) виробничими можливостями;

В) отриманням прибутків.

11. Що є головним критерієм при виборі варіанту використання ресурсів?

А) обмеженість ресурсів;

Б) повне використання ресурсів і повний обсяг виробництва;

В) новітні технології.

12. Що ілюструє КВМ?

А) визначає певну межу виробництва і предметів споживання при наявних ресурсах;

Б) раціональне використання ресурсів;

В) залежність попиту від пропозиції.

13. Що означає принцип економічної доцільності?

А) максимізація прибутку і виробництва;

Б) раціональне використання ресурсів;

В) максимальний обсяг виробництва.

14. Як формулюється закон спадної граничної корисності?

А) якщо один з факторів виробництва є змінним, а інший постійний, то починаючи з певного моменту гранична продуктивність кожної наступної одиниці цього змінного фактору буде зменшуватись;

Б) якщо один з факторів виробництва є змінним, а інший постійний, то починаючи з певного моменту гранична продуктивність кожної наступної одиниці цього змінного фактору буде збільшуватись;

В) якщо фактори виробництва є постійними, то гранична продуктивність кожної наступної одиниці буде постійною.

15. Про що свідчить лівобічне зміщення КВМ?

А) що ресурси використані повністю, але застарілі технології приводять до зменшення виробництва;

Б) що ресурси використані неповно, тому став неповним обсяг виробництва;

В) про те, що виробництво вимагає переобладнання.

16. Чим зумовлюється зростання витрат на створення додаткової одиниці продукту?

А) граничними витратами;

Б) законом спадної продуктивності факторів виробництва;

В) граничною виручкою.

17. На яких принципах ґрунтується ринкова економіка?

А) економічної свободи, конкуренції, автоматизму регулювання;

Б) принципі вільної руки;

В) конкуренції, ієрархії, анархії.

18. Які риси характерні для змішаної економіки?

А) економічна свобода, державне регулювання;

Б) конкуренція, ієрархія;

В) рівність, автоматизм регулювання.

19. Що являється головним орієнтиром у розв'язанні проблеми "для кого виробляти?"

А) величина доходів населення, ціни на товари, смаки споживачів;

Б) ціни на ресурси, конкуренція;

В) "голосування грошима".

20. В якій економічній системі переважає монополія?

А) ринковій;

Б) плановій;

В) змішаній.

21. Як називається графічне зображення залежності величини пропозиції від ціни?

А) кривою величини пропозиції;

Б) кривою індивідуального попиту;

В) кривою індивідуальної пропозиції.

22. Крім ціни на даний товар, чим ще визначається попит?

А) цінами інших товарів, доходами споживачів, їхніми смаками, уподобаннями та очікуванням ринкових змін;

Б) доходами споживачів, технологією виробництва товарів, асортиментом, кількістю товарів;

В) смаками споживачів, модою, рекламою, ціною на сировину.

23. Які функції виконують гроші?

А) міра вартості товарів;

Б) засіб обігу, міра вартості, засіб нагромадження;

В) купівля і продаж товарів, зберігання в банку.

24. Чим забезпечується суспільна цінність грошей?

А) функціями, які вони виконують, державним визнанням, купівельною спроможністю;

Б) їх постійною вартістю;

В) золотим запасом країни.

25. Чому сучасні гроші називають декретованими?

А) бо вони не мають внутрішньої вартості, а їхня цінність визначається ззовні;

Б) бо вони можуть змінювати свою вартість;

В) бо вони не мають ніякої цінності.

26. Що, на вашу думку, будуть робити домогосподарства і виробники,

якщо зменшиться цінність грошей?

А) намагатимуться скупити якнайбільше грошей;

Б) намагатимуться позбутися грошей, обмінявши на товари або гроші інших держав;

В) покладуть в банк на довгостроковий вклад.

27. Що є ціною цінних паперів на ринку цінних паперів?

А) номінальна ціна;

Б) курсова ціна;

В) реальна ціна.

28. Якою діяльністю займається фондова біржа?

А) забезпечує купівлю-продаж цінних паперів;

Б) обслуговує рух капіталів;

В) обслуговує рух товарів і послуг.

29. На які групи поділяють банківські операції?

А) активні, пасивні, комісійні;

Б) форвардні, ф‘ючерсні, опціон;

В) першочергові, другорядні.

30. Які з фінансово-кредитних посередників мають право вкладати (за дорученням) кошти клієнтів у цінні папери?

А) страхові компанії;

Б) інвестиційні фонди;

В) трастові товариства.

31. Який дохід мають фінансово-кредитні посередники?

А) відсоток від угод;

Б) благодійні внески;

В) різницю між одержаними і сплаченими коштами.

32. За диференціацією заробітної плати, якою повинна бути мінімальна?

А) повинна забезпечувати задоволення основних потреб;

Б) не повинна перевищувати прибуток від праці для підприємця;

В) повинна забезпечувати основні фізіологічні потреби.

33. Від яких факторів залежить прибуток?

А) грошової маси країни;

Б) кількості вкладених у виробництво коштів, прибутковість виробництва, рівня витрат на виробництво, швидкості обороту капіталу, коливання ринкових цін;

В) рівноважної ціни, яка склалась на ринку, грошової маси країни, податків.

34. Хто є узгоджувачами суперечностей між метою підприємця - приватною корисністю і соціальною корисністю?

А) держава, інші підприємці, ринкова інфраструктура;

Б) споживач, держава, ринкова інфраструктура;

В) ринок, на якому діє принцип “невидимої руки”.

35. Чим займається фінансове підприємництво?

А) діяльністю у сфері грошово-кредитних відносин;

Б) надає кредити;

В) надає інформаційні, консультаційні, маркетингові послуги.

36. За рахунок чого в умовах конкурентного ринку підприємство може досягти збільшення прибутку?

А) збільшення обсягів виробництва;

Б) ефективного використання виробничих ресурсів та знаходження такого обсягу виробництва, при якому досягається найбільший валовий прибуток;

В) ефективного використання виробничих ресурсів та поліпшення умов праці, що дозволить збільшити прибуток.

37. Як підвищити продуктивність праці найнятого персоналу?

А) можна досягти досконалішою організацією та вищою технічною озброєністю праці;

Б) надати пільги працюючим, підвищити зарплату;

В) збільшити заробітну плату.

38. Від чого залежить величина орендної плати?

А) від попиту і пропозиції на гроші;

Б) якості нерухомості;

В) від співвідношення попиту і пропозиції землі та нерухомості.

39. Які недоліки має одноосібне володіння порівняно з іншими організаційними формами?

А) елемент непередбаченості;

Б) технологічну обмеженість і повну економічну відповідальність;

В) обмежені фінансові можливості і повну економічну відповідальність.

40. Яку перевагу має державне підприємство над іншими формами власності?

А) стабільність;

Б) беззбитковість;

В) постійний дохід.

41. За якими особливостями розрізняють комерційні та некомерційні підприємства?

А) грошовим капіталом;

Б) джерелом фінансування, метою, характером управління;

В) джерелом фінансування, характером роботи.

42. За якими чинниками визначається розмір підприємств?

А) технологічним фактором, здатністю реагувати на нововведення, мінімізацією витрат;

Б) кількістю працюючих на ньому;

В) оборотним капіталом, кількістю працюючих та обладнанням.

43. Які школи відіграли значну роль у формуванні сучасної науки про управління?

А) марксистська, маржиналіська, класична;

Б) науковий напрям, класична, школа людських відносин, так званий ситуаційний підхід;

В) неокласична, історична, марксистська.

44. Елементи яких моделей використовуються в сучасній економічній практиці менеджменту у західних країнах?

А) фізіократичної та класичної;

Б) англійської та японської;

В) японської ті американської.

45. На чому ґрунтується бізнес-план?

А) на бажанні випустити новий товар;

Б) на зіставленні витрат і доходів;

В) на управлінському рішенні.

46. Який вид організаційної структури характерний для невеликих підприємств з простою технологією?

А) матричний;

Б) функціональний;

В) лінійний.

47. Які товари розрізняють за звичками покупця?

А) товари повсякденного попиту, товари ретельного вибору, престижні товари;

Б) дорогі товари, дешеві товари;

В) товари довгострокового споживання, товари короткострокового споживання.

48. Які етапи включає в себе прийняття рішення покупцем про покупку?

А) оцінка товару, бажання його купити, знаходження коштів, придбання товару;

Б) усвідомлення потреби, пошук інформації, оцінка варіантів, рішення про покупку, реакція на покупку;

В) усвідомлення потреби, пошук інформації, оцінка варіантів, знаходження коштів, придбання товару.

49. Що таке “життєвий цикл” товару?

А) послідовність стадій, які він проходить у своєму “ринковому житті”;

Б) рух товару від виробника до споживача;

В) послідовність стадій від виробництва до споживання.

50. Якою має бути реклама?

А) цікавою, дотепною, наполегливою;

Б) указувати споживачам на переваги, які вони одержать в разі купівлі товару;

В) адресною, правдивою, заохочувальною.

ПІДСУМКОВИЙ ТЕСТ 3

1. Етапами економічного дослідження є:

А) збирання фактів, розробка теорій, обґрунтування економічної теорії;

Б) класифікація, абстрагування, узагальнення;

В) економічне моделювання, графічне зображення.

2. Яким чином ви можете застосувати в економіці знання з психології?

А) дати економічну оцінку природних ресурсів і побудувати модель їх раціонального використання;

Б) пояснити причини міграції населення країни;

В) визначити межі розширення виробництва.

3. Якщо велика кількість споживачів змінює структуру споживання під впливом зміни цін, то яке можна зробити узагальнення?

А) змінилися смаки споживачів;

Б) ціни змінюють структуру споживання;

В) з’явилися нові та якісніші товари.

4. Якщо ми аналізуємо сферу споживання, то які дані нам необхідно зібрати?

А) смаки споживачів, моду, нагальність потреб;

Б) доходи споживачів, рівень цін на товари, структуру споживання;

В) виробництво товарів і послуг, вподобання споживачів, ціни на ресурси, ліквідність грошей.

5. Від чого залежить оцінка споживчого блага?

А) Від структури споживання;

Б) Від запасу або кількості товару, призначеного для споживання;

В) Від нагальності тієї чи іншої потреби.

6. Що відбувається в економіці, де звичайним явищем є дефіцит споживчих благ і на поведінку споживача суттєво впливає інфляція?

А) Відбувається зростання граничного споживчого блага;

Б) Відбувається зменшення граничного споживчого блага;

В) Попит на товари першої необхідності зростає.

7. Чи існує зв’язок між багатством суспільства і структурою потреб?

А) Ні, не існує, бо потреби безмежні;

Б) Частково, бо не всі потреби залежать від суспільства;

В) Існує, бо чим більше людина має, тим більше хоче мати.

8. . Чи можна передбачити насичення ринку товаром і спрогнозувати, коли попит переключиться на інші товари?

А) Так, якщо знати скільки товару постачальники завезуть на ринок і коли;

Б) Ні. Ніколи не знаєш скільки товару потрібно, щоб задовольнити безмежні потреби;

В) Так, знаючи суб’єктивну оцінку певного споживчого блага.

9.Чим керується більшість споживачів сьогодні на Україні?

А) Постійною зміною структури споживання;

Б) Запасом товарів;

В) Максимізацією добробуту.

10. Про що свідчить поділ виробництва на первинне, вторинне, третинне?

А) про те, що одні види виробничої діяльності є похідними від інших;

Б) про те, що одних товарів виробляють більше, ніж інших;

В) про те, що одні товари важливіші від інших.

11.Як ви гадаєте, чи залежить розвиток виробництва від його інфраструктури?

А) так, адже від якісного обслуговування виробництва залежить його продуктивність;

Б) ні, для виробництва необхідні лише капітал і ресурси;

В) частково, адже не кожне виробництво потребує послуг.

12.Чому інформацію останнім часом включають до факторів виробництва?

А) бо за неї платять;

Б) тому що існують окремі фірми, які збирають за гроші потрібну інформацію;

В) тому що для окремих підприємств інформація являється важливою складовою виробничого процесу.

13. Чи вважають капіталом засоби виробництва, які власник не використовує для створення споживчих благ?

А) так, адже потенційно вони можуть бути включені в роботу;

Б) ні, бо власник не отримує від них прибутку;

В) частково, ті що плануються використовуватись у майбутньому.

14. Про що свідчить лівобічне зміщення КВМ?

А) що ресурси використані повністю, але застарілі технології приводять до зменшення виробництва;

Б) що ресурси використані неповно, тому став неповним обсяг виробництва;

В) про те, що виробництво вимагає переобладнання.

15. При яких умовах у країні в однаковій мірі будуть виділяти кошти як на засоби виробництва, так і на предмети споживання і послуги?

А) держава скоротила військово-промисловий комплекс;

Б) держава стала дбати про добробут населення;

В) якщо в країні нагромаджений необхідний потенціал засобів виробництва.

16. Які шляхи можуть послабити обмеженість землі як фактора виробництва?

А) раціональне використання землі;

Б) застосування нових технологій;

В) залучення нових ресурсів.

17. Чи можна в країні реально досягти повного обсягу виробництва?

А) так, залучити всі ресурси до виробництва і вибрати найефективніші комбінації їх використання;

Б) ні, практично досягти цього неможливо, бо залишається фактор непередбачуваності;

В) частково.

18. Чому в командно-адміністративній економіці однією з найскладніших проблем являється якість товарів?

А) бо не було у виробників свободи вибору;

Б) бо існували жорсткі обмеження рівнів заробітної плати;

В) бо існував “чорний” ринок.

19. Чому суперництво між виробниками вигідне для споживачів?

А) бо продавці намагаються виробити товар, зменшивши витрати на виробництво, але високої якості, що вможливлює продаж продукції за нижчими цінами;

Б) бо виробляється більше і якісніше товар;

В) з’являються нові товари і послуги

20. Якщо монополіст збільшив випуск із 100 одиниць до 200 одиниць продукції, при цьому ринкова ціна знизиться з 300 до 250 грн. Як поведе себе в цьому випадку виробник?

А) зменшить випуск продукції;

Б) збільшить випуск продукції;

В) все залишить так як є.

21. Що змушує суспільство шукати найефективніші варіанти організації виробництва і розподілу матеріальних благ?

А) безмежні потреби і обмежені ресурси;

Б) недосконала конкуренція;

В) “голосування грошима”.

22. Як проявляє себе на ринку олігополістична конкуренція?

А) на ринку один виробник диктує свої умови цін на товари;

Б) незначна кількість виробників домовляються між собою за встановлення ціни на товар;

В) не ринку певної продукції незначна кількість виробників і один покупець, який суттєво знижує ціну на товар.

23. На ринку подорожчала шкіра, що призвело до скорочення попиту на вироби із шкіри. Крива попиту зміститься…

А) праворуч;

Б) ліворуч;

В) не зміститься.

24. Застосування нових технологій має на меті економію ресурсів і зменшення витрат. Це призводить до переміщення кривої пропозиції…

А) праворуч;

Б) ліворуч;

В) не зміститься.

25. Як в Україні змінився б попит на картоплю, якби знизилася ціна на м’ясні та молочні продукти?

А) зменшився;

Б) збільшився;

В) залишився б незмінним.

26. Еластичний попит характерний для такої групи товарів:

А) товари першої необхідності;

Б) сировина, засоби виробництва;

В) предмети розкоші та престижні товари.

27. Чим пояснити відмову від реальних грошей на користь їхніх замінників?

А) зручність, мобільність, важкість фальсифікації;

Б) легше зберігати і носити з собою;

В) замінники не зношуються, не стираються, не змінюють ціни.

28. Що буде з грошовим агрегатом М1, якщо в результаті більшої активності комерційних банків зросте величина всіх видів депозитів?

А) залишиться без змін;

Б) збільшиться;

В) зменшиться.

29. Яку функцію виконують гроші при тому, що забудовник і будівельна організація домовилися про обсяг робіт і загальну суму оплати послуг?

А) засіб обігу;

Б) міри вартості;

В) нагромадження.

30. Яка відмінність існувала між банкнотою і казначейським білетом?

А) казначейські білети ніколи не обмінювались на золото, а банкноти обмінювались;

Б) казначейські білети обмінювались на золото, а банкноти не обмінювались;

В) казначейські білети покривали державні витрати, а банкноти не покривали.

31. Що буде з пропозицією цінних паперів на ринку цінних паперів, якщо зросли курси акцій найбільших корпорацій країни?

А) пропозиція зросте;

Б) пропозиція спаде;

В) не зміниться.

32. Об’єктами якого ринку є патенти, ліцензії, відеофільми, комп’ютерні ігри?

А) праці;

Б) інформації;

В) товарного.

33. Що буде з попитом на ринку праці, якщо на підприємстві впровадили нові технології, а зарплата залишилась без змін?

А) збільшиться;

Б) зменшиться;

В) не зміниться.

34. Які гроші з перелічених будуть абсолютно ліквідними?

А) ЄВРО;

Б) цінні папери, які приносять великий прибуток;

В) золото, коштовності.

35. З якою метою служби зайнятості вивчають ринок праці?

А) щоб планувати відкриття нових виробництв;

Б) щоб працевлаштувати населення;

В) щоб забезпечити людей роботою, в разі необхідності перекваліфікувати.

36. Яку роль виконує банк у функціонуванні ринку капіталів?

А) нагромадження капіталу;

Б) збереження капіталу;

В) обслуговують рух капіталів.

37. Які елементи інфраструктури ринку на Україні відроджуються, а які створюються заново?

А) банки, страхові компанії відроджуються, а фондові біржі, товарні біржі, фінансово-кредитні посередники – створюються;

Б) страхові компанії, служби зайнятості – відроджуються, а біржі створюються;

В) фінансово-кредитні посередники – відроджуються, а решта створюються.

38. Що вигідніше для кредитора: кредит під складний процент - 20% із виплатою один раз на рік чи під 10% із виплатою один раз на півроку?

А) один раз на рік;

Б) один раз на пів року;

В) не має різниці.

39. В чому полягає взаємозв’язок між престижністю професії та рівнем її оплати?

А) люди престижних професій мають більший попит на ринку праці, а отже, приносять більший прибуток роботодавцю, то ж і заробітну плату отримують досить висок;

Б) люди престижних професій отримують більшу зарплату;

В) корисність престижних професій визначається доходом, який приносить продаж виробленої продукції чи послуги.

40. У представників якої професії імовірнішим є виникнення ефекту доходу?

А) артисти;

Б) вчителі;

В) реставратори стародавніх виробів.

41. До чого призводить скорочення витрат на виробництво?

А) підносить частку прибутку в ціні продукції;

Б) підвищення ціни на продукт;

В) збільшення попиту на продукт.

42. Яку виробничу функцію виконує школа?

А) навчає дітей здобувати знання;

Б) виховує і навчає;

В) дає освіту.

43. Чи може підприємство існувати як відособлена система?

А) так; Б) ні; В) частково.

44. Як можна поділити підприємства за ознакою домінуючих ресурсів?

А) трудомісткі, капіталомісткі, матеріаломісткі, наукоємкі;

Б) великі, малі;

В) інформаційні, обслуговуючі, виробничі, посередницькі.

45. Як ви можете пояснити збільшення в Україні кількості бажаючих стати підприємцями?

А) бажанням отримати якнайшвидше прибуток;

Б) бажанням покращити умови життя;

В) прагненням до незалежності.

46. Які фактори збільшення підприємницького доходу мають першочергове значення для підприємства, яке функціонує у добувній промисловості?

А) збільшення цін за умов перетворення виробника на монополіста;

Б) економія на зовнішніх ресурсах;

В) впровадження інновацій.

47. Що означає “відрахування на соціальні заходи” у структурі витрат виробництва?

А) витрати на поліпшення умов праці;

Б) організація дозвілля для найманих працівників;

В) поліпшення умов праці, надання допомоги, благодійна діяльність.

48. Що означає показник амортизації?

А) зменшення вартості активів в результаті зношування;

Б) щось реально існуюче, що має ринкову або мінову вартість, утворює частину багатства;

В) метод бухгалтерського обліку.

49. Яким є матеріаломісткість виробництва на Україні?

А) низьким;

Б) високим;

В) середнім.

50. Уявіть себе менеджером корпорації. Яким чином ви будете залучати додаткові кошти у разі необхідності?

А) потрібно взяти кредит;

Б) потрібно випустити додаткові акції;

В) злитися з більшою корпорацією.

51. Чи відіграють індивідуальні фірми переважаючу роль у виробництві товарів і послуг на Україні?

А) частково; Б) так; В) ні.

52. Що може зробити кооператив, аби залучити кошти?

А) продавати свої акції;

Б) взяти позику;

В) прийняти нових членів у кооператив.

53. Яку ви оберете форму підприємства для посередницької фірми?

А) партнерство;

Б) корпорація;

В) приватне підприємство6. Що включає в себе вивчення ринку?

А) включає в себе етап класифікації представлених на ньому товарів та етап

54. Уявіть, що ви створили молодіжний кооператив і надаєте послуги репетиторства з економіки. Яку б рекламу ви розмістили у місцевій газеті?

А) інформативну;

Б) переконуючу;

В) нагадуючу.

55. Які дії товарної політики ви застосуєте, якщо товар, який ви випускаєте, має на ринку значну кількість товарів-замінників?

А) скоротите обсяг виробництва;

Б) удосконалите зовнішній вигляд;

В) інтенсивніше рекламуватимете свій товар.

Додаток И

План роботи “Майстер-класу” м.Ніжина та обласної творчої групи з економіки 2005 -2006 н.р.

№ заняття	Тема заняття	Дата проведення	Примітки
1. Відкриття “Майстер-класу”	1.Відкриття семінару. Знайомство з перспективним планом. 2.Творчий портрет С.Д.Булавенко. 3.Аспекти викладання економіки у 5 – 7 класах.	5 жовтня	Круглий стіл за конспектами уроків
2. Семінарські заняття	1.1. Обмеженість виробничих ресурсів і проблема вибору. Рівноважна ціна (лекції) 1.2 Обмеженість виробничих ресурсів і проблема вибору. Рівноважна ціна (розв’язування задач) 1.3 Практичні роботи та ділові ігри у шкільному курсі з основ економіки. Інтерактивні технології у курсі економіки. 2.1 Виробництво та вартість. Рівновага фірми. Ринки факторів виробництва. (лекції). 2.2 Розв’язування задач по темах лекцій. 3.1 Макроекономічна нестабільність (лекція) 3.2 Розв’язування задач на ВВП, інфляція, безробіття 2.2 Макроекономічна рівновага (практикум)	30 жовтня	Круглий стіл за інтерактивними методиками, які використовуються на уроках економіки
3. Семінар “Робота з обдарованими дітьми”	1.Форми і методи роботи з обдарованими дітьми. 2.Планування роботи з обдарованими дітьми 3.Психолого-методичний практикум.	16 грудня	Обмін досвідом з роботи із обдарованими дітьми
4. Семінар “Форми і методи роботи на уроках економіки”	1.Педагогічні основи розвитку економічного мислення. 2.Викладання економіки у 5 – 9 класах 3.Відкриті уроки у 10 та 5 класах	Кінець лютого	Круглий стіл “Ділові ігри – за і проти”.
5. Семінар “Роль позакласної роботи в економічному вихованні”	1.Економічне виховання учнів середніх і старших класів у загальноосвітній школі. 2.Економічна гра між учнями 10 – 11 класів	Квітень	Круглий стіл “Форми виховної роботи”
6. Випуск збірника методичних рекомендацій для вчителів економіки		Травень-червень	